

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

СХОДОЗНАВСТВО

47

КИЇВ – 2009

Затверджено до друку вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України 15.10.2009 (протокол № 4)

Головний редактор
д.і.н., проф. Л. В. Матвєєва

Редакційна колегія:

О. І. Айбабін, д.і.н., с.н.с.; І. П. Бондаренко, д.ф.н., проф.;
О. Б. Бубенок, д.і.н., с.н.с.; В. А. Бушаков, д.ф.н.; О. Б. Головкин, д.і.н.;
Я. Р. Дашкевич, д.і.н., проф.; В. О. Кітченко, к.і.н., с.н.с.;
Л. О. Лещенко, д.і.н., проф.; О. С. Мавріна, к.і.н., с.н.с.;
О. Д. Огнева, к.і.н., с.н.с.; І. В. Отрощенко, д.і.н., с.н.с.;
В. С. Рибалкін, д.ф.н., проф.; К. М. Тищенко, д.ф.н., проф.;
В. Б. Урусов, к.і.н.; О. О. Хамрай, к.ф.н., с.н.с.;
Б. П. Яценко, д.г.н., проф.

(Склад редколегії затверджено вченою радою
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України 18.06.2009)

Відповідальний секретар Д. А. Радівілов, к.і.н., с.н.с.

Літературний редактор О. В. Голуб

Коректор Я. Є. Ленго

Комп'ютерне макетування В. В. Шлягін

Адреса редакції:
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
к. 205, тел./факс 278-76-52

Свідцтво про державну реєстрацію
КІ №272 від 23.02.1998 р.

e-mail: skhodoznastvo@gmail.com

1-а стор. обкл.: розпис із гробниці єгипетської цариці Нефертарі (1295–1255 рр. до н. е.)

4-а стор. обкл.: мінарет мечеті ал-Кутубія, м. Марракеш (Марокко)

ISSN 1682-671X

© Інститут сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2009

ІНДІЙСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ ГРЕКО-БАКТРІЙСЬКОГО ЦАРСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ЙОГО ЗАГАЛЬНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Гусаков В. В.

Абсолютна хронологія Греко-Бактрійської держави досі залишається спірним питанням в науковому середовищі. Адже досліджуючи її політичну історію, ми постійно відчуваємо критичний брак достовірних письмових джерел. Процеси, що відбувалися у її соціально-економічному або культурному житті, можуть бути реконструйовані за допомогою знахідок господарчих документів або монет, пам'яток мистецтва чи то предметів озброєння, залишків іригації чи руїн стародавніх будівель, але факти політичної історії, спираючись на такі речові джерела, відновити неможливо. Навіть монети, котрі мають відображати безпосереднім чином зміну царів на троні і слугувати засобом офіційної політичної пропаганди, далеко не завжди піддаються використанню в якості історичного джерела без ретельного осмислення та інтерпретації.

При цьому багато висновків і міркувань, зокрема щодо зовнішньої політики Греко-Бактрійського царства, мимоволі стають гіпотетичними. На жаль, іншого шляху “скласти” з розрізнених фактів загальну картину не існує. В даній статті ми спробуємо встановити взаємозв'язок певних актів грецької експансії на Індійському субконтиненті з хронологією та персоніфікацією буремної греко-бактрійської політичної історії.

В результаті масштабних індійських завоювань Греко-Бактрійського царства в рамках цієї держави чи не вперше в історії виник інтегрований трансрегіональний геополітичний простір з (підвладних грекам) центральноазіатських та індійських областей. Звичайно і до греко-бактрійської окупації між населенням обох залучених до нього регіонів існували стародавні та стійкі відносини, започатковані ще в “авестійські” часи. В епоху ранніх каві мали місце регулярні контакти “авестійських” аріїв з індійцями, причому ці контакти зафіксовані в епічній традиції як одних, так і других. В авестійському епосі фігурують “мазанські деви”, які в пізній іранській традиції називаються мазандаранцями або девами Мазандарану. Тепер встановлено, що значення цих племінних назв у стародавні часи було надзвичайно широким

і виходило далеко за межі сучасного Мазандарану [Gnoli 1980, 45–47]. Таким чином, авестійські арії називали найдавніші індо-іранські племена Іранського нагір'я, розповсюджуючи ці назви і на індоаріїв Індії [Burgrow 1973, 134–136].

Тому легенди про похід Кай-Ковуса (каві Усана) на мазандаранських девів і про боротьбу з Арженгом, Білим девом і самим царем Мазандарану можна трактувати як його похід в Індію. І дійсно, у відомій індійській поемі “Махабхарата”, присвяченій описанню внутрішніх усобиць в крупному племінному об'єднанні куру-панчала, яке займало індійські землі в області сучасного Делі, згадується про звитязний похід Арджуни, одного з членів роду Пандавів, брата царя всього об'єднання, на далекий захід. Похід розпочався з Індрапрастхі (Делі) і призвів до підкорення камбоджів, а разом з ними і дардів (гірські племена Гіндукуша), бахліків (бактрійців) та інших народів. Йдеться і про царів камбоджів і про їхні відносини з правителями об'єднання куру-панчала, так само як і про царя сусідніх з камбоджами гандхарів.

Згаданий у цьому зв'язку і сам каві Ушанас, наставник і вождь асурів (в даному випадку іранців). Датуються ці події X–IX ст. до н. е., якщо виходити з датування відомої битви на Курукшетрі X ст. до н. е., або, по Лалу Б. Б., IX ст. до н. е. (приблизно 836 р.) [Лал 1984, 124]. Безсумнівно, що іранський та індійський епоси описують одні і ті ж самі події, хоча зрозуміло однакового описання чекати не доводиться. Кожна із сторін намагається приписати перемогу собі, хоча і в “Шахнаме” говориться про полонення Кай-Ковуса (каві Усана) Білим девом і Арженгом [Гусаков 2008а, 61–68; Фирдоуси 1965, 362–364].

В одному з буддійських творів дано перелік шістнадцяти махаджаналад – найбільших державних утворень, відомих індійцям. Перелік відноситься до першої половини VI ст. до н. е. і серед інших, поруч з Куру і Панчала і після Гандхари, названо Камбоджу. Не виключено, що під махаджаналадою Камбоджа мається на увазі держава, створена каві Віштаспою покровителем Заратустри [Бонгард-Левин 1985, 194].

Навряд чи Індія входила до складу Мідійської держави, але напевно, що її північно-західні області підкорялися Ахеменідам. В умовах співіснування у складі однієї держави зв'язки Центральної Азії та Північної Індії мали зміцнитися. Отже, не дивно, що за

Арріаном під Гавгамеллами бактрійський сатрап Бесс командує не лише своїми співвітчизниками, але й якимось прикордонними індійськими племенами [Арріан, III, 21, 5]. Разом із центрально-азіатськими сатрапіями, очолюваними Бессом, північно-західні області Індії були завойовані і включені до складу держави Олександра Македонського.

Щоправда, нащадки Олександра у Центральній Азії – Селевкиди втратили його завоювання по той бік Гіндукуша, які увійшли до складу новоствореної індійської імперії Маур'їв. Нам мало що відомо про відносини центральноазіатських сатрапій у складі Сирійського царства Селевкідів з Індією часів Чандрагупти і його спадкоємців. Напевно, що якісь відносини існували, адже послав бактрійський сатрап Антіоху I Сотеру бойових слонів для вирішальної битви з галатами, а взяти їх він міг лише в сусідній Індії.

З іншого боку, відсутність достатньої кількості повідомлень про такі контакти свідчить про перебування Індії та індіців на периферії уваги нової греко-македонської верхівки вказаних сатрапій. Головним завданням в нових умовах для неї було знайти спільну мову з туземним населенням, що було складно з огляду на чималі відмінності між греками з одного боку та бактрійцями, согдами і саками з іншого. У порівнянні з останніми, індіці для еллінів взагалі були людьми з іншої планети.

Окрім того, в елліністичному світі авторитет Селевка I як полководця був надзвичайно великим, отже намагатися перемогти там (в Індії), де схибив сам Селевк Нікатор, здавалося нереальним для всіх шукачів військових пригод. Саме тому, греко-бактрійські царі понад п'ятдесят років побоювалися вторгтися в Індію.

Вакуум у відносинах елліністичної Центральної Азії та Індії проіснував до відомого східного походу Антіоха III, який мав на меті повернення раніше втрачених Селевкидами східних територій. У 206 р. до н. е., впоравшись із Парфією та Бактерією, він спрямував рух свого війська в долину Інду. Про обставини його індійської кампанії відомо так само мало, які і про перипетії збройного протистояння Селевка I з Чандрагуптою. Втім, якщо дії Селевка тут одноставно вважаються невдалими і такими, що призвели до відступу і територіальних поступок, похід Антіоха, навпаки, прийнято вважати в цілому успішним. Наступ сирійської елліністичної армії налякав індійського правителя Сафогасену,

змусив його визнати свою поразку та залежність від звияжнього супротивника. Якщо цю залежність сприймати всерйоз, то Сірійське царство Селевкідів разом із залежними територіями за правління Антіоха III Великого досягло свого апофеозу, розкинувшись від Малої Азії до середньої течії Гангу, від Кизилкумів до Індійського океану.

Іншим важливим результатом індійського походу Антіоха була висвітлена ним військова слабкість індійців. Саме це спонукало їхніх добре озброєних сусідів до агресивної політики територіальних захоплень на Індійському субконтиненті. Фактично своїми вдалими військовими діями Антіох III відкрив для греко-бактрійських царів ворота Індії.

При всій безсумнівності успіхів греко-бактрійського наступу на Індостані його достеменна хронологія досі нез'ясована. Деякі дослідники пов'язували його початок вже з третім бактрійським царем Евтідемом. Начебто, після 206 р. до н.е. “Евтідем вирішив за прикладом Антіоха III Великого рушити до Індії”. Ми мусимо навести цю версію, зважаючи на те, що вона належить радянським класикам жанру Гафурову Б. Г. та Літвинському Б. А. і міститься в академічному виданні “Історії таджицького народу”, хоча більшість істориків її не підтримує [История 1965, 302].

За підсумками мирного врегулювання конфлікту з Антіохом III Евтідем письмово присягався останньому і навряд чи наважився би порушувати присягу за життя свого сюзерена. Робити різкі самостійні кроки в регіоні Евтідем зміг би лише після його смерті, але після 187 р. до н. е., на загальне переконання, на чолі Бактрії стояв вже новий правитель – його син Деметрій.

На думку переважної більшості фахівців, саме його слід вважати справжнім грецьким завойовником Індії. Та чи так це насправді? Серйозно кажучи, достеменних відомостей про Деметрія не так вже й багато. Його ім'я, по-перше, згадує Страбон (з посиланням на Аполлодора з Артемиди), розповідаючи про завоювання греко-бактрійських царів, які начебто “підкорили більшу кількість народів, ніж сам Олександр” [Страбон, XI, 11, 1]. По-друге, Юстин, згадуючи про завоювання в Індії іншого греко-бактрійського царя – Евкратіда, називає його суперником “царя індів Деметрія” [Юстин, XLI, 6, 4]. І, насамкінець, в “Парфянських стоянках” Ісідора Харакського зустрічається назва міста в Араходії (навколо суч. Кандагару) – Деметрія, заснованого чи перейменованого

самим Деметрієм, або ж на його честь. Цим, в принципі, вичерпуються дані письмової традиції щодо цього греко-бактрійського государя, якщо не брати до уваги ще легендарні повідомлення про “великого Еметрія, царя Інда”, які збереглися у Д. Чосера (1340–1400 pp.) – одного з найбільших поетів середньовічної Англії [Bivar 1950, 7–13]. Втім, вони явно вторинні по відношенню до епітоми Юстина.

Ці короткі та неповні дані про державну діяльність Деметрія стали підставою для проголошення його цілою низкою дослідників мало що не “завойовником Індії”, володіння якого обіймали дві річкові долини Інду та Гангу, включали такі індійські міста з глибини Індостану, як Матхура, Панчала, Сакета, Паталіпутра. Особливо повний (і навіть гіпертрофований) розвиток таке тлумачення набуло у В. Тарна і його прихильників та викликало опозицію індійських вчених, передусім Нарайна А. К., які рішуче стали “на захист” Індії від Деметрія [Tarn 1951, 93–102, 129–182; Narain 1962, 28–45].

Їхні спроби залучити дані індійських джерел, де, натомість, немає прямих згадувань про Деметрія, показали, що проникнення цього греко-бактрійського царя в Індію могло відбутися біля 185 р. до н. е. – при слабшому правителі Бріхандратха. Принаймні, “цей тверезий і заснований майже в усьому на фактах аналіз” Бободжон Гафуров визнавав переконливим [Гафуров 1972, 109].

На наш погляд, в цьому сенсі було б доцільним зіставити свідчення з письмових джерел стосовно Деметрія з нумізматичними даними, які, до того ж, постійно поповнюються новими матеріалами. Перш за все йдеться про монети, які чеканилися від його імені. Переважна більшість монет Деметрія (як срібних, так і мідних) призначалися для обороту у Бактрії і мали грецьку легенду з обох сторін. В той же час, відомі і двомовні його монети – принаймні, одна срібна і декілька мідних (на лицевій стороні – грецька легенда, на обороті – індійська, виконана письмом кхароштхі), які, безсумнівно, були випущені і використовувалися на підкорених індійських територіях.

Бактрійськими випусками засвідчені два варіанти царського портрету: в одному випадку волосся царя перетягнуто стрічкою-діадемою (як на монетах його попередників Діодота та Евтідема), в іншому – на голові царя так званий “слонячий шолом”, тобто шолом, прикрашений скальпом слона або його зображенням

[Рис. 1]. На греко-бактрійських монетах такий шолом дійсно вперше з'являється при Деметрії, проте це ще не дає підстав пов'язувати його появу з походом цього царя в Індію, адже бойові слони ще з ахеменідських часів стояли на озброєнні країн, вельми далеких від безпосередньо Індії. Але розбіжності між цими двома монетними групами не обмежуються лише іконографією знаків царської гідності: на монетах, що показують Деметрія з діадемою на волоссі, він зображений дуже молодим (відслідковуються серії, які передають різні стадії його молодості – хлопчик, парубок, молодий чоловік), тоді як Деметрій у “слонячому шоломі” – це однозначно цілком доросла людина [Curiel 1965, 57–83].

Зовсім іншу царську іконографію дає унікальна індійська (двомовна) срібна монета Деметрія: на його голові кавсія (плоска шапочка, яка нагадує сучасний берет), з під якої звішуються кінці діадеми, а судячи по рисам обличчя, він приблизно в тому ж віці, що і Деметрій у “слонячому шоломі”. Таким чином, ми можемо зіставити “індійський” портрет Деметрія тільки з бактрійськими монетами другого періоду (цар в “слонячому шоломі”). З молодим Деметрієм на монетах першого періоду його зіставити просто неможливо. Природна в цьому випадку гіпотеза про існування двох греко-бактрійських царів на ім'я Деметрій була давно і авторитетно відкинута Массоном В. М., Р. Кур'єлем та Г. Фуссманом [Массон 1961, 45; Curiel 1965, 75–76].

Монети Деметрія, на яких він зображений з діадемою на волоссі (на оборотній стороні – стояча богиня Афінa), – перший період в його чеканці, котрий розпочався біля 206 р. до н. е., тоді коли він, за наказом батька, брав участь у перемовинах з Антіохом III або трохи пізніше. За життя свого батька Евтідема Деметрій був царем-співправителем, практика спільного правління двох царів – “старшого” і “молодшого” – була широко розповсюджена в елліністичних царствах на Сході. Призначення царя-співправителя за життя здорового та правлячого царя – це спосіб передачі влади, отже він міг чеканити свою монету тільки з батьківського дозволу, чеканити або в столиці, або в якомусь іншому місті, звідки він правив прилеглою областю як намісник. Завершився цей перший період чеканки Деметрія (з урахуванням його поступового “дорослішання” на монетах – і того, що він народився біля 220 р. до н. е.) наприкінці 90-х – на початку 80-х років II ст. до н. е., тобто зі смертю Евтідема.

Монети Деметрія другого періоду (на лицевій стороні – цар в “слонячому шоломі”, на оборотній стороні – стоячий Геракл, який покладає собі на голову вінок) випускали ті ж самі монетні двори, на яких чеканив свою монету Евтідем. Таким чином, це підтверджує віднесення монет першого періоду до часів Деметрія-співправителя. Тривалість другого періоду визначити важко: можливо, вони випускалися не тільки у 80-х та 70-х роках II ст. до н. е., але й пізніше.

Особливого коментарю вимагають двомовні монети Деметрія, які випускалися і оберталися на південь від Гіндукуша. Вони не тільки підтверджують повідомлення Аполлодора з Артеміди (у Страбона), що “Деметрій, син бактрійського царя Евтідема, здійснив якісь завоювання в Індії” (в самому широкому і невизначеному сенсі), але й показують, що “цар індів” Деметрій, якого згадує Юстин в якості противника Евкратіда, – той же самий греко-бактрійський цар, котрий чеканив монети першого і другого періодів. На двомовних монетах Деметрія його ім’я супроводжує додатковий титул “Непереможний” (ΑΝΥΚΗΤΟΥ – в грецькій легенді, ΑΡΑΔΙΝΑΤΑ – в індійській), якого немає на його бактрійських випусках. Але на більш пізніх, так званих коммеморативних, монетах (вони випускалися вже після смерті Деметрія двома царями – Антимахом і Агафоклом), чеканих на честь Деметрія, цей додатковий титул присутній [Allan 1934, 229, III, 1].

В той же час, ми мусимо визнати, що індійські (двомовні) монети Деметрія мало прояснюють питання про розміри та кордони його індійських завоювань. Не в останню чергу тому, що їх дуже мало, буквально одиниці. До того ж, місця знахідок деяких з них достеменно невідомі. Відомі (хоча і нечисленні) знахідки його бактрійських монет в Аттоці і у Таксилі (Гандхара), існувало місто Деметрія в Арахозії і, насамкінець, ймовірно, в Таксилі правили і випускали монети царі Панталеон і Агафокл, які виводили свій рід (або своє право на владу) від Деметрія [Narain 1962, 52]. Отже, значення Деметрія, в тому числі і для історії відносин між народами Середньої Азії та Індостану, полягає в тому, що він “проклав дорогу більш пізнім грецьким вторгненням і окупації території Північно-Західної Індії” [Lahiri 1957, 40–49].

Політика Греко-Бактрії після Деметрія вкрита завісою таємниці, спричиненою відсутністю перевірених джерел. Так, античні автори згадують про сімох грецьких царів Бактрії та Індії, в

той час як монетами засвідчено існування понад двадцяти осіб, “розміщення” яких в часі та просторі викликає закономірні труднощі в істориків. Складається враження, що при Діодотах (I і II), Евтідемі та при ранньому Деметрії держава знаходилася під владою одного царя, а вже за пізнього Деметрія і пізніше були моменти, коли територія цього великого царства виявлялася розділеною між двома та, навіть більше, царями, кожний з яких чеканив власні монети. Зокрема, до другої чверті II ст. до н. е., крім Деметрія та його супротивника Евкратіда (котрі згадуються в письмових джерелах), слід віднести правління ще п’ятиох царів – Евтідема II, Антимаха, Панталеона, Агафокла і Геліокла, про яких ми знаємо виключно через їхні монети.

Евтідема II зображено на срібних монетах молодою людиною (навіть парубком). Його чеканка була розрахована лише на територію Бактрії, оскільки має виключно грецьку легенду і має бути поміщена безпосередньо після монет Деметрія. Очевидно, що царський титул означений Евтідем носив недовго: монети його нечисленні і не відрізняються різноманітністю типів та штемпелів, які неодмінно виникають у випадку довготривалої чеканки. Ймовірно Евтідем II був сином Деметрія і внуком Евтідема I. Певний час, але не більше п’яти років, він був співправителем свого батька, управляючи центральноазіатськими областями держави, поки Деметрій підкоряв країни на півдні та сході. Принаймні, тип оборотної сторони срібних монет Евтідема II (стоячий Геракл з двома вінками – один в руці, інший на голові) представляє собою певний розвиток типу оборотної сторони на монетах пізнього Деметрія (стоячий Геракл, який покладає собі на голову вінок) і може розглядатися як опосередкована вказівка на співправління Евтідема II.

Інший цар Антимах на своїх срібних монетах зображався у плоскій шапочці-кавсії, як у Деметрія на його індійській срібній монеті [Рис. 2]. Коммеморативні тетрадрахми Антимаха випускалися на честь двох його попередників – Діодота та Евтідема I. Найобґрунтованішим виглядає припущення, що Антимах був сином Евтідема I і молодшим братом Деметрія. Він з’являється на політичній арені після Евтідема II і, подібно до свого племінника, контролює північну (центральноазіатську) частину царства. Стосовно кавсії Антимаха відома дослідниця Тревер К. В. вважала, що: “Шапка у вигляді берета може бути наближена до

китайських головних уборів”, отже Антимах “міг правити областю, кордони якої стикалися, опосередковано чи безпосередньо, з областями китайськими” [Тревер 1940, 125]. Вона ж називає його не греко-бактрійським чи греко-індійським, а навіть греко-согдійським царем. Щоправда, відомою є надчеканка Антимаха на місцевій монеті з індійської Таксила, що говорить про визнання його правителем територій як на північ, так і на південь від Гіндукуша [Allan 1936, 21]. Точні дати правління Антимаха визначити неможливо, але, скоріше за все, це кінець 70-х – 60-ті роки II ст. до н. е.

Панталеон і Агафокл – ще два греко-бактрійські царі другої чверті II ст. до н. е. Обидва вони випускали двомовні монети (з індійською легендою як письмом кхароштхі, так і брахмі), тобто царювали переважно у завойованих індійських країнах (Арахозія, Гедросія, Гандхара, Пенджаб, Гібінь, Сінд, Раджпутана, Гуджарат). Монети Панталеона дуже нечисленні, випускалися недовго і передували монетам Агафокла, котрі випускалися тими ж різниками штемпелів і на тому ж монетному дворі.

Агафокл залишив нам незвичний “генеалогічний” документ – серію коммеморативних монет, за допомогою яких він обґрунтував не стільки своє походження, скільки право на владу. На лицевій стороні – зображення “попередника” (як на його монетах), його ім’я, царський титул з додатковим епітетом, а на оборотній стороні – характерне для монет “попередника” зображення божества і однакова для всіх випусків серії легенда “Царюючого Агафокла Справедливого”. Ось кого “пред’явив” Агафокл в якості своїх “попередників”: Олександра Македонського (легенда на лиц. стороні – “Олександра, сина Філіпа”), Антіоха I (“Антіоха Переможця”), Діодота I (“Діодота Спасителя”), Евтідема I (“Евтідема Бога”), Деметрія (“Деметрія Непереможного”) і Панталеона (“Панталеона Спасителя”).

Нас не повинно бентежити, що самий скромний додатковий епітет-титул на цих монетах носить Олександр Македонський, а Діодот I і Панталеон як би “зрівняні” однаковою епітетом. Означене є не просто обґрунтування претензій Агафокла на верховний бактрійський престол, а ще й полеміка з аналогічною серією коммеморативних монет згадуваного Антимаха, в списку якого, щоправда, лише два “попередники” – “Діодот Спаситель” та “Евтідем Бог”. Явна полемічність цих двох коммеморативних

серій дозволяє припустити, що Агафокл прагнув “заперечити” право на владу саме Антимаха, отже, відповідно, був його сучасником і суперником. Оскільки Деметрій і Панталеон включені Агафоклом до складу “попередників”, їхнє правління передувало воцарінню Агафокла.

Із вказаних нумізматичних фактів ми можемо зробити висновок, що Панталеон, а згодом і Агафокл, правили в “індійських” володіннях, тобто були греко-індійськими царями. Евтідем та Панталеон швидко зійшли зі сцени і у подальшій боротьбі за владу участі не брали. Суперником Агафокла у боротьбі за бактрійський престол став Анतिмах, який зводив себе до Діодота та Евтідема, оминаючи Деметрія, і утримував грецькі володіння в Бактрії і Трансоксіані. Як син Евтідема I і молодший брат Деметрія, він міг пред’явити свої права на царювання, коли не стало прямого спадкоємця – Евтідема II.

Ця, начебто, доладна реконструкція подій у Центральній Азії та Індії у другій чверті II ст. до н. е. ускладнюється активною військово-політичною діяльністю ще одного царя – Евкратіда. Саме його називає Юстин бактрійським царем і головним супротивником царя індів Деметрія. Отже, Евкратід, захопивши владу в бактрійській частині царства, втрутився таким чином у боротьбу за владу між нащадками Евтідема I. Спираючись на центральноазіатські області держави, Евкратід спробував збройним шляхом повністю об’єднати державу, хоча це і виявилось непростю справою. Юстинове описання військових компаній Евкратіда – це типовий приклад фантастичності повідомлень греко-римських істориків стосовно історії Греко-Бактрійського царства: “Евкратід вів численні війни з великою хоробрістю; так, вже ослаблений ними, коли йому довелося витримувати облогу з боку царя індів Деметрія, він за допомогою постійних вилазок з трьома сотнями воїнів переміг шістдесят тисяч ворогів (!). Повернувши собі свободу після п’ятимісячної облоги, він підкорив Індію” [Юстин, XLI, 6, 4].

Завоювання Евкратіда на південь від Гіндукуша, насправді, знаходять своє підтвердження у його вельми розповсюджених двомовних монетах. Отже, цьому цареві вдалося відновити геополітичну цілісність Центральної Азії та Індії і знову перетворити очолюване ним царство на регіональну наддержаву стародавнього світу. Недаремно кількість монет Евкратіда, які дійшли до нас, переважає

число монет Евтідема II, Антимаха, Панталеона і Агафокла, разом узятих. На його монетах зустрічаються монограми всіх монетних дворів (незалежно від того, як той чи інший двір ідентифікується), які раніше зустрічалися на монетах його царів-суперників.

Реконструювати політику уряду Евкратіда за письмовими джерелами практично неможливо. Наприклад, Юстином Евкратід взагалі згадується лише в якості фону для опису успішного правління його парфянського сусіди і колеги Мітрідата I. Якщо політична діяльність останнього відтворена детально і вельми точно, то про діяння Евкратіда, вже мало що можна зрозуміти. Навіть його найбільший успіх – об'єднання двох, розділених горами та царськими чварами частин імперії, Юстин зображає як всього одну компанію, яка, до того ж, завершилася смертю переможця. “Під час зворотного походу, – повідомляє далі Юстин, – Евкратід був вбитий на шляху власним сином, якого перед тим зробив своїм співправителем. Син цей навіть не прагнув приховати вбивство батька, немов би він вбив не батька, а ворога. Він проїхав на колісниці по батьківській крові і наказав кинути труп без поховання” [Юстин, XLI, 6,5].

Для з'ясування хронології Евкратідового правління нам явно недостатньо існуючих античних письмових джерел. Проте цінну інформацію несуть в собі дані нумізматичних досліджень.

Весь монетний загаль Евкратіда можна розділити на три періоди. До першого періоду відносяться монети, які зображають Евкратіда (на лиц. стор.) з діадемою на волоссі, а на зворотній стороні – стоячого Аполлона з луком (два варіанти легенди – “Царя Евкратіда” і “Царя Евкратіда Спасителя”). Відмінністю другого періоду є інша оборотна сторона – із Діоскурами, які скачуть. І, насамкінець, на монетах третього періоду на лицевій стороні – цар в шоломі, на зворотній – ті ж Діоскури, але вже з легендою “Великого царя Евкратіда”. До третього періоду відноситься й індійська (двомовна) чеканка [Curiel 1965, 101–118; Рис. 3].

У Юстина є прямі хронологічні вказівки на початок правління Евкратіда – “майже одночасно стали царями Мітрідат в Парфії та Евкратід в Бактрії”), і про його закінчення – після оповідання про вбивство царя власним сином говориться: “поки ці події відбувалися в Бактрії, почалася війна між парфянами і мідянами” [Юстин, XLI, 6, 6]. Мітрідат I почав царювати у 171 р. до н. е., що дозволяє прихід Евкратіда до влади датувати десь біля 170 р. до н. е. Що ж до смерті Евкратіда, то “війна між парфянами та

мідянами”, про яку згадує Юстин, стала першим рішучим кроком парфянського царя Мітрідата I в його наступі на Селевкідів і була розпочата ним у правління сирійського царя Олександра Баласа (150–145 рр. до н. е.). Слова Юстина “поки ці події відбувалися у Бактрії” відносяться не тільки до вбивства Евкратіда, але й до того, що передувало цьому трагічному епізоду. Таким чином, смерть Евкратіда можна датувати серединою 40-х рр. II ст. до н.е. То ж цей правитель досить довго знаходився при владі і загинув, досягши вершини політичної могутності.

Ряд відомих істориків намагається пов’язати Евкратіда із Селевкідами, вбачаючи інтригу останніх в його приході до влади. Зокрема, В. Тарн відкрито називає його двоюрідним братом сирійського царя Антіоха IV. Матір Евкратіда, Лаодика, він вважає донькою Селевка II... тому, що вона не могла бути донькою Селевка III: “він правив тільки три роки і невідомо, чи був він одружений, і чи залишилися після нього діти” [Tarn 1951, 197].

Що ми можемо сказати напевно, то це те, що Евкратід не був нащадком Евтідема, про це свідчать і його коммеморативні монети, випущені, коли він вже іменувався “Великим царем” (третій період чеканки). На їхній лицевій стороні зображено самого “Великого царя”, а на зворотній – подвоєне зображення чоловічого (на першому плані) та жіночого бюстів і легенда “Геліокл і Лаодика” (без якихось титулів). Ясно, що ці Геліокл та Лаодика були батьками Евкратіда [Tarn 1951, 196; Narain 1962, 55]. Але чому вони зображені (на відміну від інших коммеморативних монет) обидва – і батько, і мати? Відповідь на це питання дають самі монети: на волоссі Лаодики зображено діадему-басілею – елліністичну ознаку царського походження, а Геліокл зображений без діадеми. Отже, саме царственість матері Евкратіда – головний аргумент, яким на цих коммеморативних випусках обґрунтовується “законність” захоплення ним греко-бактрійського трону (вже завоюваного “Великим царем”).

Нам важко з упевненістю встановити, до якого саме царського роду належала згадувана Лаодика. Таке ім’я часто зустрічається серед представниць роду Селевкідів, але і серед грецьких бактрійських принцес воно також могло бути поширеним (хоча ми не знаємо імені жодної з них). Відомо, що Антіох III пообіцяв руку своєї доньки молодому Деметрію, але це був єдиний випадок укладання шлюбного союзу між греко-бактрійськими та селевкідськими

царями, про який маємо відомості (якщо Антіох взагалі виконав обіцянку). Тому більше підстав вважати Лаодику донькою якогось з місцевих грецьких царів. В цьому випадку, ймовірно (на це вказують прості вікові підрахунки), що Лаодика була донькою Евтідема, а Деметрій тоді виявляється її братом та дядьком Евкратіда. А якщо Лаодика все ж таки була народженою після 206 р. до н. е. донькою Деметрія та доньки Антіоха III, то Евкратід перетворюється на онука Деметрія по матері [Rawlinson 1912, 154–156].

Син-убивця Евкратіда Платон став останнім бактрійським царем, при якому ще деякий час по інерції зберігалася цілісність центральноазіатського та індійського співтовариств. Історики датують його правління 40-ми роками II ст. до н. е. Невдовзі територіальне ядро імперії – Бактрія і Согд було завойоване туранськими кочовими племенами тохарів-юечжів, а Мерв захоплений Парфянським царством [Гусаков 2008б, 78–84]. З 30-х років II ст. до н. е. ми не знаємо жодного грецького царя, який правив би в Бактрії та чеканив там свою монету. Могутнє Греко-Бактрійське царство фактично припинило своє існування.

Це, звичайно, не був формальний кінець феномену центральноазіатського еллінізму. В “індійській” частині колишньої імперії ще продовжували своє існування самостійні, вже суто греко-індійські, володіння, а ті, що підпали під владу прийшлих кочовиків (саків, юечжів, сакараваків), прагнули зберегти хоча б квазі-незалежний статус. Проте, в умовах, коли цільний елліністичний бактрійсько-індійський простір був розчленований на дрібні маргінальні анклавні, їхня доля була визначеною наперед.

МАЛЮНКИ

Рис. 1: Монета Деметрія (збільшено)

Рис. 2: Монета Антімаха (збільшено)

Рис. 3: Монета Евкратіда
(збільшено)

Флавій Арриан. Поход Олександра / Пер. М. Е. Сергеевко. – М.; Л., 1962.

Страбон. География. В 17-ти книгах / Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1964.

Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога “Historiae Philippicae” / Пер. А. А. Деконского и М.И. Рижского // Вестник древней истории. – № 2. – 1954. – С. 203–251; № 3. – С. 193–251; № 4. – С. 187–239; 1955. № 1. – С. 199–243. Там же містяться цікаві примітки Казакевича Е. Л. та Рижского М. І., які відмічають низку невідповідностей в тексті Юстина.

ЛІТЕРАТУРА

Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985.

Гафуров Б. Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.

Гусаков В. В. Еволюція міфу у традиційному суспільстві (за результатами центральноазіатських етнологічних досліджень). – Народна творчість та етнографія. № 1. 2008 а.

Гусаков В. В. Внутренняя политика Парфянского царства. – Вопросы истории Кыргызстана. № 4. 2008 б.

История таджикского народа. Т. 1. Москва, 1965.

Лал Б. Б. Культура серой расписной керамики, – Древние культуры Средней Азии и Индии. Ленинград, 1984.

Массон В. М. Деметрий Бактрійський и завоевание Индии // Вестник древней истории. № 2. 1961.

Тревер К. В. Памятники Греко-бактрийского искусства. Москва–Ленинград, 1940.

Фирдоуси. Шахнаме. Т. 3. Москва, 1965.

Allan J. Indian Coins Acquired by the British Museum // The numismatic chronicle and Journal of the Numismatic Society (New York). 1934.

Allan J. Catalogue of Indian Coins in British Museum. Coins of Ancient India. London, 1936.

Bivar A.D.H. The Death of Eucratidis in Medieval Tradition // Journal of the Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland. 1950.

Burrow T. The Proto-Indoaryans // Journal of the Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland. № 2. 1973.

Curriel R., Fussman G. Le tresor monetaire de Qunduz. – Memoires de la Delegation Archeologique Franqaise en Afganistan. Vol. 20. Paris, 1965.

Gnoli G. Zoroaster's Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems. Naples, 1980.

Lahiri A. N. When did Demetrius invade India? – Indian Historical Quarterly. Vol. 33. 1957.

Narain A. K. Indo-Greeks. Oxford, 1962.

Rawlinson H. G. Bactria. The History of a Forgotten Empire. London, 1912.

Tarn W. W. The Greeks in Bactria and India. Cambridge, 1951.

**ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОГУЗЬКИХ МОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
ДОБИ СЕЛЬДЖУКІВ ЗА ТЕКСТОМ شجره نراكه
(список О. Г. Туманського – О. М. Самойловича)**

Дрига І. М.

1. Вступ. Видані у серії “Классики отечественного востоковедения. А. Н. Самойлович. Тюркское языкознание. Филология. Руника” (2005) тексти навчального посібника, вживаного у школах туркмен Закаспійської області, “Світоч ісламу” (رونق الاسلام) вид. ташкентського орієнталіста М. П. Остроумова, створено 869 / 1464–65 pp.) та “Родослівного дерева туркмен” Ебульгазі хана (вид. А. Туманського та О. Самойловича) пропонують тюркологів текстологічні відомості та примітки до перекладу, проте не містять жодних лінгвістичних коментарів. Поруч із тим, ці два тексти – перший з котрих, за виразом Самойловича, становить “коротку мусульманську катехизу у віршах”, демонструють наявність таких рис, що сприяють ідентифікувати як загальноогузькі, так і східноогузькі мовні стани. Як відомо, для західної огузької групи тюркських мов важливою є верхня межа передісторії кожної з означених мов, якою і є загальноогузький стан.

2. Постановка завдання. Перу автора, Ебульгазі ханові¹, усього належить відомі на сьогодні два тексти – “Родослівне дерево тюрків” (лишилося незавершеним внаслідок смерті автора) та “Родослівне дерево туркмен” (1659–60), що посідають відмінне місце з точки зору мовознавства, адже, за традицією усталеної думки О. М. Кононова, демонструють “перехідні від старої писемної чагатайської² до узбецької мови” риси. Водночас в останні роки дедалі більше лунають твердження про неабияку наявність огузької мовної компоненти в мові цих пам’яток, тож питання про мовний характер означених текстів залишається до кінця нерозв’язаним. Метою статті є розгляд мовного стану представлених фрагментів текстів, з огляду на наявність або початок руйнації типових для загальноогузької мовної спільноти рис, а відтак ступінь розвиненості уже рис загальноогузьких.

3. Аналіз останніх досліджень та публікацій.

На разі відомо 7 списків твору: ташкентський 1661 (гіджри 1071) р., узятий нами за основу по публікації О. М. Самойловича петербурзький 1822 (гіджри 1237, якраз переданий після смерті О.

Туманського³ у 1920 р. до Азійського музею, а також опублікований Турецьким лінгвістичним Товариством 1937 р.); ташкентський 1-й 1897 р. (гіджри 1314), ташкентський 2-й 1799–1800 рр. (гіджри 1214); ашхабадський, початку ХІХ ст. (№546 Інституту мови та літератури АН Туркменістану), і, нарешті, ашхабадський 1-й 1928–1929 рр. (гіджри 1347, №555 там само). Перший російський переклад фрагментів “Родослівного дерева туркмен” належить А. Туманському (1897, Ашхабад), а публікація в тюркському світі – Турецькому лінгвістичному Товариству [Desmaisons, 5] 1937 р. Критичне дослідження усіх семи списків тексту було здійснено О. М. Кононовим (1958), де поруч із російським перекладом найбільш повного інваріанту тексту, антропонімічним та топонімічним показниками містились розділи, присвячені мові твору, з поступовим розглядом його фонетики, морфології та синтаксису. З-поміж попередніх видань працю Кононова виділяє повне використання усіх рукописів із зауваженнями щодо особливостей їх орфографії, проте недостатню увагу було звернено на лексику (крім зібраних в показники власних, родових та географічних назв, лексику не проаналізовано), а також відсутні транскрипційний текст оригіналу та лінгвістичний показник. Серед пізніших праць згадаймо також надрукований М. Ергіном, з опублікованого Кононовим оригіналу, турецький переклад “Дерева...” в серії “1001 основний твір Tercüman”, а також найповніше, на наш погляд, критичне видання З. К. Ольмез за результатами її докторської дисертації [Ebulgazi], але, втім, їй бракувало доступу до усіх списків рукописів. Як же ставляться до присутності огузьких елементів в мові пам’ятки усі вищезгадані автори?

О. Самойлович свідчить, що авторство першого наведеного ним тексту у мектебах приписували шейху Шерефу, про якого Самойлович вказує, спираючись на переказ, що останній, начебто тат, походив з Хіви, проте свій твір написав мовою “турецькою” на прохання чабанів, що кочували на той час у хівинській пустелі, а одержану ним за те винагороду жертвував нужденним, і його поховання знаходиться у Нухурі, що є поблизу Ашхабада⁴.

Другий текст у творі Ебульгазі – це обробка сучасної авторові редакції “Огузнаме”. Темою “Родослівного дерева...” є оповідь про рід “туркменів” з кількох розповсюджених серед туркмен огузьких оповідань-версій цього дестану. На початку знаходиться традиційна частина, що пояснює причину написання твору.

Користуючись п'ятьма “невиданими списками”⁵ “Родослівного дерева туркмен” (перший, найдавніший з котрих є ташкентського походження, решта чотири – туркменського, списки 2 і 3 – ашхабадські; Самойловичеві відомо, що “в російсько – перській газеті” 1903 р. Було розпочато друк тексту “Родослівного дерева...”), Самойлович наводить текст того ж переказу про шейха Шерефа. Ми наводимо підрядкову транслітерацію та наш український переклад оригіналу:

*Nızır ilı 1 Salur ilindin (з племені) 2 Abulhan da (Балхан, на березі Каспію) 3 Arsarı 4 bay teygen (на ймення) 5 bar ırđı

Був собі у Балхані, області Хизир, з племені Салур, бай на ймення Арсари

6 uzaq ‘ömr tabqan (отримавши) 7 * devletli (багатий) ve 8 musulmanlıqqa 9 göşuş 10 qılaturğan (прихильник) 11 kışı 12 ırđı

Був він особою, що дістала довге багате життя, і була прихильна до мусульманства,

13 bu sözümining 14 delili bu 15 kim ol 16 zemanda urgıncıda (в Ургенчі) 17 bir ‘aziz kışı bar ırđı şeyh 18 * Şeref atlı

Доказом оцього нашого слова є те, що на той час в Ургенчі була свята людина – що звався шейх Шереф,

19 şeyhliq mesnedinda 20 oturğan (на престолі) * ve hem mela ırđı (вчений)

Посідав він шейхський престол і до того ж був вчений

21 Arsarı 22 bay * barıb şeyh mezkurge (до вищезгаданого) 23 qırq tüyve niyaz birib (милостиню)

Прийшовши до вищезгаданого шейха, бай Арсари подав милостиню сорок верблюдів

24 anabat qılıb (покаяння) 25 * altemas yüzindin (перед лицем твоїм пав чолом) 26 ‘arz qıldıgım

Покаївшись і павши чолом перед лицем його, оповів (таке):

‘biz 27 turük 29 tururbız 30 ‘arabi kitablarını 31 oqub 32 inik m’anisina 33 yetişüb 34 * ‘amil qılmaqlıq (виконувати) nusi 35 meşgul * bulaturur (важко).

“Ми єсьмо тюрки, і важко нам є читати арабських книжок, осягаючи їх глибокий смисл та виконувати за ними (передписане)”.

36 eker arabi mes’ele lerni 37 türki 38 tercüme qılıb 39 * ‘enayat qılsangız (блаженно вчинили) ırđı 40 sevabga (до воздаяння) 41 şirin bulur ırđingız (наділили) 42 tedi

“Якщо ж би Ви блаженно так вчинили, здійснивши переклад арабських питань на (мову) тюркі, то наділили б своєю милістю (на достойне) воздаяння, – повів він

43 yırsa / yerse / anda (тоді) 44 * şeyh Şeref Hoaca (hwaca) 45 taqı 46 barc/ça (yce) 47 * mes’ele’i dinini 48 tercüme qılıb bir kitab aytıb (eyitib) m’üin 49 al-mürid at qıyub (поклав назву) Arsarı 50 bayğa berdi

Тоді ж бо шейх Шереф Ходжа здійснив переклад усіх релігійних питань, склав (таку собі) книгу, поклав їй назву “Аль-мюрід”, та оддав її баю Арсари.

ol vaqıtdın 51 ta bu kün ğece 52 barca (yci) 53 * türkmanlar ol kitab ning mes’ele leriĝe ‘aml qılatururlar 54⁶...

Відтоді та аж до сьогодні усі туркмени є виконуючими засади, заповідані тією книгою...

4. Виклад основних положень. Як можна побачити з тексту, а також спираючись на зауваження О. М. Самойловича, перед нами – достатньо неоднорідна, “перемішана” мова тюркі, що, проте, свідчить про початок та поступовість процесу розкладу огузьких діалектів, а також, що цей процес виходив далеко за часові межі тієї або іншої окремої групи не лише огузьких, але й усіх тюркських мов. Згадаймо тут О. Щербака, що класифікував чагатайську мову на такі періоди:

1. X–XIII ст., добу входження західнотюркських (кипчацьких) та південнотюркських (огузьких) рис;

2. XIV–XVII ст., період створення “штучної” книжно-писемної мови;

3. XVII–XVIII ст., доби входження в писемну мову місцевих діалектних елементів [Баскаков, 18].

За цією періодизацією мова Ебульгазі належить до післякласичного періоду від XVII ст., де в мову входять місцеві діалектні елементи. З. К. Ольмез зауважує про мову пам’ятки, що в цю добу “розпочинають поволі виказувати себе узбецькі риси”... (с. 31). Проте тут увагу звертаємо і на риси огузькі, або, за термінологією часів Самойловича, “південнотюркські”. Самойлович на с. 893 наводить також список “старих” (експ. старотюркських) лексем та дві граматичні форми, що він їх зустрів у списках “Світоча...”, проте в опублікованому ним уривку жодної з цих лексем нами віднайдено не було. В той же час, якщо розглянути наведений Самойловичем “для унаочнення”, без ніяких лінгвіс-

тичних коментарів, уривок із початку глави 10, означені форми спостерігаються вряди-годи:

Bâb-ı ‘âşir kim kılur havz-ı beyân / Hem kuzug-lar hükmüni eyler
‘ıyân

İmdi gel saf hükmüni hem tiñle-gil / Tikme sendin bir nişâne
angla-gıl

Adamniñ arıgluğı-dur saf bile / Saf arıg bulmasa adam ni kıla
Ol dengiz arıg safı yahud meger / Kar yağmur ta kim ol gökden
yagar

Cümlesiniñ adı mutlak saf bolur / Ger gasl yahud tahâret kim
kılur

Ala ol havzınıñ dahı bil hükmüni / Biliben sor anlara kıl hükmüni
Havz-ı ekber havz-ı asgar cümle yat / Havz içinde sözlenen bu iki at
Havz-ı ekber on içinde on bolur / Ger müdevver bolsa kırk arşın
bolur

Ba’zı-lar hem otuz altı tidiler / Ba’zı-lar hem kırk sekiz tip idiler
Mundın eksük bolsa bolur ol sıgar / Ol safa tüşse necs murdar
kılar

Ger necâset tüşse havz-ı ekbere / Kıl tahâret yok ziyân bil ol yire
Ger görünse ol necâset söz öküş / Ger görünmese necs-i pâk ol
tutuş

E/İrde yürse rengi ıssı ya meza / Ol safa kılmak tahâret nâ-sezâ
Ya’ni bolsa üç sıfatdın birisi / Saf necis ol bolsa bu üç birisi
Kılma ol safga tahâret ya gasıl / Çün necisdin bir eser boldı vâsıl
İki arşun bolsa saf-nıñ kiñligi / Hem niçe bolsa uzun uzunluğı
Yağmışında on içinde bolgay on / Havz-ı ekber hükmi üze bolgay
on

Ol arıg-dın ger arıg kılsa ‘amel / Bil arıgdur kılsa ammâ her ‘amel
Ger necâset tüşse bolur ihtilâf / Kim arıg kim tidi murdar ihtilâf
Ol necâset yatkamı yir havldin / Al ırakdın bu zarûret kavldin
Bu rivâyetni okıdur multikat? / Hâliye işke buyur sözleme kat...

Пливким, багатим на порівняння та барвистим стилем твір становить один із найліпших зразків чагатайської мови XVII ст. Статистика, наведена у Зюхаль Ольмез по лексиці твору, свідчить, що кількість запозичень коливається в межах 25% (з 1811 лексем 463 – арабоперські). Як зауважив О. М. Кононов, “...завдяки обмеженому використанню арабо-перських запозичень в мову останнього періоду чагатайської мови, внаслідок немаловажної зміни лексичного складу мови, морфологічна структура

чагатайської мови зберігається, а лексичний склад її наближено до словнику народно-розмовного мовлення” (с. 116).

3. К. Ольмез обережно зазначає, що “Родослівне дерево туркмен написано чагатайською тюркською мовою, проте почасті в ньому трапляються огузькі, узбецькі та кипчацькі особливості” (с. 32). Спостерігаються відзначені цією авторкою наступні огузькі риси: форма можливості утворюється за допомогою *bilmek*, а не чагатайського *almak*: *ayta bilmey miz*, *qıla bilmedi*; особовий займенник *anlar* замість східнотюркського *alar*; відіменний афікс *-lig/-lig* втратив *g*: *ulı / ulıǵ*; *atlı*; *küçli*; губні варіанти афіксів, додані до негубних основ коренів: *aşdum*, *berdüm*, *keldüm*, *bardum*; спрямувальний відмінок на *-a*, що додається до слів без афіксів приналежності: *qola*; наявність вставного *n* після афіксів приналежності перед відмінковим афіксом: *anıng zama-nıNda*, *Amu suıNdıñ*, тощо (с. 33, 56, 66, 77).

Для реконструкції рис загальнотюркського стану, по даних фрагменту, для нас важливими є і наступні міркування:

1. Передача як довгих, так і практично повсякчасно коротких голосних на письмі – що свідчить як про тривалість уйгурської писемної традиції, якій саме й була властива передача на письмі літерами, а не огласовками, голосних, так і адресування до широких кіл споживачів книжкової продукції.

2. Мова пам’ятки дає нам дані, що наближають її мову до мови “Книги мого діда Коркуда” та відомих списків “Огуз-наме”.

3. Разом із тим, у тексті пам’ятки натрапляємо на наступні архаїзми: *Azaq / athaq* – нога; *öküş* – багато; *if / uf* – будинок; *ay-* – мовити; *tekme* – усілякий; *kamuğ* – усі; *quduğ / quzuğ* – криниця тощо;

4. Граматичні особливості: 4.1. заперечна форма дієприслівника на *-mađın*, 4.2. майбутній час на *-(ı)sar*.

Другий список пам’ятки – “Родослівного дерева туркмен” Ебульгазі хана – був скопійований А. Г. Туманським з ташкентського примірника рукопису, який походив саме з “туркменського середовища”⁷. Список, котрим скористалися Туманський і за ним – Самойлович, датовано 1237 роком гіджри (1821–1822), переписано муллою Курбан Гельді, сином Ораз Мугаммед-мулли, племені кайихан, роду чарик:

Bilgıl kim oğuz han qara han oğlı dur. Oğuz hanıng altı oğlı buldı. İlğ/n uluğı kün han andın kiçik ay han andın kiçik yulduz han andın

kiçik kül(n?) han andın kiçik dağ han andın kiçik tengiz han durur ve yine bilgil kim ihsan şeyh y'ani dane ata rahmet ullah 'aliğa ilham –i rabbani bulub cami'i seyinhane ilige oğuz name aytib turur.

Український переклад: знайте, що Огуз хан – син Кара хана. В Огуз хана було шість синів. Перший Улуг кюн хан, від нього молодший є Ай хан, від нього молодший Юлдуз хан, від нього молодший Кюль(н) хан, від нього молодший Даг хан, від нього молодший Тенгіз хан, – і знов-таки знайте, що шейх Іхсан, хай упокоїться душа його в Бозі, оповів Огузنامه Сейнхан Илигу...

Самойлович відзначає, що мова твору нестара і містить огузо – туркменські елементи – вкраплення. За розміром включені до тексту віршовані фрагменти наближаються до турецької літератури доби створення “Кітаб –и дедем Коркуд”, хикметів – повчань Агмеда Ясєві XII ст., а також “Кисса-і Юсуф” Алі XIII ст. Поруч із тим, архаїзми, що зустрічаються в тексті, наприклад: – ötrü – назустріч, та kamug – увесь – відсилають нас до іще більш давньої доби, приблизно XIII–XIV ст., що дозволяє говорити про те, що оригінал віднайдених російським вченим списку був безперечно іще більш раннім.

Самойловичем також наведено сім чотиривіршів та початок неперекладеного ані їм самим, ані Туманським вірша: döndüm kaçıb qanglı handın... тощо. Ним же виділено наступні критерії розведення в структурі огузьких (як східно-, так і західноогузьких) та “уйгурських” (східноуйгурських та “західноуйгурських”, інакше кипчацьких) живих народних говірок: в основу такого розведення покладено фонетичну ознаку наявності / відсутності відповідно ğ та g; ga та a, -lı та liğ. -ping та - ing; -dın та – dan; крім того, такою ідентифікуючою рисою є відповідність кипчацького j в d усіх чотирьох мовах зазначеної групи.

Як відзначає Е. О. Груніна (Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. – М., 1991. – С. 10–11), діалектна основа турецької літературної мови XIII–XIV століть дозволяє припускати її складання на основі мови огузів (= сельджуцьких туркмен). Спроба розмежувати діалектні угруповання огузів у складі Огузького союзу та сельджуцькому русі може мати виключно географічні підстави. В етнічно різноманітному сельджуцькому угрупованні, до якого постійно приєднувалися нові масиви кочових груп, виділення певної “сельджуцької мови” видається неправомірним. Тому, на думку Груніної, доцільніше

вести мову про відмінні міграційні хвилі огузів у районах їх локалізації.

Виходячи з того, що риси огузької мовної консолідації документуються вже на момент XI століття, слід виділяти загальноогузький мовний стан (IX–XII ст.), східно – та західноогузький мовний ареали (XII–XIV ст.), а також останній етап становлення окремих огузьких мов. Загальноогузький мовний стан є відносно пізнім, зумовленим типологічною уповільненістю розвитку граматичного строю в тюркських мовах. Серед його рис – наявність опозиції “слабкий / сильний” щільний абсолютного початку слова, гуттуральний початок афіксів, ауслаутний /ǵ/, відсутність губної гармонії голосних при наявності гармонії за підняттям, співіснування імен дії на –а та –г, так само як і дієслівних імен –аgаn та –gаn, та ін.

О. М. Самойлович також пише, що дані сучасної йому тюркології спонукають дослідників “...до висновку, що турецьку мовну сім’ю відрізняє надзвичайна консервативність... зміни на протязі тисячоліть відбувались здебільшого від механічного змішування, а не органічного розвитку”.

Вивчення загальноогузької мовної основи X–XI ст. як етапу кристалізації типово огузьких мовних рис (надалі О.М.О.) ґрунтується на розумінні відсутності будь-яких власне огузьких писемних текстових джерел того періоду, а відтак визначення даного мовного стану носить здебільшого характер реконструкції, що спирається, по-перше, на більш пізні писемні пам’ятки огузького мовного типу, починаючи від XIII ст., по-друге, на матеріали діалектів сучасних тюркських мов. Мова йде, насамперед, про:

1. Збережену в довгих голосних односкладових слів первинну тюркську довготу, наявну в туркменській, хорасано-тюркській, хорезм. говірках узб. мови: ūč, āk, īz, kīz.

2. Нейтралізація протиставлення ää – ä - ә - e.

3. Білабіальний w, напр.: suw. Пор. у М. Кашгарського: “dewä – у Огузів, tewä – у тюрків”.

4. Відповідність b / p при дзвінкому початку слова, де почав переважати дзвінкий b.

5. Властиві сучасній туркменській мові міжзубні ð/Θ не дозволяють реконструювати їх для ОМО.

6. Задньоязиковий ŋ, що його збережено в ОМО та більшості діалектів сучасних огузьких мов.

7. Еволюція *x – h* уже накреслена в ОМО.
8. Переважно губні варіанти афіксів (*-duk, -dur /- tur*).
9. Асиміляція приголосних на стику морфем за дзвінкістю / глухістю виявлялась непослідовно.
10. *Ben* мав поруч і варіант *men* “я”.
11. Перехід *bol- / ol* “бути” – не відзначено.
12. Дентальні *d / t* в ОМО вже були протиставлені, проте нечітко, напр.: *tevā / Огуз. dewā*, інтенсивніше перед передніми. Геміната на зтику двох морфем (*atti / atdi*) – напівдзвінкий *-t / -d*.
13. Категорія відмінку представлена афіксами: *-ıŋ /-uŋ, -ı/-jı, -na/-ya, -da/-ta, -dan/-tan*. В ОМО можна припускати рудиментарні відмінки – інструментальний *-ın*, спрямувальний *-ga*, екватив *-ça*.
14. Сполучники *-taki / -daki* – “теж”.
15. *- lüg / -līg* – володіючий чимось.
16. Ще слабко були представлені арабо-перські запозичення.

На закінчення О. М. Самойлович відзначає, що відкриття старіших датованих списків або оригіналів досліджуваних ним рукописів “додало б туркологам можливості більш впевнено та широко користуватись цими важливими для історії турецької мови пам’ятками”. Таким чином, порівняння мови списків обох наведених у Самойловича пам’яток дає змогу побачити, як починаючи від XVII століття чагатайська мова втрачала колишню потугу під впливом живих як узбецької, так і, в рівній мірі, туркменської мов, а кількість огузьких елементів в ній для даного регіону ставала дедалі більшою.

5. Перспектива подальших досліджень. Подальші дослідження списків туркменського походження допоможуть пролити світло на долю даних, безспірно важливих для історії туркменської мови, списків і поповнять нашу інформацію про дослідження в галузі загальноогузьких реконструкцій.

6. Результати. Мова обох списків свідчить, що відносити її, на нашу думку, слід до певної додаткової, “проміжно-змішаної” групи у класифікації писемних мов: недарма сам Самойлович зазначатиме пізніше, що «...я не бачу необхідності дрібнити літературні пам’ятки XIII–XIV ст. на різко обмежені групи, через недостатність мовних матеріалів; найдавніше турецька література мусульманської доби напевне пов’язана із ... пам’ятками, здебільшого, змішаною західною говіркою (в термінології Самойловича – “огузько-уйгурською”)). Саме ця група, і, насамперед, західно-

огузькі її риси згодом відіграватиме особливо важливе значення для розвитку літературних тюркських мов наступних періодів, набуваючи ще більш змішаного статусу.

¹ З роду Шиманських узбецьких ханів (1603–1663), хан, історик, командуючий, правитель Ургенча (1623), Хорезма (1643), відомий войовничими стосунками з туркменами.

² Чагатайською мовою називаємо тут мертву, побудовану на підґрунті уйгурської та караханідської традицій, книжно-писемну мову, що почала розвиток від XIII ст. (на думку Ф. Кьопрюлю), досягла вершини у творах Неваї XV ст. (на думку Я. Екманна), від XVI ст., перебуваючи під впливом огузьких писемних різновидів мов та Андижанського діалекту, зберігала статус мови культури та літератури на широкій території, включно із Кримом, та поступово, на момент XIX ст., поступилася місцем узбецькій мові. Детальніше див.: Благова Г. Ф. Чагатайский язык // Языки мира. Тюркские языки. – М., 196. – С. 148–159.

³ Абуль-Гази-Бохадур-Хан. Родослівная туркмен. Перевод А. Туманского, Асхабад, 1897. – Цит. За: О. М. Кононов.

⁴ Самойлович вказує також зі вставки про туркестанських сеїдів на сина шейха Шерефа Ходжу Мугаммада, трьох дочок Селіму-біким, Мігр, Джемаль-біким, що одружилися відповідно із Джелилем Кермані, Мухтаром Великим та Лукман-беєм (Самойлович. С. 892).

⁵ Самойлович. С. 890. Текстологічні коментарі див. посилання 15 тієї ж сторінки.

⁶ Переклад російською (скорочений) див. Самойлович. С. 891–892.

⁷ Самойлович. – С. 896. При цьому Самойлович відзначає, що у 1908 році ним уже було опубліковано невеликий уривок з іншої копії Ебульгазі хана.

ЛІТЕРАТУРА

Классики отечественного востоковедения. *Самойлович А. Н. Тюркское языкознание*. Филология. Руника. 2005.

Баскаков Н. А., Каррыев Б. А., Хамзаев М. Я. Туркменско-русский словарь. Москва, 1968.

Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка. Морфология. Москва, 1991.

Грамматика туркменского языка. 1. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.

Грунина Э. А. **Туркменский язык.** Москва, 2005.

Баскаков Н. А. **К истории изучения туркменского языка.** Ашхабад, 1965.

Кононов А. Н. **Родословная туркмен.** Москва–Ленинград, 1958.

Desmaisons, Petr. **Historie des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan.** Amsterdam, 1970.

Devellioğlu Ferit. **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat.** Ankara, 1990.

Ebü'l – Gazi Bahadır Han // **Türk Ansiklopedisi.** – Cilt 14.

Ebulgazi Bahadır Han. **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin soy-kütüğü).** – Hazırlayan: Zühal Kargı Ölmez. Türk Dilleri Araştırmaları Dzisi: 3. Ankara, 1996.

Ergin M. **(Şecerei Terakime) Türklerin Soy Kütüğü.** – 1972 sonrası.

ЩО НАМ ВІДОМО ПРО ІНДОЛОГІЧНИЙ ІНТЕРЕС АКАДЕМІКА МИХАЙЛА КАЛИНОВИЧА (до 120-річчя від дня народження)

Завгородній Ю. Ю.

Вступ. У радянський період гуманітарні науки в Україні ще розвивались у специфічних умовах, зумовлених пануючою марксистсько-ленінською ідеологією. Відтак, деякі науки або, точніше сказати, квазінауки, як-от науковий атеїзм, науковий комунізм й історія КПРС не тільки штучно з'являлись на світ, а й набули відчутної державної підтримки і навіть певної популярності у наукових колах і суспільстві. Тоді як інші, визнані у всьому світі науки, витoki яких сягають ще античних часів, як-то історія, філологія, літературознавство, психологія, історія філософії та ін., були поставлені в жорсткі умови, підпорядковані інтересам офіційної радянської ідеології. І у той самий час цілі області гуманітарного знання майже не були представлені в Україні. Насамперед, це стосується сходознавства в цілому, й індології зокрема. Так, до проголошення незалежності в Україні у 1991 р. у нашій країні не було ні академічного інституту, який би вивчав країни Сходу, ні факультету сходознавства, який би готував фахівців зі сходознавчих спеціальностей, ні тим більше індологічних інституцій. І це тоді, коли у всьому світі (включно з РРФСР), сходознавство, як й індологія, набули беззаперечного авторитету.

Відтак, може скластися враження, що наукові гуманітарні кола в Україні у сходознавчій царині наприкінці ХХ ст. постали в ситуації безнадійного аутсайдерства.

Проте відновлений у 1991 р. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, а згодом і поява різних кафедральних утворень зі сходознавчої тематики в університетах та інших вищих навчальних закладах України, як і створений сектор східних філософій в Інституті філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України у 2007 р., поволі почали спростовувати цю тезу. У першу чергу помітні зрушення відбулися у сфері арабістики, синології, тюркології, іудаїки та японістики. Як не дивно, але індологія залишилась в ар'єргарді започаткованих наукових процесів у вітчизняній науці.

Тому відчуття безнадійного відставання, в Україні від всесвітнього наукового життя, але тепер вже переважно індології,

підкріплюється не лише радянською дійсністю, а й майже двадцятирічними реаліями існування гуманітарного знання в умовах незалежної держави. Складається враження, що індологія як така не тільки не потрібна сучасному українському суспільству, а що і сам інтерес до індійської цивілізації, зокрема до індійської філософії, не був властивий українським інтелектуалам за винятком, хіба що М. Драгоманова, І. Франка та Л. Українки. Але ж вони генії і батьки нації! Відтак, це радше виняток, який тільки підсилює правило.

Насправді ж, індологія в Україні має свою, доволі тривалу та цікаву історію, і що найголовніше – сповнену вагомими здобутками і навіть пріоритетів. Проте, на превеликий жаль, у 1930-ті рр. розвиток індології у радянській Україні було перервано, а здобута спадщина значною мірою забута.

Враховуючи сказане, хотілось би стисло назвати деякі з найважливіших результатів індології в Україні. Сподіваюсь, тим самим вдасться привернути увагу колег до вивчення і осмислення індологічної спадщини наших славних попередників, з подальшим її включенням у сучасний науковий простір, та сприяти збереженню тягlosti наукового знання у цій конкретній гуманітарній царині.

На початку ХХ ст. індологія¹, як і санскритологія, її найважливіша на той час складова, були представлені у кількох українських університетах: Харківському, Одеському, Київському і Львівському, а також на Вищих жіночих курсах (напр., Київ, Харків, Одеса (?), Ніжин (?)).

Одним із перших здобутків санскритології в Україні слід назвати санскритську граматику професора Харківського університету Вікентія Івановича Шерцля (1843–1906), видану ним у 1873 р., яка була першою санскритською граматикою не тільки в Україні, а й по всій Російській імперії. Професор Університету св. Володимира Федір Іванович Кнауер (1849–1917) був співавтором першого російськомовного підручника з вивчення санскриту у Російській імперії (“Руководство к изучению санскрита”. Сост. проф. Моск. ун-та В. О. Миллером, проф. Киевск. ун-та Ф. И. Кнауэром. – СПб., 1891) і автором іншого підручника санскриту російською мовою, який вийшов у Ляйпцигу у 1908 р. Перший переклад російською мовою ліричної поеми “Хмаравістун” (Megha-dūta) видатного давньоіндійського поета і драма-

турга Калідаси (І ст. до н. е., або ж V ст. н. е.) у Російській імперії у 1914 р. видав доцент Харківського університету Павло Григорович Ріттер (1872–1939). У 1917 р. магістр Університету св. Володимира Михайло Якович Калинович (1888–1949) видав перше дослідження у Російській імперії, присвячене творчості відомого індійського поета Бгавабгуті Шрікантхсі (VIII ст.).

До пріоритетів української історії філософії належать: “Нариси індійської філософії” (Нарис перший “Санх’я”, 1844; Нарис другий “Йога”, 1844; Нарис третій “Ньяя”, 1846) професора Університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького (1806–1884) – перші нариси у Російській імперії, присвячені індійській філософії; перше енциклопедичне філософське видання у Російській імперії “Філософський лексикон” (1857–1873) професора Університету св. Володимира Сильвестра Сильвестровича Гогоцького (1813–1889), в якому індійська філософія була вперше представлена на рівні енциклопедичних статей (усього таких статей було 12). І сьогодні, за межами України та Росії – у Польщі, Фінляндії, Індії, інших країнах можна зустріти посилання на праці українських індологів Д. Овсянико-Куликовського і Ф. Кнауера.

Наприкінці XIX ст. в Україні почали формуватися санскритологічні школи, зокрема, у Харківському і Київському університетах. В обох випадках ми можемо говорити про появу двох необхідних складових: учителя і учня (учнів). Якщо у професора Д. М. Овсянико-Куликовського (1853–1920) був тільки один учень П. Г. Ріттер, то у професора Ф. І. Кнауера – троє: М. Я. Калинович, Олексій Петрович Баранников (1890–1952) і Борис Олександрович Ларін (1893–1964)².

На сьогодні вже можна впевнено стверджувати, що з чотирьох вище названих учнів Кнауера й Овсянико-Куликовського, біля витоків української індології стояти, напевно, судилося двом: Павлу Ріттеру та Михайлу Калиновичу.

Хоча інтелектуальна біографія Павла Ріттера ще не написана і містить багато білих плям, проте у наукових, щонайменше сходовознавчих колах, ім’я репресованого за часів Сталіна професора Харківського університету добре відоме, насамперед завдяки виданій у 1982 р., всупереч десятилітнім перешкодам, його антології давньоіндійської літератури під назвою “Голоси стародавньої Індії”. До антології увійшли повні чи часткові переклади українською мовою таких пам’яток давньоіндійської літератури,

як “Рігведа” і “Атхарваведа”, “Шатапатхабрагмана”, “Майтраянісамгіта”, “Катхаупанішада”, “Магабгарата”, “Рамаяна”, “Дгаммапада”, “Суттаніпата”, “Магавагга”, “Магапаринірванасутта”, “Джатакі”, “Мілінда-Паньго”, поезії Калідаси (“Хмара-Вістун”) та Бгартрігарі [Голоси стародавньої Індії... 1982, 91–309]³.

На відміну від беззаперечного позиціонування Павла Ріттера з вітчизняною індологією та сходознавством, ім'я Михайла Калиновича поки що не набуло усталеної прив'язки до *становлення* української індології. Індологічний же період наукової біографії Михайла Яковича, ще недостатньо ставав предметом спеціального розгляду, хоча і привертав увагу дослідників як в Україні, так і в Росії.

Тому наголос у даній статті робиться на тому, щоби подивитись на індологічні зацікавлення академіка Калиновича, саме в контексті *становлення* індології в Україні та проаналізувати дослідницькі роботи, які, так чи інакше, присвячені відображенню його індологічних зацікавлень, беручи до уваги наявні у них згадки про викладацьку та наукову діяльність Михайла Яковича. Також нас цікавитимуть особливості посилань і цитувань праць М. Калиновича⁴, як і дотичні біографічні факти і характеристики (оцінки) його наукової діяльності. В результаті, як нам видається, можна буде сприяти не тільки узагальненню існуючих знань про індологічний інтерес Михайла Яковича, а й появі детальніших уявлень про цей інтерес, нових питань для подальших пошуків.

Передусім, ми спираємось на беззаперечний факт, що з індологічної тематики Михайло Якович залишив три дослідження. Це: “Природа и быт в древнеиндийской драме” [Калинович 1916, 1–48], “Бхавабхути Шрикантха” [Калинович 1918, 1–22] та “Концентри индийского світогляду” [Калинович 1928, 88–113]. Як бачимо, остання стаття була видана вже українською мовою.

Відображення індологічної складової наукових інтересів Михайла Калиновича в Україні та в українській діаспорі. Найраніше посилання з тих, що нам вдалося знайти, належить Олександру Івановичу Білецькому (1884–1961) – відомому українському літературознавцю, академіку АН УРСР (з 1939) і академіку АН СРСР (з 1958), директору Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1939–1941, 1944–1961), і датується 1923 р⁵. Це посилання на дослідження М. Я. Калиновича “Природа і побут у давньоіндійській драмі”, яке з'являється несподівано напри-

кінці речення у тій частині доволі розлогої роботи Олександра Білецького “У майстерні митця слова” (“В мастерской художника слова”), коли він розмірковує над місцем пейзажу в європейській літературі XIX ст.: “Але як декоративний фон, пейзаж майже неминучий у будь-якому романі минулого сторіччя, у повісті, навіть у драмі, де йому може бути відведене місце не тільки у ремарках автора, а й у діалогах діючих осіб” [Белецкий 1964, 229].

Це посилання на працю Калиновича по-своєму унікальне, бо воно єдине з відомих на сьогодні посилань харківських гуманітаріїв кінця XIX ст. – 1930-х рр. на індологічні роботи Михайла Яковича⁶.

Значно пізніше, у 1956 р., у своїй відомій статті “Іван Франко і індійська література” О. Білецький згадає про Михайла Калиновича вже у суто індологічному і доволі промовистому контексті: “Чудовий почин Франка не лишився поодиноким випадком в історії української дожовтневої культури. Кінець XIX і початок XX сторіч позначені значним пожвавленням в галузі індології в університетах України. Протягом багатьох років планомірно вивчається санскрит у Київському університеті, де його викладає професор Кнауер, який разом з В. Ф. Мілером видав один з кращих підручників санскритської мови. Під його керівництвом працюють О. П. Баранников, згодом академік Академії наук СРСР, М. Я. Калинович, згодом дійсний член Академії наук УРСР, Б. О. Ларін, який з 1945 року є її ж членом-кореспондентом” [Білецький 1956, 17].

Проте уперше індологічна складова в освіті і дослідницьких зацікавленнях Михайла Калиновича знаходить своє відображення у науковій літературі тільки після його смерті. У 1955 р. виходить стаття “Михайло Якович Калинович (1888–1949)” Ірини Павлівни Сунцової, доцента Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, германіста, учня академіка. Ця стаття виявилась першою вдалою спробою по відтворенню інтелектуального портрета Михайла Калиновича. Були не тільки підсумовані усі важливі етапи наукового і викладацького шляху видатного ученого, а й у співавторстві з бібліографом наукової бібліотеки Київського університету Б. З. Глузберг укладені матеріали до біобібліографії М. Я. Калиновича [Сунцова 1955, 163–176]⁷.

Насамперед І. П. Сунцова звертає увагу на університетську підготовку Михайла Яковича. “Будучи студентом, М. Я. Калинович

працював 3 роки у семінарах професора, згодом академіка В. Н. Петца і професора Ф. І. Кнауэра. <...> У 1912 році Михайло Якович закінчив курс університету з двох спеціальностей – порівняльного мовознавства з індіаністикою і слов'яно-російської філології, і його було залишено у тому ж році при університеті професорським стипендіатом при кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту. У 1915 році він склав магістерські іспити і з 1916 по 1919 рік викладав у Київському університеті та на вищих жіночих курсах вступ до мовознавства, порівняльну граматику індоєвропейських мов, санскрит, готську мову, історію давньоіндійської літератури, вів кілька спецкурсів і семінарів, фактично обіймаючи кафедру порівняльного мовознавства і санскриту”⁸ [Сунцова 1955, 163].

Але, на жаль, перелік згаданих курсів, що їх викладав Михайло Калинович, у статті не підкріплений посиланнями на архівні чи інші свідоцтва, а відтак і досі залишається “закритим” для дослідників. Так цікаво було б дізнатися про студентську аудиторію Михайла Яковича, про застосування здобутих студентами знань, ознайомитися з конспектами лекцій, планом курсів тощо.

І. П. Сунцова також зауважує, що «дослідження М. Я. Калиновича в області індіаністики були високо оцінені академіком О. П. Баранниковим у його статті “Радянська індологія»» [Сунцова 1955, 168] і стисло характеризує цей інтерес ученого: “М. Я. Калинович був одним із небагатьох лінгвістів, який поєднував глибокі знання у різних областях мовознавства з дуже широкою літературознавчою ерудицією. Першим доказом цього є праці вченого з індології, в яких поєднується його знання мови і літератури давньої Індії. За словами самого Михайла Яковича, особисті наукові інтереси у цій області належали переважно до найдавнішого періоду історії Індії” [Сунцова 1955, 169]. І. Сунцова серед матеріалів до біобібліографії ученого називає три відомі роботи індологічного циклу Калиновича [Сунцова 1955, 171].

Наступні стислі згадки про індологічні зацікавлення вченого фіксуються вже у 1978 р., у ювілейній статті, яка вийшла у “Мовознавстві” – центральному мовознавчому журналі радянської України, яка була присвячена 90-річчю з дня народження М. Я. Калиновича [Мельничук 1978, 85–87]. Проте, на жаль, нічого нового до сказаного у статті І. П. Сунцової додано не було.

У квітні 1984 р. на радіо “Свобода” (Мюнхен, Німеччина) транслювалась бесіда Ігоря Качуровського – відомого україн-

ського поета, прозаїка, перекладача і літературознавця, “Антологія індійської поезії Павла Ріттера”. Передача була меморіальною: “Сорок п’яти роковини смерті Павла Ріттера ми і вшановуємо нинішньою передачею” [Качуровський 2008, 450]. Згадуючи про вступну статтю Олександра Білецького, Ігор Качуровський жалкує, що її включили до “Антології...”, а потім несподівано додає: «А між іншим, куди більше надавалася б на роль вступного слова до антології Павла Ріттера розвідка професора Калиновича: “Концентри індійського світогляду”» [Качуровський 2008, 451]. Тим самим було засвідчено, що в українській діаспорі шанують і знають індологічну спадщину Михайла Калиновича.

Ювілейна стаття, присвячена 100-річчю від дня народження академіка Калиновича, стала новим якісним кроком у вивченні всієї інтелектуальної спадщини Михайла Яковича. Було поглиблене, існуюче перед тим, уявлення і про індологічний інтерес ученого [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 3–8]⁹.

У статті докладніше, ніж раніше, розповідалось про стажування молодого дослідника за кордоном, про його індологічну підготовку: “Після закінчення університету (1912 р.) М. Я. Калиновича залишили професорським стипендіатом при кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту, а наступного року йому було надане довготермінове наукове відрядження за кордон. Спочатку він працював у Лейпцизькому університеті в семінарах В. Віндіша¹⁰ (з індійської філології), К. Бругмана (з порівняльної граматики індоєвропейських мов) і А. Лескіна (з литовської мови), потім продовжив свої заняття в наукових закладах, бібліотеках і музеях Парижа, Лондона, Мілана, Ріо-де-Жанейро, Монтевідео, Буенос-Айреса” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 3]. Окрему увагу автори статті приділили тому значенню, яке надавав Михайло Калинович вивченню санскриту аспірантами: “Сам навчав їх санскриту, давньогрецької та інших давніх індоєвропейських мов. Не раз він при цьому підкреслював, що санскрит повинен і далі лишатися неодмінною основою наукової підготовки лінгвістів” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 6].

Звісно ж, виникають питання: “А кого саме М. Я. Калинович навчав санскриту? Чи застосовували здобуті знання згадані аспіранти на практиці? Якщо так, то в який саме спосіб”? Але у статті на ці питання, на жаль, відповідей нема.

Уперше у статті були стисло охарактеризовані усі три індологічні роботи ученого. Стосовно розвідки “Природа і побут у давньоіндійській драмі” зазначалось, що її автор, якого цікавила “мова і культура найдавнішого періоду історії Індії – від 1-го – 2-го тис. до н. е. до кінця 1-го тисячоліття нашої ери” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7], докладно розглянув матеріал дев’яти давньоіндійських драм в оригіналі: “Давньоіндійські позначення фауни і флори чітко й детально систематизовано, багато уваги приділено й побутовим жанровим епізодам” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7]. Друге дослідження Михайла Калиновича “Бгавабгуді Шрікантха”, на думку авторів статті, вирізняли деякі нові припущення стосовно біографії давньоіндійського драматурга і часу створення його творів. Вони звернули увагу і на методологію цих двох індологічних досліджень ученого, в яких “поєднуються історико-філологічний, лінгвістичний і власне історичний аспекти вивчення” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7]. Також були названі й особливості та здобутки третьої індологічної публікації Калиновича, “Концентрів індійського світогляду”. Насамперед те, що М. Я. Калинович “розглянув розвиток давньоіндійської культури протягом близько трьох тисячоліть як послідовну лінію різних етапів релігійно-філософського світосприймання, різноманітні відбитки якого представлені в давньоіндійській літературній творчості” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7]. При цьому він робив висновки, спираючись як на “велику хронологічну панораму”, так і залучаючи “грандіозний за обсягом літературний матеріал”. У результаті вийшла праця, яка “вражає широтою індологічних інтересів ученого, жанровою різноманітністю аналізованих творів” [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7].

Окрема увага у статті приділялась підтвердженню наукової значущості робіт Михайла Яковича у тогочасній індологічній літературі. До вже відомої згадки О. П. Баранникова, були додані: посилання про передрук “Природи і побуту у давньоіндійській драмі” в індологічному збірнику 1962 р. (див. далі), як і посилання В. Г. Ермана (див. далі), [Жлуктенко, Мельничук, Сунцова 1988, 7].

У цілому, більшість згаданих у статті нових фактів про індологічну освіту Михайла Яковича, як і стислий аналіз усіх трьох його індологічних праць, було повторено з деякими доповненнями у

1991 р., у монографії Юрія Олексійовича Жлуктенка “Михайло Якович Калинович”, першому окремому виданню, повністю присвяченому видатному українському вченому [Жлуктенко 1991, 1–76]¹¹.

По-своєму інформативною у монографії є передмова С. В. Семчинського. У ній ми дізнаємось про кілька важливих фактів. По-перше, про те, що ще «19 січня 1949 р., через три дні після смерті М. Я. Калиновича, українська республіканська преса опублікувала постанову Ради міністрів УРСР “про увічнення пам’яті дійсного члена Академії наук УРСР Калиновича Михайла Яковича”, перший пункт якої зобов’язував Академію наук УРСР видати збірку вибраних творів небіжчика. Цей пункт урядової постанови так і лишився досі не виконаним. Це можна пояснити не тільки нерозпорядністю працівників, які мали виконати постанову, а й тим, що сам творчий доробок українського вченого був надзвичайно різноманітним – від розв’язання деяких актуальних теоретичних проблем мовознавства до історії давньоіндійської культури» [Семчинський 1991, 3]. По-друге, зустрічаємо високу оцінку С. В. Семчинським індологічних робіт Калиновича: «Не менш цінним є творчий доробок М. Я. Калиновича в галузі літературознавства. Хочеться особливо виділити праці вченого в галузі давньоіндійської філології. Адже на Україні він практично був одним з небагатьох після Івана Франка філологів, який зацікавився давньоіндійською літературою. Тут, передусім, впадає в око ґрунтовна праця по осмисленню розвитку давньоіндійської літератури як послідовності взаємопов’язаних етапів міфологічного, релігійного та філософського світосприйняття – “Концентри індійського світогляду”. На жаль, обсяг передмови не дозволяє докладніше спинитися на цьому, поза будь-яким сумнівом, визначному дослідженні українського ученого» [Семчинський 1991, 5]. І по-третє, що «у 1988 р. кафедра загального мовознавства Київського університету, якою тривалий час керував академік М. Я. Калинович, на відзнаку 100-річчя від дня його народження, провела наукові читання, присвячені пам’яті ювіляра. Серед доповідей, проголошених на читаннях, слід назвати передусім наукові повідомлення професора Ю. О. Жлуктенка “Життя і наукова творчість М. Я. Калиновича”, доцента І. П. Сунцової “Індологічний аспект у науковій творчості академіка М. Я. Калиновича”» [Семчинський 1991, 5]¹².

Окремий розділ у монографії Ю. О. Жлуктенко назвав “Давньоіндійська філологія”, в якому більш як на десяти сторінках він звертається до усіх трьох індологічних досліджень Калиновича. Розглядаючи праці цього вченого, автор монографії вибрав метод іманентного аналізу. Тобто він намагався показати особливість викладу індологічного матеріалу Михайлом Яковичем через сам цей матеріал. Жодне з інших джерел при цьому не залучалось. Відтак вийшов своєрідний цитатник (переказ) виокремлених думок Калиновича, розріджений міркуваннями автора монографії, де ці думки поєднували на спільному тлі.

Особливо близьким і важливим для нас виявилось те, що Ю. О. Жлуктенко звернув увагу на залучення Михайлом Яковичем до своїх робіт матеріалу з історії індійської релігійно-філософської думки та життя цієї спільноти [Жлуктенко 1991, 44, 46–47, 52]. Найочевидніше, цей матеріал зустрічається у другій та третій розвідці ученого. Наприклад, повідомляючи про освіту Бгавабгуті Шрікантхи, Калинович посилається на працю відомого французького індолога Сильвена Леві “Індійський театр” і зазначає, що Бгавабгуті “знав не тільки поезику і театральну техніку, а й ведійську літературу, філософські системи й національний епос” [Калинович 1918, 8]. І хоча з наведеної цитати незрозуміло, які саме філософські системи опановував давньоіндійський драматург, проте можна зробити цікавий висновок про поширення філософських знань за межі пізнань філософів-професіоналів, тобто знавців сутр і бгашій, а відтак, про суспільно-значущий статус філософського знання як такого у середньовічній Індії. Натомість у “Концентрах індійського світогляду” Михайло Калинович звертається до історії індійської релігійно-філософської думки, виводячи її витоки з Вед, а завершує згадками про Джа-ядеву та Рамануджу (XII ст.). Окрім того, він наводить повний переклад відомого космогонічного гімну з Ріг-веди (X. 129)¹³, супроводжуючи його власними коментарями [Калинович 1928, 95–96]. Зустрічаються у статті посилання й на інші гімни Ріг-веди, а також переклади окремих фраз і рядків із кількох упанішад (Іша-уп., Брігадараньяка-уп., Чгандог’я-уп. і Тайттирія-уп.), поезії Бгартрігарі й Амару. Тим самим Михайло Якович збагатив існуючі до нього, повні чи часткові, переклади санскритських текстів українською мовою, долучивши до них як нові художні, так і релігійно-філософські твори¹⁴.

Принагідно відзначимо, що в останньому ювілейному виданні Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України про наукові інтереси Михайла Яковича, зокрема, було зазначено: “Автор публікацій із проблем індології (індійської філософії, давньоіндійської драми)” [*Інституту мовознавства...* 2005, 7]. Тож підстави до залучення праць індологічного циклу Михайла Калиновича для історико-філософського аналізу поволі з’являються.

Важливі свідчення про долю статті Михайла Яковича “Концентри індійського світогляду”, які вказують на щільний зв’язок радянської дійсності з науковою діяльністю і залежність останньої від тогочасної політичної боротьби, Ю. О. Жлуктенко наводить наприкінці розділу. “Ця остання праця М. Я. Калиновича стала не тільки його останнім дослідженням в галузі давньоіндійської філології, а й чи не кінцем будь-яких наукових праць у цій галузі на Україні. Надрукована в збірнику, що виходив за редакцією академіка С. Єфремова, незабаром засудженого в горезвісному фальсифікованому процесі СВУ, вона потрапила в спецфонди бібліотек і лишилася практично невідомою навіть для спеціалістів-індологів¹⁵. Продовжувачів справи М. Я. Калиновича в республіці досі не знайшлося” [Жлуктенко 1991, 53].

Щонайменше на один момент у монографії з тих, які викликають запитання, хотілось би звернути увагу. Так незрозумілим залишається твердження Ю. О. Жлуктенка про те, що нижня хронологічна межа наукових зацікавлень Михайла Яковича в індійській культурі сягала III тис. до н. е. [Жлуктенко 1991, 39].

У 1994 р. у Львові виходить третій том україномовного видання діаспорянської “Енциклопедії українознавства”, в якому є окрема стаття, присвячена М. Калиновичу: “Калинович Михайло (1890–1949), мовознавець, санскритолог і романіст, професор Київського університету, дійсний член АН УРСР, керівник Інституту мовознавства АН УРСР (1937–41) <...> переклади із санскриту” [Енциклопедія українознавства... 1994, 924].

Здавалось би, звичайна собі словникова стаття. Але ж ні. По-перше, у статті вказується інший рік народження Калиновича – 1890, замість 1888, а, по-друге, його не тільки характеризують санскритологом, а й приписують переклади з санскриту. Про останні жоден з українських дослідників інтелектуальної спадщини Михайла Яковича ніколи не згадував. Залишається тільки шкодувати, що в енциклопедичному словнику не подали переліку

опублікованих праць Калиновича. Можливо, тоді ми б змогли дізнатися, що малося на увазі.

Зовсім стисло згадується Калинович і у статті “Орієнталізм” Омеляна Прицака, всесвітньо відомого американського сходознавця українського походження, цієї таки енциклопедії. Так вказується, що Михайло Якович був учнем засновника київської школи Ф. Кнауера, а також керівником “катедри заг. мовознавства в ВУАН з 1930 р.” [Прицак 1996, 1871].

У 1997 р. Олеся Миколаївна Томенко захистила дисертацію “Історико-літературна концепція Михайла Калиновича в контексті українського літературного процесу 20–30-х років ХХ століття” [Томенко 1997]. На сьогодні це єдина дисертація, присвячена літературознавчому аналізу наукової спадщини Михайла Калиновича, включно з його індологічними публікаціями. До слушних міркувань, висловлених О. Томенко, належить її припущення про можливий вплив поглядів німецького філософа й історика Освальда Шпенглера на Михайла Яковича під час написання “Концентрів індійського світогляду”: «М. Калинович спирався також на відоме дослідження О. Шпенглера “Присмерк Європи”, оскільки термін “душа культури” та її генеза, визначені німецьким філософом, знаходять свій відгук у праці українського науковця. Нам видається вартим уваги той факт, що М. Калинович розвивав думку О. Шпенглера про феномен множини культур – “організмів”, що йшла всупереч панівній доктрині поступового лінійного історичного процесу, в центрі якого – Західна Європа» [Томенко 1997, 84].

У 2000 р. в Тернополі виходить друком монографія І. В. Папуши “Modus orientalis. Індійська література в рецепції І. Франка”. Книга відкривається розділом “У контексті української індології ХІХ–ХХ ст.”, в якому автор звертається і до індологічної діяльності Михайла Калиновича [Папуша 2000, 1–204]. Назвавши головні етапи у здобуванні освіти Михайлом Яковичем¹⁶, Папуша зазначає, що “учений 1916 року посів посаду приват-доцента на кафедрі порівняльного мовознавства і санскриту, а 1924 – професора”¹⁷, і далі наводить стислу характеристику трьох індологічних праць Калиновича. Уважне ж знайомство з відповідними рядками Калиновича, Жлуктенка і Папуши засвідчило, що останній у тексті цитує не безпосередньо відповідні місця творів Михайла Яковича, а лише рядки з монографії Ю. О. Жлуктенка. Але посилання ним

подаються чомусь саме на праці Калиновича. Виглядає так, що і з біографією Михайла Яковича, і з його дослідженнями автор монографії ознайомився завдяки викладу Ю. О. Жлуктенка.

Проте не можна не назвати і цікавих здобутків Ігоря Папуши. Наприклад, він доречно проводить паралелі між Анжеєм (Андрієм) Гавронським (1885–1927), Іваном Франком (1856–1916) та Михайлом Калиновичем. Так, у першому випадку автор монографії звертає увагу на той факт, що Гавронський розпочинає свою індологічну діяльність у Львівському університеті майже у ті ж роки, що і Калинович у Університеті св. Володимира. У другому ж випадку Папуша робить слушне зіставлення: «Калинович зазначає, що характерною рисою давньоіндійської драми є особлива схильність до передачі запахів¹⁸. Таке ж спостереження зробив свого часу Франко у трактаті “Із секретів поетичної творчості”. Він писав: Орієнтальні народи... здавна були далеко більше вразливі на запахи, і вони здавна грають більшу роль в їх поезії, ніж у європейців» [Папуша 2000, 25].

Нам видається, що запропонований Ігорем Папушею метод біографічних і смислових паралелей варто використовувати і розвивати й надалі. Дослідницький рух у цьому напрямку виглядає перспективним, бо він дозволяє праці індологічного циклу Михайла Калиновича ввести у значно ширший інтелектуальний контекст. Натомість попередні дослідники індологічну спадщину Калиновича, як правило, аналізували лише імпліцитно, тобто намагались віднайти цікаві і змістовні наповнення, особливості стилю мислення автора тощо, відштовхуючись від самих лише творів Михайла Яковича, не залучаючи при цьому жодних інших досліджень, насамперед, індологічних (sic!). Відтак, праці Калиновича опинялись в атмосфері штучної ізоляції.

І зовсім нещодавно у провідному сходознавчому журналі “Східний світ” вийшла публікація Тетяни Олександрівни Щербань “Наукові досягнення і компроміси”, присвячена Михайлу Калиновичу [Щербань 2009, 13–25]. Значну увагу у статті приділено розгляду індологічних досліджень цього вченого.

Разом із тим з’являються публікації, в яких індологічна спадщина Михайла Калиновича представлена не належним чином.

У 2003 р. у щомісячному науково-методичному журналі Міністерства освіти і науки України “Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах” було надруковано статтю Анто-

ніни Матвієнко “На мовознавчій ниві”, де серед інших нарисів про українських мовознавців, вміщено й нарис, присвячений Михайлові Калиновичу. У ньому наводиться така характеристика індологічних зацікавлень ученого: «Найбільше Калиновича цікавила давня індійська література – від III тисячоліття до н. е. до I тисячоліття н. е. Він був знавцем давньоіндійського епосу “Махабхарата”, “Рамаяна”, давньоіндійської драми, гімнів “Рігведи”. Його дослідження цих творів – неоціненний скарб в українській літературознавчій науці. Неоціненний, але поки що не затребуваний. Немає наукових спадкоємців М. Я. Калиновича, яких би так само захопила індологія. Не було для цього можливостей, не ті були обставини. І в цьому теж велика драма вченого» [Матвієнко 2003, 65].

У наведеному уривку автор справедливо зауважує, що індологічні розвідки Калиновича – “неоціненний скарб в українській літературознавчій науці <...>, але поки що не затребуваний”. Усі ж інші рядки – це вільний конспект із помилками відповідних рядків Ю. О. Жлуктенка без жодного посилання.

У 2006 р. в Донецьку вийшов науково-навчальний посібник Анатолія Загнітко “Історія українського мовознавства в особах”, в якому серед інших подано характеристику Михайла Калиновича. В роз’яснювальній анотації посібника зазначено, що “робота адресована широкому колу лінгвістів – науковим працівникам, викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам старших курсів”. Окрема рубрика характеристики має назву: “Давньоіндійська література у сфері зацікавлень М. Я. Калиновича”. Як і А. Матвієнко, автор посібника звертає увагу на широкий хронологічний діапазон зацікавлень Михайла Калиновича від архайки до середньовіччя [Загнітко 2006, 98].

Окремо Анатолій Загнітко наводить стислу характеристику кожної з трьох праць індологічного циклу Михайла Калиновича. З рядків посібника зрозуміло, що самих досліджень Калиновича він не читав і недбало послуговувався раніше згаданою монографією Ю. О. Жлуктенка. Так, незрозумілою виглядає характеристика А. Загнітком дослідження “Бгавадгүті Шрікантха” як “іншого важливого ідеологічного дослідження”. Що цією характеристикою мав на меті сказати автор посібника, для читача залишається загадкою.

Характеризуючи ж третє дослідження Михайла Калиновича, автор посібника спробував якнайкраще продемонструвати влас-

ні напрацювання зі стислого конспектування відповідних рядків Ю. О. Жлуктенка, та, на превеликий жаль, без жодного посилання [Загнітко 2006, 98] і до того ж, невдало. Так, наприклад, “Концентри індійського світогляду” перетворились на “Концепти...”. Можна було б припустити, що ми маємо справу лише з прикрою одруківкою. Але ж в іншій рубриці “Життєвий шлях Михайла Яковича Калиновича” автор пише таке: “... працюючи одночасно у двох наукових семінарах Ф. І. Кнацера та В. М. Перетца. Це були відомі на той час вчені: Р. І. Кнацер (1849–1915) – видатний санскритолог, автор підручника з санскриту, дослідник проблем порівняльно-історичного мовознавства й археології...” [Загнітко 2006, 94].

Хто ж такі ці: Ф. І. Кнацер та Р. І. Кнацер? Це дві особи, чи одна? Очевидно, що одна. І не Кнацер, а вчитель Калиновича – Фрідріх (або ж Федір) Кнауер (1849–1917)¹⁹.

Відтак “ідеологічне дослідження” замість “індологічне”, “концепти” замість “концентри”, “Кнацер” замість “Кнауера” з’являються лише тому, що автор посібника не працював безпосередньо з першоджерелами, а монографію Жлуктенка відверто списував, і не так вже й уважно та вдумливо. Врешті-решт, використаний матеріал для автора посібника вийшов чужим, а для читача викривленим і заплутаним.

Якими б сумними не виглядали два останні приклади, проте вони не єдині. І що найзагрозливіше – не найнебезпечніші. У двох останніх українських енциклопедичних виданнях: “Універсальному словнику-енциклопедії” [Універсальний словник-енциклопедія 2001] та “Сучасній українській енциклопедії” [Современная украинская энциклопедия 2006] словникові статті, присвячені М. Я. Калиновичу, взагалі відсутні.

Російські індологи про наукові зацікавлення Михайла Калиновича. Як правило, московські й Санкт-Петербурзькі індологи, спеціалісти з індійської літератури, у своїх оглядових дослідженнях згадують індологічний доробок Михайла Калиновича, високо його оцінюючи.

Перша з відомих нам згадок про визначного вченого за межами України належить неодноразово згаданому Олексію Баранникову, учню проф. Кнауера, відомому радянському індологу (можна також додати: й офіційному радянському речнику від індології), перекладачеві епічної поеми “Рама-чарита-манас” середньовіч-

ного індійського поета рамаїстського бгакта Тулсі Даса (бл. 1532–1623)²⁰. У статті “Радянська індологія” (1948) він, розповідаючи про санскритологію у Радянському Союзі, окремо згадує і Михайла Калиновича: “Окрім Ленінграда, санскритологічні студії тривали також і в інших містах Союзу <...> у Києві, де дійсний член Української Академії Наук М. Я. Калинович провів ряд чудових досліджень в області давньої індійської літератури і готує переклад вишуканих речень поета Амару” [Баранников 1948, 9].

Наведена цитата, хоча і невелика, проте змістовна і важлива, бо містить не тільки високу оцінку відомих праць Михайла Яковича періоду 1916–1928 рр., а й вказує на збереження його професійного індологічного зацікавлення вже у радянські часи. Також із наведених рядків дізнаємось про роботу академіка Калиновича над перекладом любовної лірики давньоіндійського поета Амару(?). Проте на сьогодні невідомо, чи були згадані переклади видані, чи хоча б підготовлені до друку. Тобто, в якому стані вони знаходились на час написання статті Олексієм Баранниковим і чи збереглися до наших днів. Бо ж стаття вийшла у 1948 р., а у січні 1949 р. Михайло Якович трагічно загинув.

Наступним згадує Михайла Калиновича і цитує його роботи відомий санкт-петербурзький індолог і перекладач “Магабгарати” Володимир Іванович Кальянов (1908–2001)²¹, який також був родом з України, як і Олексій Баранников. У 1957 р. у нього виходять дві статті: “Калідаса – великий поет Індії” у “Радянському сходознавстві” – центральному сходознавчому журналі СРСР [Кальянов 1957, 61–71], та “Про вивчення санскриту у Радянському Союзі” у “Віснику ЛДУ” [Кальянов 1957а, 23–36]. В цих статтях згадане ім’я вченого Калиновича.

У першій з них Володимир Кальянов посилається на працю Михайла Яковича “Природа і побут у давньоіндійській драмі”, коли йому потрібно було охарактеризувати опис Калідасою тогочасних індійських реалій: “Яскраве відображення у творчості Калідаси знайшов опис індійського суспільства. Завдяки силі поетичного вимислу у його творчості сплітаються воєдино реальне з нереальним. Елементи фантастики, узяті з багатой індійської міфології, чергуються з реальними картинами побутового життя” [Кальянов 1957, 67]. А наприкінці статті Володимир Кальянов згадує ім’я Калиновича серед інших “видатних російських санскритологів”, які цікавились творами і творчістю Калідаси. Від-

так, Михайло Якович опиняється у поважному переліку, разом із І. Мінаєвим, С. Ольденбургом, Ф. Щербатським, П. Ріттером та ін. [Кальянов 1957, 70].

Ці ж самі згадки про М. Калиновича, з незначними змінами, зустрічаються у спільній роботі В. І. Кальянова з В. Г. Ерманом “Калідаса” [Кальянов, Эрман 1958, 61, 71].

У другій статті Володимира Кальянова М. Я. Калиновичу присвячено один важливий абзац з неповних п’яти рядків: “Окремі гімни Рігведи були перекладені М. Я. Калиновичем, дійсн. членом АН УРСР. Раніше були опубліковані дві його статті, присвячені окремим розділам класичної санскритської літератури²². Ним також було підготовлено переклад санскритського твору “Амарушатака” (“Сто речень поета Амару”)” [Кальянов 1957а, 28].

Як бачимо, наведені рядки демонструють добру обізнаність Санкт-Петербурзького індолога з санскритологічною спадщиною Михайла Яковича, яка проте вимагає подальших уточнень. Так, ми дізнаємось, що Калинович перекладав не тільки поезію Амару, а й гімни Рігведи. Останнє повідомлення зовсім несподіване і поки що єдине. Натомість про переклади Амару, як пам’ятаємо, писав і Баранников. Власне, на залучену нами раніше статтю Олексія Петровича і посилається Володимир Кальянов. Правда, якщо Баранников повідомляє, що Калинович працює над перекладами Амару, то Кальянов пише про них у минулому часі, як про доконаний факт.

У 1962 р. у доволі поважному збірнику під назвою “Вибрані праці російських індологів-філологів” було передруковано праці дев’ятох індологів. Серед них і роботу Михайла Калиновича “Природа і побут у давньоіндійській драмі” [Калинович 1962, 174–215]. Тим самим, немов би було почуте побажання О. І. Білецького, висловлене ним ще у 1956 р., про три видані роботи Михайла Яковича: “Перевидання цих статей у вигляді окремого збірника значно збагатило б уявлення наших читачів про стародавню індійську культуру” [Білецький 1956, 17]. У довідці про автора робіт, Михайла Калиновича було охарактеризовано як “видатного українського філолога, дійсного члена Академії наук УРСР” [Избранные труды... 1962, 334]. І, водночас, редакторські примітки містили критичні судження (єдині з відомих на сьогодні) деяких поглядів Михайла Яковича, висловлені ним у праці “Природа і побут у давньоіндійській драмі”. Так, наприклад, твердження Ка-

линовича про те, що саме драма, а не лірика, роман чи штучний епос, найкраще відобразила реалії індійського життя, бралось під сумнів. І зауважувалось, що автор “підходив до давньоіндійської драми неісторично”, “надто звужував зміст давньоіндійської драми”, надаючи перевагу пафосу любові [Избранные труды... 1962, 334, 335].

У 1971 р. відомий московський дослідник індійської літератури Ігор Дмитрович Серебряков (1917–1998)²³, упорядник і редактор вищезгаданого збірника “Вибраних праць...”, у власній ґрунтовній монографії “Нариси давньоіндійської літератури” окремо відзначив внесок Михайла Калиновича у вивчення давньоіндійської драми, який “присвятив велику роботу реаліям природи і побуту у давньоіндійській драмі” [Серебряков 1971, 32].

Увага радянських індологів до праць Калиновича цілком доречно підсумовує важлива для нашого випадку цитата Володимира Гансовича Ермана, відомого санкт-петербурзького індолога, перекладача творів Калідаси, з його монографії “Нарис історії ведійської літератури”: “Розквіт наукової діяльності Ф. І. Щербатського і його учнів припадає вже на роки радянської влади. Проте в області власне літературознавчої й історико-літературної вони залишили відносно небагато робіт. Більше уваги проблемам історії давньоіндійської літератури приділяли відомі українські індологи ХХ ст. М. Я. Калинович (1888–1949) і П. Г. Ріттер (1872–1939)” [Эрман 1980, 25].

Вищенаведена цитата чітко фіксує належну оцінку фахового рівня і особливості тієї спеціалізації, що природним чином склалася у перші роки в радянській Україні завдяки саме Павлу Ріттеру і Михайлу Калиновичу – українським індологам високого рівня.

Попередні висновки. Наукова діяльність обох індологів – і Павла Ріттера, і Михайла Калиновича, випала на непрості роки перших десятиліть радянської історії. Очевидно, що завдяки цьому вони не змогли у повній мірі реалізувати весь свій інтелектуальний потенціал. Мабуть-таки більше в індологічній царині встиг зробити Ріттер. Але чому? Бо ж науковим потенціалом і рівнем освіти Михайло Калинович йому зовсім не поступався. На це питання поки що немає відповіді. Як і на багато інших запитань. Наприклад, на сьогодні ще бракує необхідних аргументів, щоби переконливо пояснити той факт, що між появою останньої і передостанньої праць Калиновича пройшло довгих десять років.

Сама ж поява “Концентрів індійського світогляду” переконливо засвідчила, що і у 1928 р. Михайло Якович зберігав відданість своєму першому інтелектуальному захопленню. Якщо ж взяти до уваги, що у 1928 р. Миколі Яковичу виповнювалось 40 років, то публікація названої статті збігалась з його життєвим акме, засвідчила його урешті-решт.

Проте 1928 р. був роком виходу не тільки останньої індологічної роботи Калиновича і водночас його першої україномовної індологічної публікації. У цьому ж році з друку виходить переклад українською Павла Ріттера “Хмари-вістун” Калідаси. Тобто, 1928 р. був особливим роком для української індології. *Можливо, що саме у цей рік вона і народилася як така.* Якщо у Харкові світ побачив переклад першоджерела з ретельними і чисельними примітками, то у Києві – наукове дослідження з численними вкрапленнями перекладених уривків санскритських текстів: гімнів Рігведи, окремих рядків упанішад, поезії Бгартрігарі і Амару. Деякі з них у перекладі українською з’явились уперше.

Але, якщо Ріттер продовжує індологічну діяльність і після 1928 р.: готує статті для “Енциклопедичного словника братів Гранат” та “Антологію давньоіндійської літератури”, то про індологічні публікації Калиновича після 1928 р. нам більше нічого невідомо. Не виключено, що він таки продовжував працювати і далі. Про це, зокрема, свідчать згадки Баранникова і Кальянова. У такому разі, подальші дослідження варто зосередити довкола пошуків відповідних архівних матеріалів.

На окрему увагу заслуговує перевидання існуючих досліджень індологічного циклу Михайла Калиновича з належним супровідним науковим апаратом (передмовою, примітками, коментарями), яке дозволить не тільки реактуалізувати внесок Михайла Калиновича, як продовжувача київської санскритологічної школи Ф. Кнауера, у становлення української індології, а й сприятиме введенню творчого здобутку ученого в сучасний науковий дискурс.

¹ Під індологією ми розуміємо наукову дисципліну, яка вивчає індійську цивілізацію від найдавніших часів до ХХІ ст. включно, спираючись при цьому на комплекс гуманітарних дисциплін (зокрема, філологію, історію, літературознавство, філософію, культурологію, релігієзнавство тощо).

² Дослідження можливої індологічної діяльності двох останніх учнів Кнауера, згодом відомих радянських учених-академіків, у період їхнього перебування в Україні – справа майбутнього.

³ Зараз нами готується до друку “Індологічний словник” Павла Ріттера з розгорнутою післямовою. Сподіваюсь, задумане вдасться здійснити, а відтак усі зацікавлені зможуть ознайомитися з маловідомими сторінками індологічної діяльності П. Г. Ріттера і дізнатись нові факти з інтелектуальної біографії ученого.

⁴ Ми вважаємо, що аналіз особливостей посилань і цитувань праць будь-якого ученого іншими дослідниками – один із можливих і важливих шляхів як для вивчення його наукової спадщини, так і написання інтелектуальної біографії.

⁵ У 1920-х рр. О. І. Білецький працював у Харкові. Принагідно зауважимо, що Білецький і Калинович були знайомі, щонайменше від 1941 р. [Калинович 1941].

⁶ Особливість цього ж посилання ще й у тому, що воно розширює незначний на сьогодні відомий перелік посилань на санскритологічні роботи як київської, так і харківської школи кінця XIX ст. – 1930-х рр. Так, наприклад, поки що не вдалося знайти жодного посилання чи згадки Гната Хоткевича на Павла Ріттера (або навпаки), хоча деякий час вони працювали у радянському Харкові. Наприклад, оригінальний переклад українською мовою П. Ріттера “Хмари-вістун” Калідаси датується 1928 р., а переклад українською Гната Хоткевича “Шякунтали”, того ж таки Калідаси, але із залученням французького, німецького і двох російських перекладів – 1929 р. Обидва переклади було видано у Харкові окремими виданнями.

⁷ Стаття Сунцової на кілька десятиліть стане відправною точкою для наступних публікацій, присвячених М. Калиновичу.

⁸ Очевидно, фактично обійняти кафедру молодому магістру довелося у зв’язку з відстороненням Фр. Кнауера у листопаді 1914 р. від обов’язків в Університеті св. Володимира та Вищих жіночих курсів і подальшим засланням до Томська.

⁹ Автори статті – аспіранти М. Я. Калиновича.

¹⁰ Очевидно, мався на увазі Ернст Віндіш, якому, серед інших, належить видання “Hymnen des Rgveda. – Leipzig, 1873”. Віндіш був наступником проф. Брокгауза у Ляйпцізькому університеті. І обидва вони були знайомі з Ніцше.

¹¹ Видання побачило світ вже після смерті Юрія Жлуктенка, стараннями його доньки.

¹² Хоча обидві доповіді не було видано, проте доповідь Ю. О. Жлуктенка згодом, у 1991 р., переросла у згадану нами монографію. Доповідь же І. П. Сунцової (бл. 15 с. машинопису від 30.4.1988) і по сьогодні лишається рукописом, який, серед іншого, містить цікаві факти біографічного характеру про індологічний інтерес Михайла Яковича. Зокрема, вона повідомляє про те, що проф. Ф. Кнауер своїм наступником, так би мовити “духовним сином” за індійською традицією, вбачав саме М. Калиновича [Сунцова 1988, 3]. З іншого ж боку, відомо, що двадцятишестирічний Калинович один зі своїх віршів “Тай Калідаси” (рос. м.) присвятив Ф. І. Кнауеру [Калинович 1914, 30–31]. Як впливає з тексту Сунцової, у др. пол. 1920-х рр. вона була аспіранткою Михайла Яковича і працювала над індологічною тематикою. Частиною її дослідження було вивчення пуран, а саме Маркандей пурани. І. П. Сунцова наводить рекомендований Калиновичем мінімум бібліографії для роботи над пуранами, зазначаючи, що займались ми цим жанром давньоіндійської літератури і з метою глибше вивчити індологічні інтереси, і роботу в цій області І. Я. Франка [Сунцова 1988, 12].

¹³ Тут ми є свідками цікавого збігу інтересу: М. Я. Калинович був третім після Лесі Українки (1918) та П. Г. Ріттера (1927), хто переклав згаданий гімн українською [див. Завгородній 2003, 56–57].

¹⁴ Відтак потребує перегляду для розширення встановлений нами раніше перелік давньоіндійських творів у перекладі українською [див. Завгородній 2003, 54–62].

¹⁵ Мабуть, це дійсно так, бо жоден із російських індологів не згадає “Концентри індійського світогляду”.

¹⁶ Зі слів І. В. Папуши також впливає, що під час свого трирічного стажування М. Я. Калинович вивчав санскрит в усіх чотирьох відвіданих ним містах: “Закінчивши Київський університет та відбувши трирічне закордонне відрядження (Ляйпціг, Мілан, Париж, Лондон), де він вивчав санскрит <...>” [Папуша 2000, 25]. Проте свою думку автор не підкріплює жодним посиланням на інше дослідження або ж архівні джерела. Відтак, його твердження виглядає не надто переконливим, якщо не сумнівним.

¹⁷ Обидві згадані дати знову ж таки не підкріплені жодним посиланням.

¹⁸ Речення Ю. О. Жлуктенка, запозичене І. В. Папушею.

¹⁹ У літературі щодо року смерті Ф. І. Кнауера зустрічаються три варіанти: 1915, 1917 і 1918 р.

²⁰ О. П. Баранников – “радянський філолог й індолог, засновник школи вивчення сучасних мов у СРСР. З 1922 р. – професор ЛДУ, з 1939 р. – академік АН СРСР. Директор Інституту сходознавства АН СРСР у 1938–1941 рр.” [Баранников // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>].

²¹ Про неоднозначне ставлення до постаті В. І. Кальянова і його наукової діяльності нам відомо [див., Кальянов // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>]. У цій же електронній статті вказується, що В. І. Кальянов був учнем О. П. Баранникова та Ф. І. Щербатського.

²² У статті В. І. Кальянова є примітка, в якій наводяться вихідні дані першої і другої опублікованих праць М. Я. Калиновича з санскритології. Посилання ж на статтю “Концентри індійського світогляду” відсутнє.

²³ Як В. І. Кальянов і О. П. Баранников, І. Д. Серебряков також народився в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Баранников А. П. // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

Баранников А. П. Советская индология // **Известия Академии наук СРСР. Отделение литературы и языка.** Т. VII. Москва–Ленинград, 1948.

Білецький О. І. Іван Франко і індійська література // **Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.** Т. XV, вип. VII. Збірник філологічного факультету. № 9. Київ, 1956.

Белецький А. И. **Избранные труды по теории литературы.** Под общ. ред. Н. К. Гудзия. Москва, 1964.

Голоси стародавньої Індії... Голоси стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури. Перекл. із санскриту [та палі], упорядкування П. Ріттера. Передм. І. Серебрякова. Київ, 1982.

Енциклопедія українознавства... Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Т. 3. Львів, 1994.

Жлуктенко Ю. О. **Михайло Якович Калинович.** Київ, 1991.

Жлуктенко Ю. О., Мельничук О. С., Сунцова І. П. Академік М. Я. Калинович – учений, педагог, людина (до 100-річчя з дня народження) // **Мовознавство.** № 5. Київ, 1988.

Завгородній Ю. Ю. Давньоіндійські твори в українських перекладах: 1870–1920-ті роки // **Східний світ.** № 4. 2003.

Загнітко А. **Історія українського мовознавства в особах: Науково-навчальний посібник.** Ч. І. Донецьк, 2006.

Інституту мовознавства... Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України 75, 1930–2005: Матеріали до історії. Київ, 2005.

Избранные труды... **Избранные труды русских индологов-филологов.** Москва, 1962.

Калинович М. **Бхавабхути Шрикантха.** Київ, 1918. (Відбиток з “Університетських вістей” за 1917 р.).

Калинович М. **Amaryllis. Шалфейные холмы.** Лейпциг, 1914.

Калинович М. Я. Концентри індійського світогляду // **Література.** Зб. перший. Київ, 1928.

Калинович М. Я. **Природа и быт в древнеиндийской драме.** Київ, 1916. (Відбиток з “Університетських вістей” за 1916 р.).

Калинович М. Я. **Природа и быт в древнеиндийской драме // Избранные труды русских индологов-филологов.** Москва, 1962.

Калинович М. Лист до О. І. Білецького від 11.XI.1941 // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 162. – Од. зб. 2645.

Кальянов В. И. // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

Кальянов В. И. Калидаса – великий поет Індії // **Советское востоковедение.** № 1. Москва, 1957.

Кальянов В. И. Об изучении санскрита в Советском Союзе // **Вестник Ленинградского университета.** № 8. Ленинград, 1957а.

Кальянов В. И., Эрман В. Г. **Калидаса.** Москва, 1958.

Качуровський І. **150 вікон у світ. 3 бесід, трансльованих по Радіо “Свобода”.** Київ, 2008.

Матвієнко А. На мовознавчій ниві // **Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах.** Грудень. № 12. Київ, 2003.

Мельничук О. С. Академік М. Я. Калинович // **Мовознавство.** № 6. Київ, 1978.

Пануша І. В. **Modus orientalis. Індійська література в рецепції І. Франка.** Тернопіль, 2000.

Пріцак О. Орієнталістика // **Енциклопедія українознавства.** Перевидання в Україні. Т. 5. Львів, 1996.

Семчинський С. В. Передмова // Жлуктенко Ю. О. **Михайло Якович Калинович.** Київ, 1991.

Серебряков И. Д. Очерки древнеиндийской литературы. Москва, 1971.

Современная украинская энциклопедия. Харьков, 2006.

Сунцова И. П. Индологический аспект в научном творчестве академика М. Я. Калиновича. Київ, 1988. Рукопис статті (машинопис, с. 1–14).

Сунцова И. П. Михаил Яковлевич Калинович (1888–1949) // **Наукові записки Київського державного університету.** Т. 14. Вип. 2. Збірник філологічного факультету. № 8. Київ, 1955.

Томенко О. М. **Історико-літературна концепція Михайла Калиновича в контексті українського літературного процесу 20–30-х років XX століття.** Дис. ... канд.. філол.. наук. Київ, 1997.

Універсальний словник-енциклопедія. 2-е вид. Київ, Львів, 2001.

Щербань Т. О. Наукові досягнення і компроміси // **Східний світ.** № 1. 2009.

Эрман В. Г. **Очерк истории ведийской литературы.** Москва, 1980.

ШИРИНИ В РАННІЙ ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (КАРАЧІ-БЕЇ МАМАК І ЕМІНЕК)

Мавріна О. С.

Протягом всієї історії Кримського ханату рід Ширінів очолював четвірку найголовніших “карачі-беїв”. В родоводі Ширінських, що зберігається в ДААРК, серед найбільш визначних “карачі” фігурують імена Мамака і Емінека [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 36–41].

Так як родовід складався досить пізно – в 20-х роках XIX століття, то уявлення нащадків роду Ширін про генеалогію роду та початкову історію ханату, були очевидно не зовсім точними. Наприклад, Мамак-бей, за висловом родоводу, “при Хаджи-Гіреї хані мав знамена і підвладні йому народи, прийшов з ними з річки Волги в Крим і його завоював” [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 37 об.]. Далі родовід вказує на міжусобиці після смерті Хаджи-Гірея між претендентами на престол, завоювання генуезьких фортець турками і на те, що в цей час помер “перший завойовник Криму Мамак-бей Ширінський..., а на місце його поступив беєм рідний син його Емінек-бей”. Таким чином із родоводу Ширінів витікає, що Мамак був сином Тегене-бея і батьком Емінека [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 38].

В родоводі досить в хвалебній формі висвітлена роль Емінека в поверненні Менглі-Гірея із турецького полону і зведення його на престол, а також приведення народу Криму під присягу османському султану [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 38].

Особа Емінека є досить відомою в історії Кримського ханату. Саме він сприяв приходу до влади Менглі-Гірея і разом з ханом присягнув на вірність турецькому султану. Щодо особи Мамака, то свідчення про нього в джерелах є досить уривчастими і не зовсім ясними, що пов’язується очевидно з тим, що його діяльність припала на доосманський період історії Криму, який недостатньо висвітлений в джерелах.

Метою даної роботи є спроба, на основі аналізу джерел, дати висвітлення діяльності Мамака та Емінека (так як ці дві особистості досить тісно пов’язані між собою), з’ясувати деякі проблемні питання родоводу Ширінів, роль Мамака і Емінека в житті Криму другої половини XV століття.

Про ханського намісника-тудуна Мамая або Мамака, згадує відомий дослідник історії Кримського ханату В. Д. Смірнов, опису-

ючи період завоювання Каффи османами [Смирнов 1887, 265]. Як зазначає вчений, для ведення судових справ мусульман, що проживали в Каффі, існувала посада, яку обіймав татарський чиновник. В генуезьких документах ця посада мала назву “Titanus seu Vicarius Canlucorum” тобто “тудун, ханський намісник” [Смирнов 1887, 264].

В. Смірнов вважає, що саме із-за тудуна відбулося велике зіткнення між каффінськими колоністами і татарами, що спричинило втручання турецького султана, який і скористався цим випадком щоб захопити генуезькі колонії в Криму. Дослідник посилається на інформацію європейців, які були сучасниками цих подій, у викладі В. Гейда.

В 1858–1864 роках штутгартським професором В. Гейдом була опублікована серія статей, присвячених історії італійських колоній німецькою мовою. В 1866–1868 році вони вийшли в перекладі на французьку мову. В 1879 році вийшло німецьке видання “Geschichte des Levant – Handeles im Mittelalter”. В 1885 році ця праця була видана в Лейпцигу в доповненому та доопрацьованому вигляді в двох томах французькою мовою “Histoire du commerce du Levant en Moyen – âge”. Праця перевидавалась ще декілька разів на початку XX століття італійською мовою – “Storia del commercio del Levante nel medio evo” в Турині і в 1936 році французькою – “Histoire du commerce du Levant” в Лейпцигі. Російською мовою праця вийшла у 1915 році в перекладі Л. Коллі в “Известиях Таврической Ученой Архивной Комиссии” в двох частинах, що були присвячені колоніям на північному березі Чорного моря [Гейд 1915, 68–185].

В. Гейд також пише про те, що татари Каффи та навколишніх сіл знаходились у підпорядкуванні особливого чиновника, який проживав в Каффі і якого “...документи та регламенти італійською мовою називають “тітано” (titanus), або “zittain” (cittain). На думку В. Гейда, цей вираз походить від початкової форми “тудун” – титула, який давали авари, хазари та “інші народи тюркської раси” своїм губернаторам або намісникам. Кримський тудун також займав в Каффі посаду представника хана [Гейд 1915, 143]. Генуезці ж, за словами В. Гейда, називали його “Capitano della campagna” [Гейд 1915, 177].

Події в Каффі за версією В. Гейда та у викладі В. Смирнова розвивались таким чином. На початку 1473 року помер тудун

Мамак, який за словами В. Гейда був дуже впливовою особою і займав цю посаду протягом багатьох років [Гейд 1915, 177]. За звичною домовленістю кримського хана із консулом та каффїнською радою із чотирьох осіб, після смерті Мамака на місце тудуна був призначений його брат Емінек-бей. Але вдова Мамака, ще за життя чоловіка за допомогою підкупів намагалась домовитись про призначення на цю посаду (очевидно дуже дохідну) свого сина Сертака (Сердака), який не мав на цю посаду незаперечних прав. Окрім того, проти Сертака виступало і татарське населення [Гейд 1915, 177].

Члени каффїнської ради в тому числі і консул Габелла (Кабелла) звинуватили Емінека в тасмних зносінах з турками, та почали переконувати хана Менглі-Гірея відсторонити Емінека і призначити Сертака. Хан згоджувався відсторонити Емінека, але мав бажання призначити на цю посаду не Сертака, а більш достойного на його думку Кара мурзу (Карай-мирзу). Один із підкуплених радників консула Оберто Скварчіафіко став погрожувати хану, що у випадку не призначення Сертака на цю посаду будуть звільнені із темниці старші брати хана, які претендували на престол і утримувались під вартою спочатку в Каффі, пізніше в Солдаї [Гейд 1915, 178; Смирнов 1887, 265].

Хан Менглі-Гірей замінив Емінека Сертаком, що призвело до невдоволення татар, які, на думку В. Гейда, повстали проти хана і звернулись до османського султана з пропозицією приєднати Каффу та інші генуезькі поселення до своїх володінь. Так пояснюється причина завоювання турками Каффи у В. Гейда [Гейд 1915, 179; Смирнов 1887, 266].

Дещо по іншому ці події викладені у С-Богуша. За його словами, Кара-мурза, якого Менглі-Гірей хотів призначити тудуном замість Емінека, був союзником і протеже старшого брата Хайдера (Хайдара). І коли місце Емінека зайняв не Кара-мурза, а Шейдак (Сертак), то Хайдар очолив незадоволене татарське населення – блокував Каффу, скинув Сертака і відновив Емінека на посаді. Але Емінек зі своєю партією запропонував султану стати його сюзереном і завоювати Крим [Богуш 1806, 206–208, Смирнов 1887, 266].

На думку В. Смирнова, в цьому повідомленні є певні протиріччя. Незрозуміла роль Хайдара в цій ситуації. По-перше, незрозуміло для чого було Емінеку просити заступництва у султана, якщо він був відновлений у своїх правах. Якщо ж він просив

такого заступництва, то очевидно до свого відновлення на посаді. По-друге, для чого Менглі-Гірею призначати на посаду Карамурзу, який є союзником Хайдара. По-третє, для чого Хайдару відновлювати на посаді Емінека, якщо його протеже був Карамурза [Смирнов 1887, 266].

Існує ще одна версія цих подій, викладена Іосафато Барбаро (найменш реалістична), вона також використана В. Смирновим у його монографічному дослідженні з історії Кримського ханату. І. Барбаро в описах своїх мандрівок повідомляє, що ханом в Криму був Емінек. Незадоволений Емінеком консул Каффи звернувся з проханням до хана Великою Орди змінити хана і на зміну був призначений Менглі-Гірей. У зв'язку з цим Емінек, який безрезультатно домагався примирення з каффінцями і відсторонення Менглі-Гірея, відправив посла до султана з проханням про допомогу і пообіцяв в нагороду віддати Каффу [Библиотека... 1863, 50–51; Смирнов 1887, 267].

На думку В. Смирнова, основна недостовірність тут полягає в суперництві Менглі-Гірея і Емінека, так як всі інші джерела говорять про їх певну симпатію один до одного. Ще одна недостовірність – обіцянка Емінека віддати султану Каффу, що ніколи не була його володінням. Очевидно, в цьому описі були об'єднані два незалежних один від одного факти, внутрішні усобиці і боротьба за владу в Криму та завоювання Криму турками в 1475 році [Смирнов 1887, 267].

Інформацію про Мамак-бея також дають джерела з історії генуезької Кафи періоду перед османським завоюванням, що були опубліковані Л. Коллі [Колли 1918]. В них неодноразово згадується ім'я Мамака, і зазначається, що він був ханським намісником Кампанії (території від Азовського моря до Каламіти) і дійсно діяв під час правління Хаджи-Гірея [Колли 1918, 154–155]. Ці дані співпадають з інформацією родоводу Ширінів.

В перші десятиліття XX століття вийшла у світ серія статей Л. Коллі, присвячених генуезьким колоніям на північному березі Чорного моря та їх стосункам із сусідніми державами, в тому числі князівством Феодоро та Кримським ханатом [Колли 1912, Колли 1913, Колли 1918, Колли 1918a]. Л. Коллі намагаючись змалювати досить докладно події, що відбувалися в Каффі в останній рік перед її завоюванням турками, спирається на джерела, опубліковані генуезьким палеографом Амадео Вінья, а саме, листи кон-

сула Каффи Антоніо Кабелли (став консулом Каффи в 1474 році) та його супротивника колеги-правителя массара Оберто Скварчіафіко до протекторів банку св. Георгія [Колли 1918, 146].

Слід зазначити, що починаючи з 1455 року, після передачі чорноморських колоній під протекторат банку св. Георгія, було змінено спосіб заміщення вищих посад в Каффі. За постановою головної ради банку (*Consilium protectorum*) вирішено було обирати одночасно на три роки трьох кандидатів на пости вищого колоніального правління. Кожен із цих сановників протягом трьохрічного перебування в Каффі працював почергово на посадах консула, массарія (скарбника) і провізора. В обов'язки массарія входило ведення казенних рахунків, збір податків, управління військовими і поліцейськими справами в фортецях Каффи, Солдаї, Чембало. Провізор наглядав за правильністю збору податків, опікувався збором необхідної кількості запасів зерна та інших припасів у випадку війни або недороду [Колли 1912, 91, 92].

Перший лист консула датується 14–15 вересня 1474 р. і в ньому він повідомляє про обрання в Каффі нового префекта Кампанії. В даному випадку він говорить про Емінека, який за словами консула зробив їм “великі і вигідні пропозиції... покаже себе істинним сином Кафи... зробить все можливе для того щоб завоювати прихильність консула та старших” [Колли 1918, 149]. Кабелла в цьому листі дає характеристику Емінека, а саме, вказує на те, що Емінек не має зараз місця де жити і буде із задоволенням користуватися посадою і житлом в Каффі. Але на жаль, зазначає консул, зразу ж після обрання Емінека намісником, він починає звертатися до хана і каффінської адміністрації з проханнями. Одним із них було прохання до хана, віддати за нього заміж матір хана, на що хан заявив, що ця „вимога переходить всілякі межі, тому що не було ніколи такого в татарській нації, щоб вдова хана ставала дружиною одного із своїх підданих” [Колли 1918, 149]. Але, як зазначає консул, Емінек наполягав на своїй вимозі, і заявляв, що якщо його бажання не буде виконано, то він буде вважати себе вільним від всякого договору з каффінською адміністрацією, (яка на його думку, повинна була допомогти Емінеку умовити хана). Консул неодноразово підкреслював в своєму листі, що намагається підтримувати добрі стосунки з Емінеком і помирити його з ханом, та Емінек загрожує зірвати поставки зерна і пшона із Кампанії в Каффу [Колли 1918, 149].

Кабелла також покладає на Емінека всю відповідальність за набіг Хайдара, брата хана, на території Польщі і Русі в 1474 році. Консул декілька разів наголошує на тому, що хан не хотів цього набігу, але Хайдара підбурював до набігу Емінек та інший брат Мулканій [Колли 1918, 149]. Але все ж таки, консул зазначає, що якщо не враховувати непорозуміння щодо нареченої, Емінек і хан мають досить непогані стосунки [Колли 1918, 150].

Деяка інформація про ці події міститься в листі массара Скварчіафіко, який датується 21 листопада 1474 року, тобто листа було написано через два місяці після листа Кабелли. В листі Скварчіафіко описує голод в Каффі, але нічого не згадує ні про Емінека, ні про причини недостатку провіанту. Вказує тільки, що до початку листопада була закрыта доставка зерна із Кампанії і виникла необхідність відправити суда в деякі порти на закупівлю хліба [Колли 1918, 154]. Неодноразово Скварчіафіко наголошує на тому, що хан Менглі-Гірей не є ворогом Каффи, а навпаки, і договори, які були підписані з Менглі-Гіреєм під час його перебування в Каффі є дуже необхідними і вигідними для міста [Колли 1918, 154].

Л. Коллі, спираючись на джерела опубліковані Амадео Вінья, подає реконструкцію подій, що розгорнулися в Каффі в боротьбі за посаду намісника Кампанії.

Після смерті у 1466 році? (дата викликає сумніви) Мамака, за словами каффінців, “останнього ханського намісника, в силу прийшов заповіт, за яким право на управління всією територією від Азовського моря до Каламіти (la Camagna) переходило до його брата Емінека. Вдова Мамака вирішила позбавити Емінека цієї посади і передати її своєму сину Сейтаху. З цією метою вона підкупила генуезця Константино Піетраросса, який намагався вмовити двох попередніх консулів Каффи Лекарі і Джустиніані повернути Сейтаху право на намісництво. Але ці намагання були марними, тим більше що всі татари виступили проти Сейтаху. Піетраросса вирішив відкласти свої плани про зміщення Емінека до вступу на посаду нового консула Кабелли. Йому вдалося домовитись з Оберто Скварчіафіко і з іншими чиновниками управління Кампанії і Каффи запросити Сейтаху в місто і допомогти йому зайняти посаду намісника Кампанії. За словами літописця консула Джустиніані, Сейтах прибув в Каффу 1 грудня 1474 року на чолі 25 вершників [Колли 1918, 155].

Змовники виставляли Емінека в поганому світлі, говорили про його безкінечні і недоречні вимоги, його владний і неспокійний характер, який проявився в набігові на землі Польщі і Русі всупереч волі хана і це все сприяло до втрати поваги до нього. З іншого боку виставили Сейтаха як людину, що більше відповідала посаді намісника. Таким чином, був створено змову про скинення Емінека і навіть про вбивство [Колли 1918, 157].

Вся приватна і офіційна кореспонденція із Каффи з початку 1475 року представлена в подібних листах і дописах. Особливо цікаві листи за підписом головного чиновника по справам Кампанії Ніколо Торрілья та массара Оберто Скварчіафіко [Колли 1918, 159].

В рапорті массара Скварчіафіко від 18 січня 1475 року міститься розповідь про прибуття до Каффи за запрошенням генуезької влади Менглі-Гірея і Сейтаха, які пробули в Каффі 10 днів – з 20 листопада по 1 грудня 1474 року [Колли 1918, 161].

Лист Скварчіафіко від 10 лютого 1475 року ще раз підтверджує дії массара направлені проти Емінека [Колли 1918, 162]. Він пише, що турецький султан вимагає від Каффи виплати дані, а Емінек домовлявся з султаном проти каффінців. В зв'язку з цим, Скварчіафіко просив “нашого друга хана Менглі-Гірея запросити в Крим Сейтаха, сина останнього начальника Кампанії”. Як повідомляє Скварчіафіко, це зроблено для того щоб протиставити Сейтаха Емінеку. Емінек же після запрошення Сейтаха покинув Каффу у супроводі 25 вершників і тепер перебуває, скоріше всього в Цихії (Абхазія). Скварчіафіко підкреслює, що Емінек не може перебувати в Великій Орді, так як там він в немилості, також не може бути в Валахії, тому що сидів там у в'язниці 2 роки, а тим більше на Русі, так як він в 1474 році підбурив татар до жорстокого набігу [Колли 1918, 162]. Після того як Емінек був вигнаний, хан вибрав намісником Кампанії Сейтаха замість Емінека і разом із новим намісником покинув місто [Колли 1918, 163].

Інформація про всі ці події, в більш стислому вигляді також міститься і у листі консула Кабелли від 12 лютого 1475 року.

Консул пише, що після смерті Мамака в консульство Гоффердо Лерками (1472–1473) спільно з ханом Менглі-Гіреем та при згоді багатьох жителів та громадян міста Каффи, в тому числі його і Джиустініані – намісником Кампанії був обраний Емінек. Ця посада була доручена йому тому, що всі були впевнені, що

саме він направить всі свої старання на благо всієї області [Колли 1918, 165].

Хан Менглі-Гірей, на думку Кабелли, в Емінеці сумнівався, вважав його ненадійним. Побоювання Менглі-Гірея підтвердились. З перших днів Емінек почав набридати хану постійними проханнями, посварив хана з одним із його братів і керував набігом на Польщу, звідки було виведено в полон 15 000 полонених, заборонив ввіз продуктів в Каффу і поширив слухи, що в цьому повинен хан, який вороже налаштований по відношенню до Каффи [Колли 1918, 166].

Для того щоб обговорити з ханом цю ситуацію каффінці запросили Менглі-Гірея в місто. Під час візиту Менглі-Гірея каффінці розповіли про свої побоювання щодо Емінека. Каффінцям стало відомо про спорядження великого турецького флоту і зносини Емінека з турецьким султаном. Саме тому їм вдалося вмовити хана зняти з посади Емінека, як людину, яка вороже ставиться до його влади [Колли 1918, 166].

У зв'язку з цим до Каффи було запрошено із Великої Орди Сейтаху і він був обраний намісником Кампанії. Емінек втік або в Цихію або в Тану. Обрання Сейтаху відбулося під час другого візиту хана в Каффу, який пробув в місті 7 днів [Колли 1918, 166].

Таким чином, зміст так званого “Coduse”, тобто адміністративної кореспонденції – серії листів, рапортів, ордерів, наказів, якими обмінювались між собою Каффа і Генуя і, які були опубліковані А. Вінья, дає розуміння ситуації, що відбувалася в Каффі, напередодні османського завоювання. Ці матеріали, так звана “каффінська зв'язка”, складаються із 1138 документів канцелярського характеру на генуезькому діалекті і зберігаються в архіві банку св. Георгія та охоплюють період від 1454 р. до 1475 [Колли 1918, 171].

Таким чином, із документів, надісланих Кабеллою і Скварчіафіко банку св. Георгія, витікає, що Менглі-Гірей побував в Каффі з листопада 1474 по лютий 1475 року два рази: перший раз, коли Емінек почав звертатися з постійними проханнями до хана, а другий раз, коли поширились чутки про зв'язок Емінека з турецьким султаном і про непорозуміння між ханом і каффінською владою [Колли 1918, 172]. Свідчення подані літописцем Джустініані відповідають в цілому тим подіям, які описуються в хроніці Бенедетто Деї (Cronaca) [Колли 1918, 173].

На думку Л. Коллі, не зовсім вірно вважати, що Емінек, брат Мамака, отримав в спадок намісництво за духовним заповітом від покійного або за спадковим правом, за яким не син успадковував права батька на владу, а старший член в сім'ї. Тобто намісництво над Кампанією повинно було перейти не до Сейтаха після Емінека, а до старшого брата Карай-мурзі [Коллі 1918, 173]. Як свідчать документи, приведені А. Вінья (в крайньому разі 20 останніх років існування Каффи), що існував такий порядок зайняття посади намісника при якому, право призначення належало виключно волі каффінського магістрата, а після цього відбувалось затвердження ханом [Коллі 1918, 174]. Хоча Емінек не мав особливої довіри у хана, після обрання Емінек виступає як повний господар Кампанії, який користувався всіма правами намісництва [Коллі 1918, 174].

Як свідчать джерела, коли Емінек приїхав в Каффу вперше, він досить дружньо тримав себе з ханом і каффінськими правлінням, але Скварчіафіко уже був підкуплений золотом матері Сейтаха і вирішив позбутися Емінека. Емінека встиг попередити його товариш Андре Фатінанті і, таким чином татарину вдалося уникнути смерті і втекти. Після втечі Емінек починає вести боротьбу з генуезцями, залишає місто без провіанту і починає домовлятися с турецьким султаном [Коллі 1918, 174].

Що стосується Мамака (Мамая), то В. Смірнов вважає, що це той самий князь Мамак про якого є згадка в наказі великого князя Івана Васильовича послу Микиті Беклемешеву, що в березні 1474 року був направлений з посольством до хана Менглі-Гірея [СИРИО 1884, 7–8].

Така згадка дійсно міститься в 4 пункті наказу, де Микита має звертатися с промовою до Хозе Кокоса, згадуючи надіслану князю Івану Васильовичу грамоту князя Мамака, а саме: *“Князь велики велел тебе говорити: прислал еси ко мне своего шурина Исупа, и грамоты свои ко мне с ним прислал еси, и ярлык царев верюющей с ним ко мне пришел и княжса Мамакова грамота..... ..И яз, по Исуповым речам и по твоим грамотам и по цареву ярлыку и по Мамакове грамоте, послал есми к тебе своего человека Иванчю толмача...”* [СИРИО 1884, 7]. Хося Кокосом або просто Кокосом в дипломатичному листуванні Івана Васильовича до хана Менглі-Гірея йменується “консулос кафинский”?, який виступав посередником в переговорах великого князя з ханом Менглі-Гіреєм.

В пам'яті Микиті Беклемешеву князь Іван Васильович в зверненні до Кокоса згадує про людей, які потрапили в руки Мамака і яким Кокос сприяв у викупі [СИРИО 1884, 8]. Ще декілька разів згадується ім'я Мамака в посланнях хана Менглі-Гірея до князя Івана Васильовича в 1493 році, але ця згадка пов'язана вже з сином Мамака – “Мамаш мырзою” [СИРИО 1884, 182], та в 1494 році, де мова йде про “ширина Мамакова княжово сына Мамаша”, який в числі інших представників татарської знаті брав участь у набігові на “Литовську землю” [СИРИО 1884, 209]. В цьому ж посланні згадується також ще один мурза із Ширінів – Башибек, який також брав участь в цьому набігові [СИРИО 1884, 209].

Таким чином, аналізуючи дані джерел, ми можемо прийти до висновку, що, так як про Мамакову грамоту і про людей, що попали, очевидно, в полон до Мамака, мова йде у посольському листуванні 1474 року, як про події, що відбулися в недалекому минулому, то Мамак не міг померти 1466 року, як про це говорить Л. Коллі. Крім того, в своєму листуванні консул Кабелла пише, що Емінек був обраний намісником Кампанії в консульство Гоффердо Лерками (1472–1473). У зв'язку з цим ми можемо прийти до висновку, що, так як Кампанія не могла протягом 6–7 років бути без намісника, то Мамак помер приблизно в 1473 році (про цю дату також говорить В. Гейд). Дані родоводу Ширінів не називаючи конкретної дати смерті Мамака наближають її до часу завоювання оманами Криму тобто до 1475 року. Що стосується інформації поданої в родоводі Ширінів, що “перший завойовник Криму Мамак-бей Ширінський” і що Мамак “маючи знамена і підвладні йому народи прийшов з ними з р. Волги в Крим і оний завоював” [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 37 об.], то *можливо?* в уявленнях представників роду відбулося поєднання особи Мамак бея Ширінського, першого карачі-бея і намісника Кампанії та темника беглирбека Мамає, який в 70-х роках XIV ст. правив Золотою Ордою через підставних ханів.

Мамай затвердився в Криму в 1371 році і Г. Федоров-Давидов вважав “мамаївський Крим” володінням типу суюргал [Федоров-Давидов 1973, 136]. У жовтні 1374 року Мамай був урочисто прийнятий консулом Каффи, а декілька місяців потому послу Мамає генуезцями були врученні дорогі подарунки [Balard 1978, 457]. У 1375 році Мамай повертає під золотоординський контроль 18 селищ Готії [Balard 1978, 161]. Мамає було вбито на одному із

базарів Каффи в період між березнем і листопадом 1381 року, напевно найманцями Тохтамиша [Balard 1978, 458].

Що стосується Емінека, то він також неодноразово згадується в посольському листуванні. В наказі послу Беклимешеву 1474 р. Емінек фігурує як один із головних князів наряду з князем “Авдулою”, від яких бажано було отримати “шерть” [СИРИО 1884, 3], а також отримати підтримку в справах – “...вы бы нам дружбу свою чинили, дело бы есте мое у царя делали...” [СИРИО 1884, 6]. Шерті або шертні грамоти, за визначенням М. Бережкова, це присяжні грамоти на вірну службу або ж на виконання певних зобов’язань [Бережков 1894, 35].

Князь Абдула – це, напевно, другий карачи-бей із роду Барин, про якого В. Смірнов пише, що в долі Криму відігравали важливу роль історично відомий Емінек та якийсь Абдул-л-Ла” [Смирнов 1887, 256]. Емінек також був главою перевороту на користь хана Джанібєка, ставленика хана Великої Орди Ахмата, який в 1476–1477 рр. домогся влади в Криму. Пізніше за допомогою того ж таки Емінека Менглі-Гірей в 1478 році вдруге зайняв престол [Сыроечковський 1940, 30].

В наказах послу Івану Белому, що був відправлений з посольством в квітні 1479 року до Менглі-Гірея, князь Іван Васильович звертається також до Емінека з докором за порушення ним угод про дружбу та пограбування ним посла боярина Олексія та його людей (очевидно мова йде про посольство Олексія Старкова 1475 року) [СИРИО 1884, 16].

В. Сыроечковський вірно відмічає, що Емінеку вдалося відновити свій вплив при дворі Менглі-Гірея, всі ті питання, що обговорювались і вирішувались з ханом, так само повідомлялись і Емінеку [Сыроечковський 1940, 30]. Наприклад, в квітні 1480 р. з посольством Івана III до Менглі-Гірея було направлено князя Івана Звенцева. В промові до хана Менглі-Гірея, передану послом князь просив підтримати його на випадок нападу на нього хана Великої Орди Ахмата і виступити союзником проти польського короля Казиміра [СИРИО 1884, 14–19]. З цим же проханням Іван III звертається і до Емінека: “...*Да о том говорить князю Именеку: коли Ахмат царь покочует под Русь, и ино бы дружбу свою князю чинил, а царю бы говорил, чтобы царь пожаловал пошел на Ахмата царя, или брата своего отпустил с своїми людьми, а не пойдет Менли-Гирей цар и брата с людьми не отпустит на*

Орду, ино о том говорить, что б на Литовскую землю пошел, или брата отпустил с людьми”. [СИРИО 1884, 18, 20].

Після підписання в 1480 році союзного договору Івана III з Менглі-Гіреєм та Емінеком, як відомо в 1482 році Емінек перейшов на сторону синів Ахмата і виступив проти хана Менглі-Гірея [Сыроечковський 1940, 31]. Проте, вже в наступному 1483 році повернувся до Криму, де зайняв колишнє становище [СИРИО 1884, 31, 33]. Після смерті Емінека йому успадковував його брат Таджика (Азіка), після 1486 року син Емінека Бараш, потім інший син Довлетек-мурза. В ієрархії кримської знаті всі вони послідовно займали перше місце після царевича [Сыроечковський 1940, 31; СИРИО 1884, 352, 375]. Третім сином Емінека був Кочек, який відомий за участю у набігах на землі князівства Литовського, про що повідомляє в 1500 році з посольством від Менглі-Гірея до Івана III із Криму Іван Кубенський. Він пише: *“Да пришли государь воевав, из Литовские земли три мурзы, ширинци: Кочек мурза княж Именек сын, да Идешка мурза Карачев сын, да Хозяй мурза ширинец жо...”* [СИРИО 1884, 323]. В іншому дипломатичного листуванні, де повідомляється про похід татар на Литву в серпні 1500 року, він також фігурує як *“Кочек мырза, Ширин Барашов брат”* [СИРИО 1884, 360].

Таким чином, на основі аналізу генуезький джерел, родоводу Ширінів, дипломатичного листування Кримського ханату та Московської держави ми можемо прийти до висновків, що Мамак і Емінек були синами Тегене із роду Ширін, послідовно займали посади першого карачу-бея або баш-карачу в Кримському ханаті та посади намісника Кампанії. Не зовсім вирішено питання щодо особи Кара-мурзи. Можливо, він був старшим сином Мамака, після нього йшли Сейтах та Мамаш-мирза. Синами Емінека були Бараш, Довлетек і Кочек. Бараш і Довлетек послідовно займали посаду першого карачу-бея і як їх попередники відігравали ключову роль в політичному житті ханату.

ЛІТЕРАТУРА

Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), Ф.49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп.1, д.6540. 246 л. О дворянстве рода Ширинских.

Бережков М. Крымские шерстные грамоты // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 8. Киев, 1894.

Библиотека иностранных писателей о России. Путешествие И. Барбаро. Санкт-Петербург, 1836.

Гейд В. История торговли Востока в средние века // **ИТУАК.** № 52. Симферополь, 1915.

Колли Л. П. Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454–1475) // **ИТУАК.** № 47. Симферополь, 1912.

Колли Л. П. Падение Каффы. (По генуэзским и другим современным источникам) // **ИТУАК.** № 55. Симферополь, 1918.

Колли Л. П. Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму. – Менгли-Гирей хан (1466–1475) // **ИТУАК.** № 54. Симферополь, 1918а.

Колли Л. П. Хаджи Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV столетии // **ИТУАК.** № 50. Симферополь, 1913.

Сборник Императорского Русского исторического общества. № 41. 1884.

Сестренцевич-Богущ С. История о Херсонесе Таврийском. История о Таврии. Т. I–II. Санкт-Петербург, 1806.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887.

Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // **Ученые записки МГУ.** Вып. 61. Москва, 1940.

Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973.

Balard M. **La Romanie Génoise (XIII – début du XVe siècle).** V. I, II. Roma–Genova, 1978.

Heyd U. **Histoire du commerce du Levant.** Leipzig, 1936.

ПРОХІД КРЕЙСЕРІВ “ГЕБЕНА” ТА “БРЕСЛАУ” ДО ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК І ПРОБЛЕМА ВСТУПУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Машевський О. П.

1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Станом на 5 серпня у війну вступили з одного боку країни Троїстого союзу – Німеччина та Австро-Угорщина, а з іншого – країни Антанти: Росія, Франція, Велика Британія, а також Сербія, Бельгія та Чорногорія. Османська імперія, Болгарія, Греція, Італія та Румунія офіційно оголосили свій нейтралітет [История... 1963, 795–802; Нотович 1947, 7].

Проблема Чорноморських проток досить суттєво впливала на відносини країн Антанти та Троїстого союзу з Османською імперією в період від початку війни до вступу в неї. Порти й стала одним із важливих чинників визначення її зовнішньополітичної орієнтації. Значно посилив напруженість між Османською імперією та Антантою вхід 10 серпня 1914 р. німецького броньованого крейсера “Гебена” та легкого крейсера “Бреслау” до Чорноморських проток. На думку У. Черчілля, який у 1911–1915 рр. займав посаду першого лорда Адміралтейства, прорив “Гебена” до Дарданелл став вирішальним чинником, що зумовив вступ Османської імперії у війну, й відтак цей корабель зіграв роль у світовій історії, яку не можна порівняти з діяльністю жодного іншого судна, бо “приніс на своєму борту страшні біди та руйнування для цілих народів, мільйонів мешканців Сходу” [Churchill 1923, 252, 256]. За свідченням тодішнього американського посла у Константинополі Г. Моргентау, вхід німецьких крейсерів до Дарданелл “зумовив те, що світова війна тривала так довго, оскільки це спричинило ізоляцію Росії від союзників, що вже через рік мало наслідком поразки і подальше її руйнування” [Шталь 1926, 151] й, зрештою, “повний крах, який і був головною причиною того, що стала можливою російська революція” [Morgenthau 1918, *chapter IX*]. Тому Г. Моргентау також вважає, що “навіть чи у світовій історії були два кораблі, які вплинули на неї більше, ніж ці німецькі крейсери” [Morgenthau 1918, *chapter V*].

Той факт, що британський та французький флоти, маючи величезну перевагу, домінуючий вплив на Середземному морі, дозволили двом німецьким кораблям безперешкодно увійти до Чорноморських проток, викликає природні підозри, що це не була звичайна недбалість антантівських адміралів. Задля того, щоб зрозуміти таємницю цієї, так званої “незбагненої помилки” британських та французьких адміралів і політиків, доцільно ґрунтовно на основі документальних джерел та мемуарної літератури проаналізувати проблему прориву “Гебена” та “Бреслау” до Чорноморських проток та наслідки цього для політики міжнародних союзів у початковий період світової війни. Саме таке завдання намагається вирішити автор запропонованої статті. Значна кількість дослідників, як дипломатичної, так і військової історії Першої світової війни звертали увагу на це важливе питання. Однак воно й досі залишається актуальним для істориків, оскільки попередні покоління вчених так і не змогли дійти консенсусу щодо обставин та чинників, які зумовили вищезгадані події.

У більшості робіт радянської історіографії, особливо другої половини ХХ ст., склався стійкий стереотип, що Велика Британія та Франція свідомо дозволили “Гебену” та “Бреслау” увійти до Дарданелл [Емец 1977, 113; История... 1963, 7]. Характерною у цьому розумінні є монографія Е. Лудшувейта, який стверджує: “Швидше за все, союзні флоти виявили не дивовижну некомпетентність і бездіяльність, а свідомо пропустили німецькі кораблі можливо навіть за вказівкою британського адміралтейства, яке дало наказ командуванню свого флоту в Середземному морі не заважати прориву “Гебена” та “Бреслау” в Дарданелли” [Лудшувейт 1966, 38]. На думку цього історика, “згідно із задумом англійських імперіалістів, які знали про союз Туреччини з Німеччиною, прохід кораблів до Проток повинен був змінити (на шкоду Росії) співвідношення сил між російським та турецьким флотами, ослабити її позиції на Чорному морі і у Протоках, що робило неможливим російський десант на Босфорі і захоплення Росією Стамбула та зони Проток” [Лудшувейт 1966, 38]. Симптоматично, що навіть у радянській історіографії дослідники, які намагались зосередитись саме на вивченні військових обставин прориву “Гебена” та “Бреслау” до Дарданелл, зокрема А. Сілін, А. Шталь, не виявили умисних дій британського та французького командувань чи окремих адміралів задля того, щоб створити цим

німецьким крейсерам умови для проходу до Чорноморських проток [Силин 1983, 235–239; Шталь 1926, 150–155].

Заідеологізовані антизахідні стереотипи, вибудовані радянською історіографією стосовно проблеми “Гебена” та “Бреслау”, продовжують впливати як на сучасну російську історіографію [Айрапетов 2002, 178–180], так і, у деяких аспектах, на нинішніх українських істориків. Сучасний український дослідник К. Русаков досить детально проаналізував та висвітлив міркування російських, османських та німецьких провідних державних діячів та військових, які схилилися до думки, що лондонський кабінет, досить ймовірно, свідомо не вжив достатніх заходів задля запобігання прориву “Гебена” та “Бреслау” до Дарданелл, оскільки це мало б наслідком втягнення Порти у війну, й таким чином Росія отримала б стимул для активної участі у ній, бо мала б реальну перспективу заволодіння Протоками. У той же час, на думку К. Русакова, присутність “Гебена” та “Бреслау” на Чорному морі мінімізувала б можливості для Росії захопити Протоки аж до кінця війни. Отже, за цією логікою західні союзники здобули важіль для впливу на Петербург, який дозволяв їм унеможливити сепаратний вихід Росії з війни до повного розгрому Німеччини [Русаков 2003, 13].

Загалом можна погодитись, що міркування вищезгаданого автора є досить вірними стосовно наслідків, які спричинив прорив “Гебена” та “Бреслау” до Дарданелл. Однак, у той же час, ми дотримуємося дещо іншої думки стосовно причин цієї події. У цьому контексті здаються більш виваженими висновки А. Макфі, провідного сучасного британського дослідника проблеми Проток, що хоча не можна стовідсотково виключати подібні прагнення британської дипломатії (яка могла намагатись впливати на окремих адміралів), однак дослідники не знайшли безпосередніх доказів таких дій [Macfie 1993, 49].

Західні історики, насамперед британські та французькі дослідники, схилиються до думки, що прохід німецьких крейсерів до Чорноморських проток дійсно був спричинений низкою помилок військово-морського керівництва Великої Британії та Франції, й не приділяють увагу версії, як цілком алогічній, що Лондон та Париж на початку війни, зважаючи на вкрай складне для них становище на фронтах, могли прагнути до збільшення кількості своїх супротивників та ще й перекриття їх єдиного дієвого шляху спо-

лучення із російським союзником [Phillipson 1917, 200–205]. Між вищезгаданих робіт, щоправда, вирізняється праця британського, відверто проросійськи налаштованого, історика В. Готліба, який, за його ж твердженням, взяв на озброєння лєнінську методологію дослідження. Цей автор, на якого активно посилались радянські та російські вчені, наполягав на тому, що Велика Британія та Франція свідомо не чинили ефективної протидії прориву “Гебена” та “Бреслау” до Дарданелл, оскільки усвідомлювали, що це зумовить вступ Османської імперії у війну й таким чином лондонський та паризький кабінети отримають дієвий стимул впливу на царський уряд, обіцяючи йому за певних умов володіння після війни Чорноморськими протоками. Тобто, за красномовним висловом В. Готліба, західні союзники використовували тактику заманювання віслюка за допомогою підвішеної перед ним морквини [Готлиб 1960, 59–68].

Аналізуючи вплив проблеми Чорноморських проток на міжсоюзницькі відносини країн Антанти, можна загалом погодитись з думкою сучасного британського історика А. Макфі. Він вважає, що на початку війни Лондон та Париж недооцінили значення Проток, як головної стратегічної комунікації, що пов’язувала їх з Росією, оскільки не передбачали, що війна буде такою тривалою [Macfie 1993, 45]. Це може бути одним з чинників того, що Франція та Велика Британія не достатньо потурбувались, щоб з самого початку заблокувати шлях “Гебену” та “Бреслау” до Дарданелл.

Німецький найсучасніший лінійний крейсер “Гебен” (водотонажність 22 000 т) та легкий швидкісний крейсер “Бреслау” (водотонажність 4 300 т) знаходились у Середземному морі з листопада 1912 р. У період балканських війн (1912–1913 рр.), коли болгарська армія мала кілька реальних можливостей для захоплення Константинополя та Проток, що могло спричинити розпад Османської імперії та боротьбу за її спадщину між великими державами, ці крейсери повинні були, за розрахунками берлінського кабінету, стати дієвим важелем впливу Німеччини на вирішення цих проблем [Kitchener – Grey. November 3, 1912, 89]. За потужністю артилерії, міцністю броні та особливо швидкістю “Гебен” значно переважав будь-який корабель британського чи французького флотів у Середземному морі. Тому, щоб мати перевагу під час бою, його супротивники повинні були сконцентрувати проти нього принаймні 2–3 лінійних кораблів. Оскільки наздогнати “Ге-

бен” ні британська, ні французька середземноморські ескадри не могли, то вони повинні були розташувати свої сили так, щоб стратегічно оточити цей крейсер й змусити його прийняти бій.

Відразу після початку світової війни, 1 серпня 1914 р., вищезгадані два німецькі крейсери, які знаходились у цей час в Адріатичному морі, взяли курс до Алжиру, щоб зашкодити транспортуванню розташованих там французьких військ до Європи. Того ж дня німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм у телеграмі до Берліна висловив свої міркування, що “німецький лінійний крейсер “Гебен” не обов’язково повинен й надалі діяти у Середземному морі, а було б доцільніше перебазувати його до Чорного моря, що допоможе стримувати російський флот, не дозволить висадження російського десанту на болгарській території й гарантувати непорушність телеграфного зв’язку між Європою та Азією (через Протоки – авт.)” [Wangenheim – Auswärtige Amt. 2 August 1914, 125]. Підходячи до алжирського узбережжя, вранці 4 серпня 1914 р. капітан “Гебена” адмірал В. Сушон отримав від німецького Адміралтейства телеграму з повідомленням про укладання німецько-османського союзу та наказом негайно рушити до Константинополя [Churchill 1923, 247; Tirpitz – Jagow. 3 August 1914, 26]. Однак він все ж обстріляв алжирські порти, що, зрештою, затримало на два дні підготовку до транспортування французьких військ до Європи [Силин 1983, 133].

По тому “Гебен” та “Бреслау” рушили у північно-східному напрямку до італійського порту Мессіни, щоб отримати запаси вугілля, достатні для їхнього походу до Дарданелл [Cruttwell 1934, 70]. Командувач британським середземноморським флотом адмірал Б. Мілн, дізнавшись про те, що 1 серпня 1914 р. німецькі кораблі рушили з Адріатики на Захід, зробив висновок, що вони будуть намагатись вийти в Атлантичний океан, і тому наказав, щоб його два лінійних крейсери терміново йшли блокувати вихід з Гібралтару [Macfie 1993, 47]. Вранці 4 серпня вони зустрілись з “Гебеном” та “Бреслау”, які повертались зі своєї алжирської операції. Як писав у своїх мемуарах Б. Мілн, його кораблі пройшли на відстані 8 000 ярдів (7315 м.) від супротивника, а “Гебен” та “Бреслау” приготувалися прийняти вимушений бій, однак британські крейсери не відкрили вогонь, оскільки на той час ще не було офіційно оголошено війни між Великою Британією та Німеччиною [Milne 1921, 57–61]. Перший лорд Адміралтейства У. Чер-

чілль наполягав, що британська ескадра повинна отримати дозвіл атакувати німецькі кораблі ще до оголошення війни. За висловом прем'єр-міністра Великої Британії Г. Асквіта, “Уінстон, який завжди вирізнявся войовничим запалом, прагнув швидше розпочати боротьбу на морі з потоплення “Гебена” [Higgins 1962, 52]. Однак лондонський кабінет не дав на це дозволу, бо не хотів першим розпочинати військові дії й, таким чином, брати на себе відповідальність за початок війни. Щоправда, адмірал Б. Мілн отримав наказ переслідувати потенційного супротивника й атакувати його відразу після оголошення війни [Churchill 1923, 253–254].

Зважаючи на перевагу у швидкості, вже о 17 годині німецькі крейсери змогли уникнути подальшого переслідування [Milne 1921, 64]. “Гебен” та “Бреслау” безперешкодно зайшли до порту італійського міста Мессіна, розташованого на Північному Сході Сицилії. У Черчілль стверджував у своїх мемуарах, що вважає своєю особистою помилкою, що, дослухаючись до британських політиків, які наполягали на якнайретельнішому дотриманні нейтралітету, офіційно проголошеного Італією, 4 серпня 1914 р. наказав британській середземноморській ескадрі не входити до мессінського порту, що дозволило німецьким кораблям, навіть після початку війни між Німеччиною та Великою Британією увечері 4 серпня, продовжувати приймати вугілля й безперешкодно залишити це італійське місто [Higgins 1962, 52–53; Churchill 1923, 249–250; Oberdorff – Auswärtige Amt. 4, August 1914, 69].

Адмірал Б. Мілн, отримавши інформацію, що “Гебен” та “Бреслау” знаходяться у Мессіні, розташував свої головні сили, основу яких складали три лінійні крейсери, між Сицилією та Сардинією, унеможлививши таким чином прохід цих кораблів у південно-західному напрямку, тобто до алжирського узбережжя [Crutwell 1934, 72; Macfie 1993, 47]. Щоправда, один з британських лінійних крейсерів тимчасово залишив цю позицію й пішов до Мальти поповнити запаси вугілля. Б. Мілн пояснював таке розташування своєї ескадри наказом Адміралтейства від 30 липня 1914 р., в якому наголошувалось: “Ваше головне завдання полягає в тому, щоб допомогти французам у транспортуванні їхньої африканської армії, прикриваючи її, а по можливості діючи проти німецьких кораблів, особливо “Гебена” [Churchill 1923, 253]. Цей адмірал стверджував у своїх мемуарах, що він якнайкраще

виконував ці завдання, перекривши шлях “Гебену” та “Бреслау” до Алжиру, оскільки водночас унеможливив їхні дії проти французьких транспортів й, у випадку таких спроб, мав високі шанси знищити ці кораблі [Milne 1921, 47–57].

Тодішній керівник Б. Мілна, перший лорд Адміралтейства У. Черчілль, вступаючи згодом у заочну полеміку з цим адміралом, у своїх мемуарах звертав увагу, що Б. Мілн отримав 2 серпня нову інструкцію: «“Гебен” повинен бути перехоплений двома лінійними крейсерами» [Churchill 1923, 253]. 3 серпня Адміралтейство повторило цей наказ: «“Гебен” – ваша ціль. Йдіть за ним тінню, куди б він не рухався й будьте готовими діяти, як тільки буде декларація про оголошення війни (між Великою Британією та Німеччиною – авт.)» [Churchill 1923, 253–254]. 4 серпня У. Черчілль наказував Б. Мілну: “Переслідуйте їх (німецькі крейсери – авт.). Війна невідворотна” [Churchill 1923, 254]. Адже в цей же день Велика Британія вже висловила ультиматум Німеччині – вивести свої війська з Бельгії, який, вочевидь, Берлін не збирався приймати [История... 1963, 302; Grey – Goshen. August 4, 1914, 445].

Отже, У. Черчілль, у своїх документально обґрунтованих мемуарах, зробив висновок, що адмірал Б. Мілн найкраще виконав би завдання Адміралтейства, якби активніше боровся з “Гебеном”, тобто не охороняв лише західний напрямок можливого руху німецьких крейсерів із Мессіни, а заблокував й інший їх вірогідний шлях, через який вони, зрештою, й пройшли, а саме – південно-східний вихід із Мессінської протоки, надіславши туди лінійний крейсер та допоміжні кораблі, що дало б стовідсоткову гарантію того, що “Гебен” та “Бреслау” не зможуть залишити Мессіну, не зустрівшись з британськими кораблями [Churchill 1923, 254]. Враховуючи те, що “Гебен” та “Бреслау” вийшли з Мессінської протоки 6 серпня [Силин 1983, 135], а з 23 години 4 серпня Німеччина та Велика Британія перебували у стані війни, то адмірал Б. Мілн, згідно з вищезгаданим наказом Адміралтейства, якби не помилився у розташуванні своїх кораблів, вже мав би на цей час всі законні підстави атакувати німецькі крейсери [Text of Ultimatum Grey to Goshen. August 4, 1914, 301–303]. До речі, німецький адмірал В. Сушон був впевнений, що британці саме так і діятимуть, і він готувався до бою принаймні з одним-двома британськими лінійними крейсерами [Churchill 1923, 250]. Можна припустити, що адмірал Б. Мілн був переконаний, що, зважаючи на

перевагу “Гебена” в артилерії і особливо у швидкості над кожним з його лінійних крейсерів, вони не менше як вдвох змогли б здолати “Гебен” та “Бреслау”, й тому побоювся розпорошувати свої сили.

Французький та британський флоти значно збільшили б шанси на перехоплення та знищення німецьких крейсерів, якби налагодили ефективну взаємодію. У французько-британській конвенції від 10 лютого 1913 р. зазначалося, що у випадку війни флоти двох держав повинні співпрацювати у Середземному морі. Франція за таких умов відповідала б за безпеку у західній, а Велика Британія – у східній його частині [Нотович 1947, 287]. Таким чином, за цією логікою, французький флот мав заблокувати шлях “Гебену” та “Бреслау” у західному, а британський – у східному напрямку.

Б. Мілн повинен був, згідно наказу Адміралтейства від 4 серпня, встановити зв’язок з командувачем французького флоту й надалі координувати з ним свої подальші дії. Однак з технічних причин цей зв’язок не було встановлено. Тому британська ескадра, за застарілими інструкціями, продовжувала захищати шлях із Мессіни на Захід від німецьких кораблів, хоча насправді такої потреби абсолютно не було, оскільки транспортування алжирського корпусу розпочалося лише 6 серпня 1914 р. [Churchill 1923, 249; Higgins 1962, 52]. До того ж, французький флот не мав необхідності у цій допомозі британців й міг не лише власними силами забезпечити охорону транспортних суден, але й, за потреби, без особливих зусиль заблокувати вихід німецьких крейсерів із Середземного моря до Атлантичного океану, через Гібралтарську протоку.

Досить вагомими аргументами критиків дій адмірала Б. Мілна було те, що хоча берлінський кабінет намагався приховати існування німецько-османського договору, побоюючись, щоб британський та французький флоти не заблокували шлях “Гебену” та “Бреслау” до Чорноморських проток [Aufzeichnung des Chiffiebüros des Auswärtige Amt. 3 August 1914, 8; Jagow – Botschafter in Wien. 3 August 1914, 9], однак у Лондоні вже 4 серпня 1914 р. мали інформацію про існування такої союзницької угоди, а тому і цей адмірал повинен був знати про неї й відповідно передбачити, що “Гебен” та “Бреслау” попрямують у Дарданелли [Macfie 1993, 49].

Б. Мілн напередодні світової війни не очікував можливості

ворожих дій Порту стосовно Великої Британії та її союзників. Цей адмірал стверджував у своїх мемуарах: “У кінці липня 1914 р., коли очікувалась війна, розглядалась вірогідність приєднання Австрії та Італії до Німеччини, й інструкції, які я в зв’язку з цим отримав, були складені саме у цьому контексті. Про можливість приєднання Османської імперії до Німеччини мені було невідомо” [Milne 1921, 29–31]. За спогадами адмірала Б. Мілна, станом на 5 серпня 1914 р. він не лише не мав інформації про укладання османсько-німецького союзу, але, навпаки, отримав повідомлення від Адміралтейства про встановлення мін у Дарданеллах та погашення сигнальних вогнів біля входу до цієї протоки. Тому, зважаючи на це, він схилився до думки, що Порта не погодилась прийняти “Гебен” та “Бреслау”. Більш того, Б. Мілн й надалі не виключав того, що німецькі крейсери будуть прориватись до Атлантичного океану [Milne 1921, 83–86].

Г. Моргентау, тодішній американський посол у Константинополі, у своїх мемуарах писав із сумною іронією, що як лондонський кабінет, так і британські адмірали продовжували наївно вірити у дієвість міжнародного права. Зокрема він наголошував: “Туреччина була тоді нейтральною країною і, незважаючи на чисельні докази німецького домінування, здавалось досить вірогідним, що вона дотримуватиметься нейтралітету. Паризька угода 1856 р. та Лондонська конвенція 1871 р. передбачали, що військові судна не повинні заходити до Дарданелл, окрім як за особливим дозволом султана, який він міг дати лише у мирний час. Покладаючись на святість цих договорів, британський флот, перекриваючи можливі шляхи втечі німецьких кораблів, в останню чергу подбав про вхід до Дарданелл” [Morgenthau 1918, *chapter VI*].

Адмірал В. Сушон, вивівши свої кораблі з Мессінської протоки, зустрів на шляху на схід лише легкий британський крейсер “Глостер”, який, хоча не міг створити безпосередньої загрози для “Гебена” та “Бреслау”, однак повідомив, про їхні дії адмірала Трубриджа, ескадра якого знаходилась поблизу в Адріатиці. Отримавши таку інформацію, цей британський адмірал, не маючи наказу залишити охорону входу до Адріатичного моря, все ж за власною ініціативою рушив зі своїми кораблями на перехоплення супротивника, прямуючи у південно-східному напрямку [Churchill 1923, 250–251]. Вранці 7 серпня 1914 р., коли зустріч британської ескадри з німецькими крейсерами здавалась

невідворотною, адмірал Трубрідж наказав своїм кораблям припинити дії щодо перехоплення німців й повернутись до патрулювання Отрантської протоки [Силин 1983, 136; Cruttwell 1934, 71]. Такий крок цього адмірала, як деякі сучасники тих подій, так і частина істориків, трактують як красномовний приклад підступності лондонського кабінету, який, мовляв, перекрив “Гебену” та “Бреслау” всі шляхи, крім одного – до Чорноморських проток [Macfie 1993, 48–49].

За свідченням тодішнього першого лорда Адміралтейства, У. Черчілля, адмірал Трубрідж пояснював британському командуванню свій відступ тим, що для його ескадри вдень було надто ризиковано атакувати “Гебен”, який мав потужнішу й, головне, суттєво далекобійнішу артилерію, ніж британські кораблі. Крім того, цей адмірал стверджував, що всі його чотири броньованих крейсери, доки вони підійшли б на відстань, досягну для їхніх гармат, були б по черзі потоплені “Гебеном”, який, маючи ще й помітну перевагу в швидкості, маневруючи, обирав би зручну для себе позицію і постійно тримав би супротивників на безпечній для нього відстані 16 000 ярдів (14630 м.), з якої холоднокровно розстрілював би ворожі кораблі. За цією логікою, 8 британських есмінців та легкий крейсер також не змогли б завдати німецьким кораблям значної шкоди й водночас ризикували зазнати важких втрат. Таким чином, на думку У. Черчілля, адмірал Трубрідж дійшов висновку, що “Гебен” був переважаючою силою над всією його ескадрою, і тому цей флотоводець вирішив, що він, згідно інструкцій, мав уникати бою” [Churchill 1923, 251; Cruttwell 1934, 71].

Вищезгадані твердження викликали обурення не лише У. Черчілля, але й британських вищих морських офіцерів, які були переконані, що під час бою кілька з тринадцяти кораблів адмірала Трубріджа змогли б атакувати німецькі крейсери своєю артилерією чи принаймні торпедами. До того ж, запаси далекобійних снарядів на “Гебені” були не безмежними [Churchill 1923, 251].

Задля розслідування дій адмірала Трубріджа було створено спеціальну слідчу комісію з представників вищого британського командування. У вересні 1914 р. він постав перед військовим трибуналом. Виступаючи на ньому у свій захист, цей адмірал заявив: “Я зважав під час своїх дій на присутність чисельних італійських торпедних човнів у Тарантійській затоці і непевну позицію цієї

країни. Я враховував невідворотність війни з Австрією та можливість ворожих дій її флоту. Крім того була вірогідність, що “Гебен” та “Бреслау” будуть прориватись до Адріатики” [Macfie 1993, 49]. Зважаючи на ці обставини, адмірал Трубрідж переконував трибунал, що якби він переслідував німецькі крейсери в Егейському морі, то втратив би багато своїх кораблів і не зміг би протистояти, у випадку потреби, австро-угорському флоту, що було його головним завданням [Macfie 1993, 50].

Зрештою, військовий трибунал виправдав Трубріджа, визнавши, що той дотримувався інструкцій Адміралтейства. Адже формально до його завдань не входило переслідування “Гебена” та “Бреслау” (останнє було завданням потужнішої ескадри адмірала Б. Мілна). Хоча, після цих подій флотська кар’єра адмірала Трубріджа була завершена. Щоправда, він був призначений відповідальним за постачання британського військово-морського обладнання до Сербії [Churchill 1923, 254; Cruttwell 1934, 71].

Певним виправданням дій адмірала Трубріджа була напружена ситуація навколо грецького порту Салоніки. Адже саме через нього відбувалось постачання більшої частини військових вантажів до Сербії. За свідченням антантівських дипломатів, зокрема російського міністра закордонних справ С. Сазонова, австро-угорський посол у Греції відверто заявив уряду цієї країни, що у випадку продовження таких дій, до Салонік “може прибути австрійська ескадра для обмеження ввезення товарів до Сербії” [Iswolski–Sasonow. 22 Juli / 4 August 1914, 17]. Крім того, “Греція отримувала з різних джерел повідомлення про те, що Австрія збиралась захопити Салоніки” [Iswolski – Sasonow. 22 Juli / 4 August 1914, 17].

Британське Адміралтейство змушене було дослухатися ще й до побажань з Петербурга, вкрай занепокоєного можливістю проходження австро-угорського флоту “за сприяння Туреччини” через Протоки до Чорного моря. На думку С. Сазонова, австро-угорська ескадра разом із османськими кораблями у цьому випадку створила б загрозу російському узбережжю й паралізувала б торгівлю, яка велася через порти Північного Причорномор’я. Більш того, вона могла стати вирішальним фактором впливу на визначення союзницької орієнтації не лише Порту, але й Румунії та Болгарії, економіка яких залежала від торгівлі через Босфор та Дарданелли. Оскільки, за твердженням С. Сазонова, ро-

сійський флот не міг заблокувати Босфор й перепинити таким чином, у випадку необхідності, рух австро-угорських військово-морських сил до Чорного моря, він звернувся 7 серпня 1914 р. до Лондона з проханням вжити заходів задля унеможливлення їхнього входу до Дарданелл [Sasonow – Iswolski. 25 Juli / 7 August 1914, 27]. Лондон та Париж запевнили царський уряд, що їхній об'єднаний флот достатньо потужний, щоб заблокувати австро-угорські військово-морські сили в Адріатичному морі [Bobroff 2006, 98].

Після того, як адмірал Б. Мілн отримав 6 серпня 1914 р. повідомлення, що “Гебен” та “Бреслау” рухаються на Схід, він на-решті збагнув, що немає сенсу захищати шлях до алжирського узбережжя та Гібралтару. Зважаючи на це, ескадра Б. Мілна залишила позиції біля північно-західної Сицилії й, за наказом Адміралтейства, отриманим у ніч на 8 серпня 1914 р., рушила перехоплювати “Гебен” та “Бреслау”. Якби вона продовжила свій шлях до Егейського моря, то мала б всі шанси наздогнати німецькі крейсери. Однак, за іронічним висловом У. Черчілля, “зла доля шкодила Британії стосовно всього, що вона намагалась чинити з питання Дарданелл і проблема з “Гебеном” та “Бреслау” була лише початком” [Churchill 1923, 255].

За трагічним для британського військово-морського командування збігом обставин один із клерків Адміралтейства 8 серпня о 14 годині надіслав повідомлення адміралу Б. Мілну, що Австро-Угорщина оголосила війну Великій Британії. Тому він, діючи за попередніми інструкціями, повернувся до своєї головної бази на Мальті, щоб у випадку ворожих дій австро-угорського флоту рушити до Адріатики на допомогу адміралу Трубріджу. Внаслідок цього відставання ескадри адмірала Б. Мілна від німецьких крейсерів збільшилось ще на 24 години, що, зрештою, стало вирішальним чинником, який не дозволив йому таки дати бій “Гебену” та “Бреслау” [Churchill 1923, 255; Cruttwell 1934, 72].

Німецькому послу Г. Вангенейму разом із османським військовим міністром Енвер-пашою вдалося навіть без офіційної згоди уряду організувати безперешкодне проходження німецьких крейсерів Протоками. Біля входу до Дарданелл їх зустрів османський есмінець, який подав команду “рухайтесь за мною”. Адмірал В. Сушон, за порадою Г. Вангенейма, наказав підняти османські прапори, оскільки німецький посол домовився з Портою, що

ці крейсери будуть начебто “продані” Німеччиною Османській імперії та включені до складу її флоту. 10 серпня о 17 годині “Гебен” та “Бреслау” у супроводі османського корабля, який провів їх через мінні поля, увійшли до Дарданелл і далі до Мармурового моря [Morgenthau 1918, *chapter V*].

Далекобійні потужні гармати німецьких крейсерів, які кинули якорі навпроти Константинополя, були одним із переконливих аргументів впливу Берліна на перебіг подій в Османській імперії. Як писав у своїх мемуарах вищезгаданий Г. Моргентау, досить знаковою була одна розмова міністра фінансів Джавід-бея з бельгійським дипломатом. Після того, як османський урядовець висловив “співчуття” своєму візаві з приводу того, що німці захопили Брюссель, бельгієць відповів, показуючи на “Гебен” і “Бреслау”: “Я маю для вас ще жакливіші новини. Німці захопили Туреччину” [Morgenthau 1918, *chapter V*].

29 жовтня 1914 р. османський флот разом з “Гебеном” та “Бреслау” несподівано атакував російські порти: Севастополь, Одесу, Новоросійськ та Феодосію. Він обстріляв ці міста, портові споруди та потопив кілька військових кораблів і цивільних суден. Внаслідок цього 31 жовтня 1914 р. Росія оголосила війну Османській імперії. 5 жовтня це зробили Велика Британія та Франція. 12 листопада Порта оголосила, що вона знаходиться у стані війни з усіма країнами Антанти [Флот... 1964, 334–340; La declaration... 1914, 306–310].

Отже, прохід німецьких крейсерів “Гебена” та “Бреслау” з Середземного моря до Дарданелл мав визначальний вплив на вступ Османської імперії у світову війну. Британський та французький флоти, незважаючи на своє домінування у Середземному морі, внаслідок нерішучості та низки помилок їхніх адміралів, неефективної системи керівництва і відсутності дієвої взаємодії між ними, не змогли завадити прориву “Гебена” та “Бреслау” із Західного Середземномор’я до Дарданелл. Проаналізувавши військово-політичні події першої половини серпня 1914 р., можна стверджувати про недостатню обґрунтованість висновків, висловлених в історіографії, насамперед радянській, що Велика Британія та Франція свідомо не чинили дієвих перепон для прориву німецьких крейсерів до Чорноморських проток. Велика Британія та Франція на початку війни, зважаючи на вкрай складну для них ситуацію на фронтах, не були зацікавлені у приєднанні

ще й Османської імперії до Німеччини та її союзників. Входження “Гебена” та “Бреслау” до Дарданелл значно посилило вплив Німеччини у Османській імперії. Напад османського військово-морського флоту, у складі якого були ці німецькі крейсери, на російські причорноморські міста 29 жовтня 1914 р. поклав початок війні Османської імперії з країнами Антанти.

ЛІТЕРАТУРА

Айрапетов О. Р. На Восточном направлении. Судьба Босфорской экспедиции в правление императора Николая II // **Последняя война императорской России**. Сб. статей. Москва, 2002.

Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. Москва, 1960.

Емец В. А. Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны. Москва, 1977.

История... 1963. – **История дипломатии**. Москва, 1963. Т. III.

История... 1965. – **История дипломатии**. Москва, 1965. Т. II.

Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы Первой мировой войны. Москва, 1966.

Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны. Москва–Ленинград, 1947. Т. 1.

Русаков К. А. Проблема Черноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920. Автореферат дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2003.

Силин А. С. Бегство “Гебена” и “Бреслау” в Дарданеллы // **Новая и новейшая история**, 1983, № 3.

Флот... 1964. – **Флот в Первой мировой войне**. Москва, 1964. Т. 1.

Шталь А. Прорыв “Гебена” и “Бреслау” в Черное море // **Кто должник**. Сб. документированных статей. Москва, 1926.

Aufzeichnung des Chiffiebüros des Auswärtige Amt. Berlin, den 3, August 1914 // **Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914, Band 1–4 in 2 Büchern**. Berlin, 1921. Buch 2. Band. 4. № 749.

Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. London–New York, 2006.

Churchill W. The world crisis. 1911–1914. London, 1923.

Cruttwell C. R. A history of the great war. Oxford, 1934.

Grey – Goshen. London, August 4, 1914 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814–1914. New York, 1996.

Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles. New York–London, 1962.

Iswolski – Sasonow. St. Petersburg, den 22 Juli / 4 August 1914 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jaren 1914–1917. Iswolski im Weltkrieg. Berlin, 1926. № 24.

Jagow – Botschafter in Wien. Berlin, den 3 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914, Band 1–4 in 2 Büchern. Berlin, 1921. Buch 2. Band. 4. № 750.

Kitchener – Grey. Cairo, November 3, 1912 // British documents on the origins of the war, 1898–1914. London, 1933. Vol. IX. Part. I. № 113. Ed. note.

La declaration... 1914. – La déclaration officielle turque // Histoire de la guerre de 1914 d'après les documents officiels. Bruxelles, 1914.

Macfie A. L. The straits question 1908–36. Saloniki, 1993.

Milne B. The Flight of the “Goeben” and “Breslay”. London, 1921.

Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. New York, 1918. Chapter V // Wangenheim smuggles the *Goeben* and the *Breslau* through the Dardanelles. – <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen05.htm>

Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. New York, 1918. Chapter IX // Germany closes the Dardanelles and so separates Russia from her allies. – <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen09.htm>

Oberdorff – Auswärtige Amt. Kristiania, den 4, August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Berlin, 1921. Buch 2. Band. 4. № 838.

Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. London, 1917.

Sasonow – Iswolski. St. Petersburg, den 25 Juli / 7 August 1914 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jaren 1914–1917. Iswolski im Weltkrieg. Berlin, 1926. № 46.

Tirpitz – Jagow. Berlin, den 3 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Berlin, 1921. Buch 2. Bd. 4. № 775.

Wangenheim – Auswärtige Amt. Constantinople, den 2 August 1914 // Ibid. Bd. 3. № 652.

Text of Ultimatum Grey to Goshen. August 4, 1914 // Diplomatic history 1815–1914. Documents and interpretations. New York, 1972. № 121 / 157.

КОНСТРУКЦІЇ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ ЯПОНСЬКІЙ МОВІ

Москальов Д. П.

Одним з найважливіших засобів вираження модальності в японській мові є усталені граматичні конструкції (УГК). УГК в японській мові – це аналітичні утворення різного складу, що представляють собою єдині граматичні одиниці, які мають узагальнені граматичні властивості та є носіями модальних значень, які знаходять в мові своє регулярне вираження. “УГК – це синтаксична одиниця, що має сталу структуру, яка складається з двох (смислового і службового) компонентів та використовується в граматичних цілях” [Головнин 1963, 66].

УГК в японській мові відрізняються від усталених словосполучень, оскільки займають постійну синтаксичну позицію, “усталеними ці структури можна назвати тому, що форми зчеплення їх компонентів і склад другого компонента чітко визначені” [Головнин 1963, 66].

Незважаючи на те, що теми УГК, в тій чи іншій мірі, торкались в різних теоретичних працях з японського мовознавства, а також практично у всіх навчальних посібниках з японської мови, однак єдиного підходу ані до комплексного вивчення, ані до класифікації УГК у вітчизняних та іноземних роботах, на наш погляд, сформовано не було. Речення з УГК називають складними реченнями, а самі УГК – головним реченням [Головнин 1963, 64], іноді деякі з них (ni chigai nai, kamo shirenai, ni hoka naranai) вважаються модальними зв'язками [Лаврентьев 1998, 243], в японських посібниках УГК називають просто hyogen (“вираз”).

Проблема складу та структури УГК, їх функціональних особливостей і навіть їх значень вирішуються дослідниками по-різному. В комплексних посібниках з японської мови УГК, як правило, розглядаються поряд з системою дієслівних способів, однак набір УГК носить вибірковий характер, при тому, що деякі значення, наприклад спонукальності, можна виразити здебільшого за допомогою УГК.

Сиром'ятников М. О. наряду з модальними суфіксами, кінцевим елементами речення, дає характеристику ряду конструкцій, зокрема тим, що з'явилися в період до XVIII ст.

“Наряду с формантами склонения и спряжения японский язык располагает определенным количеством суффиксов и служебных слов, которые образуют особые грамматические конструкции и концовки, придающие предложению значение видимости, подобия, возможности, долженствования, окказиональности, становления действия, намерения совершить его и т. п. От сочетаний полнозначных слов (например, имени с глаголом) такие конструкции (если они состоят из двух морфем) отличаются тем, что оба основных слова являются служебными, не могут быть заменены синонимами (кроме стилистических), обладают одним общим значением, преимущественно модального характера” [Сыромятников 1978, 219].

Лаврентьев Б. П. в “Практической грамматике японского языка” не дає визначення УГК, однак приводить, зокрема, УГК, що виражає обов’язковість (*zaru o enai, naide wa iarenai*); УГК, як аналітичну форму заперечувального способу (*wake ni (wa/mo) ikanai (ikimasen)*); УГК зі значенням можливості (*koto ga dekiru*); а також УГК *koto ga agu* зі значенням “буває, що...”, *koto ni suru* зі значенням рішучості виконати дію, (*koto ni naru* – “бути вирішеним”, “виходить, що”) [Лаврентьев 1998].

Головнін І. В. в “Грамматике современного японского языка” [Головнин 1986] і в підручниках з японської мови [Головнин 1997, 2005] також наводить УГК, як можливі форми вираження різних модальних значень. У Головніна І. В., окрім конструкцій, що наводяться Лаврентьевим Б. П., аналізуються УГК, які у Лаврентьева Б. П. не є такими. Наприклад УГК, що виражає намір (*o/yo to omou, o/yo to suru*) у Лаврентьева Б. П. називається “устойчивыми словосочетаниями, близкими по функциям к аналитической форме” [Лаврентьев 1998, 148]. УГК зі значенням заборони (*tewa ikenai*) – сполучення форми на *te/de* зі службовими словами *ikenai, paranai*. УГК зі значенням дозволу виконати дію (*temo ii*) – визначається як форма допустового стану на *temo (demo) ii* з допоміжним прикметником *yorishi, kekkona*. Данілов А. Ю. також називає *temo ii* УГК, причому зазначає, що “с неудовлетворением приходится констатировать, что только это значение <дозволу-незаперечення чи питання про дозвіл – Д. М.> данной конструкции отмечается” у Головніна І. В. та Лаврентьева Б. П. [Данилов 2004, 91].

Також Лаврентьев Б. П. не називає УГК конструкцію, що виражає перевагу даної дії (*ho ga ii*), яку приводить Головнін І. В.;

УГК, що виражає обов'язок (дієслово (чи зв'язка) в умовній заперечній формі (shinakereba+nanai) та УГК, що виражає обов'язковий спосіб (hazu des). Остання конструкція значиться як УГК і в Кутаф'євої Н. В. [Кутаф'єва 2005], а Лаврент'єв Б. П. називає це формальним іменником. Отже, подекуди дослідники уникають називати подібні конструкції УГК, оскільки цей термін не є загальноприйнятим в світовій японістиці. Так, наприклад, в довіднику з граматики японських авторів англійською мовою, подібні конструкції називаються phrase (koto ni naru, koto wa nai, made mo nai, nai koto mo/wa nai, neba nanai) чи auxiliary (zaru o enai, koto) [Makino, Michio Tsutsui, 1996]. Однак інколи під поняття УГК підводиться надто різноманітні граматичні явища.

Так, в “Очерках практической грамматики японского языка” авторів Пряхіної Л. В. та Колеснікової А. А. [Пряхина, Колесникова 2007] дається визначення УГК, причому зазначається, що в японській мові основним формоутворюючим компонентом УГК є дієслово, а також, що УГК містять якийсь компонент значення, характеристику дії, що виражена смисловим дієсловом. І окрім вищезазначених, дається характеристика наступних УГК: kamo shirenai, koto mo aru, tari/dari, mo ireba (areba) mo iru, sureba suruhodo, temo/demo, te kara. Однак залишається незрозумілим, яким чином, наприклад, tari/dari, temo/demo чи te kara можуть бути усталеними граматичними конструкціями, оскільки tari (dari), як відомо, суфікс, який приєднується до дієслова, і з його допомогою утворюється багатократний вид. Так само можна б назвати УГК й ta (da) – суфікс минулого часу дієслів. Те ж саме відноситься й до temo/demo, які є формами допустового способу і приєднуються до основи смислового дієслова.

Робота Головніна І. В. “Синтаксис японского языка”, де наводиться класифікація модальних речень, та статті, де досить детально висвітлюються засоби вираження значень обов'язку та можливості за допомогою УГК, а також питання їх структури та функціонування, тим не менш, не вносять повної ясності в цю проблему ні в структурному, ні в змістовному плані [Головнин 1979, 1963, 1959]. Модальність взагалі і модальні УГК зокрема в японській мові – дуже об'ємна проблема, одразу охопити її неможливо, однак і роботи, присвячені окремим її розділам, також не висвітлюють значну кількість нюансів. Так, в роботі Данілової А. Ю., присвяченій, зокрема, конструкціям можливості, не

охоплюється весь комплекс конструкцій із значенням можливості [Данилов 2004].

Відомо, що УГК в тому об'ємі, який вони мають в сучасній японській мові сформувалися не одразу, а з'являлися поступово, причому кількість їх дедалі зростала, що пояснюється тенденцією до уточнення граматичних значень [Сыромятников 1978, 6]. Порівняння оригінального тексту антології Х ст. "Kokinshu" з текстом її перекладу на мову західної гілки XVIII ст. свідчить про те, що поява і широке розповсюдження модальних конструкцій – порівняно пізнє явище [Сыромятников 1978, 244]. "Сравнение существовавших в XVIII в. модальных суффиксов, концовок и устойчивых грамматических конструкций с современными показывает, что, в целом, это развивающаяся сторона грамматического строя японского языка. Употребительность и сочетаемость большинства концовок с течением времени растут" [Сыромятников 1978, 244]. Такі досить розповсюджені конструкції, як *koto ga dekiru*, *koto ni suru*, *koto ni natte iru*, в XVIII ст. майже не зустрічаються [Сыромятников 1978, 244]. Завдяки процесу збільшення кількості УГК розширювалось коло засобів для вираження відношення суб'єкта мовлення до дійсності. Однією з причин зростання кількості модальних конструкцій може бути той факт, що вони стали з'являтися на місці втрачених дієслівних способів, адже з 10 способів новояпонської мови в сучасній японській вчені нараховують 5–7 способів. Причому, як зазначає Сиром'ятников М. О., кінцеві елементи, зокрема усталені граматичні конструкції, не входячи до системи дієслівних способів, знаходяться на її периферії [Сыромятников 1978, 219].

Необхідно відмітити, що окрім модальності УГК можуть виражати категорію виду та спрямованості дії. Приклади службових компонентів: *te shimau*, *bakari da*, *ippo da*; *yaru*, *ageru*, *kureru* та ін [Головнин 1979, 269], [Лаврентьев 1998, 136–144].

Отже, поряд з дієслівними способами, модальними типами речень, інтонацією в японській мові існує окрема лексико-граматична категорія, за допомогою якої виражаються різноманітні відтінки модальних значень. УГК функціонально однорідні з дієслівними способами. Вони відносяться до всього речення і виражають можливість, нереальність, достовірність і т. п. та відтіняють значення дієслівного способу, чи визначають модальність висловлювання в цілому.

Видається доцільним вивчати УГК, спираючись на три підходи: структурний, компонентний та функціонально-семантичний.

Структурно всі УГК утворюють складений присудок, який в японському реченні, як правило, знаходиться в кінці. Головні І. В., аналізуючи УГК, розглядає речення з дієслівним присудком і приходять до висновку, що основний, повнозначний елемент конструкції – саме дієслово. Однак складений присудок з УГК може бути як дієслівним (*kare wa deki sou mo nai* – “навіть чи в нього вийде”), так й іменним (*kono kuruma o shyuuridekiru no wa anata kurai mo mono da* – “окрім тебе ніхто не зможе відремонтувати цю машину”), а також ад’єктивним (*kondo no shiken wa muzukashii no de wa nai deshou ka* – “правда, сьогоднішній екзамєн був складний?”). В той же час, Головні І. В. сам наводить приклади складеного іменникового та ад’єктивного присудку з конструкцією *hazu da* [Головнин 1963, 84]. Отже, усталені граматичні конструкції приєднуються до повнозначного слова (дієслова, іменника, прикметника) в тій чи іншій формі і, таким чином, являють собою службову частину складеного присудку.

Питання компонентного складу УГК в науковій та практичній літературі вирішується по-різному, тому досить складно визначити, що відносити до УГК, та встановити, з чого вони складаються. З одного боку, як правило, і зокрема в япономовних посібниках та граматичних довідниках УГК подаються окремо від смислової частини, а з іншого – наприклад, Головні І. В. вважає, що УГК складаються з двох частин, та включають в свій склад і повнозначне слово (автор вважає, що це дієслово). “Первый компонент выражается полнозначным глаголом в форме, соответствующей характеру второго компонента, который определяет способ сцепления двух частей сложного глагольного сказуемого” [Головнин 1963, 61]. Другий компонент, як вважає Головні І. В., “обычно состоит из одного или нескольких служебных слов (точнее слов в служебном употреблении), дающих характеристику значения первого компонента сложного глагольного сказуемого, а через него и значения всего предложения в целом” [Головнин 1963, 62]. Автор вважає, що УГК складаються з повнозначної та службової частини, до першої відноситься смислове дієслово та основні службові елементи (*nakereba, nakute wa, zaru o, tara, hazu*), а до другої – службові елементи типу *aranai, enai, ii, da*. Наприклад, в реченні *ikanakereba aranaï* – “повинен піти”

перший компонент *ikanakereba*, другий компонент *parana'i*. Отже, основним компонентом Головнін І. В. пропонує вважати смислове слово та наступний (службовий) елемент конструкції. Однак в конструкції *koto ga dekiru* основний компонент якраз останній, тобто *dekiru*. Треба зазначити, що не всі елементи конструкції (не враховуючи повнозначне слово) можна чітко поділити на основні та допоміжні, а деякі взагалі не можна поділити на частини, як наприклад *hazu da*, *моно*. В зв'язку з цим, а також приймаючи до уваги, що модальне значення несе вся конструкція, а не якась її частина, видається доцільним зробити деякі пояснення щодо компонентного складу УГК.

За компонентною ознакою всі УГК складаються з двох частин. Перший компонент виражається повнозначним словом (дієсловом, іменником чи прикметником), в тій чи іншій формі, і представляє собою основну смислову частину складеного присудку. Другий компонент може складатися з одного чи більше службових слів – іменників (*koto*, *mono*, *no*, *tokoro*, *wake*) та дієслів (*suru*, *aru*, *omou*, *dekiru*). Перед службовими словами чи після них, зазвичай, стоять відмінкові показники, в кінці може стояти зв'язка (*da*, *desu*, *de aru*). В більшості конструкцій є свій «головний» компонент, так в *koto ga dekiru* основним компонентом є *dekiru*, а в *wake ga nai* основний компонент – *wake*. Однак граматичне значення УГК як цілого протиставлено лексичним значенням частин, з яких вони складаються. Ряд конструкцій включають більшість перерахованих компонентів (*dake no koto wa aru*) або лише деякі з них (*te wa ikenai*, *koto da*). Однак є такі конструкції, які взагалі не мають повнозначних частин мови (*made da*, *no da*). Деякі конструкції складаються лише з одного слова (*koto*, *mono*), хоча за свідченнями деяких дослідників ці слова є частками [Прасол 1999]. В той же час, слід зазначити, що говорячи про УГК, зазвичай, маються на увазі конструкції без смислового слова, однак зрозуміло, що окремо від нього УГК існувати не може.

Більшість таких службових слів втратили своє лексичне значення (*koto*, *mono*, *tokoro*, *wake*, *aru*, *paru*, *suru*), однак деякі все-таки частково зберігають семантику повнозначних слів і значення, яке вони виражають у складі УГК, пов'язано з їх первинним значенням. Сюди відносяться дієслово *omou* (думати), іменник *tsumori* (намір) в конструкціях наміру, дієслово *dekiru* (могти) в конструкції можливості та ін. Однак службові компоненти

конструкцій мисляться як єдині структури, разом зі смисловими словами, для носіїв мови вони постають як семантичні блоки, що виражають те чи інше відношення до дійсності.

Всі конструкції, що являють собою складений присудок та несуть ті чи інші модальні значення розрізняються за ступенем граматикалізації, деякі з них близькі до вільних словосполучень (*koto ni kimeru*) [Головнин 1979, 276]. Так, існує ряд УГК, значення яких нескладно визначити, оскільки кожний компонент конструкції утримує притаманне йому, як самостійному слову, значення. Як правило, одним з компонентів таких конструкцій є повнозначне слово. Сюди відносяться: *koto ga dekiru*, *kanousei ga aru*, *koto ga kanou da*, *ni kataku nai* (конструкції можливості); *ou (you) to omotteiru*, *ou (you) to omou* (намір). Більшість УГК немотивовані, тобто за межами речення їх значення неможливо зрозуміти, виходячи з семантики частини, з яких складаються УГК. Наприклад: *shikata (shiyō) ga nai*, *zu ni (naide) wa irarenai* (*orenai*, *okanai*), *made mo nai* (конструкції обов'язку); *to wa (mo) kagiranaï*, *u (you) de wa nai ka*, *kamo shirenai*, *ni chigainai* (конструкції вірогідності, ймовірності, впевненості); *dokoro de wa nai* (неможливість виконати дію).

Найменш мотивовані, а отже такі, що представляють найбільші труднощі при опануванні мови – УГК, які не містять повнозначних слів, а основний службовий компонент представлений формальним іменником: *koto wa nai* – вказує на малоймовірність дії (*kare ga kuru wa koto wa nai* – “навіть, чи він прийде”), *nai (mono) de mo nai* – можливість виконання дії не виключається, але повної впевненості немає (*muzukashi kedo dekinai mono de mo nai darou* – “складно, звичайно, але можна, напевно, зробити”). *Koto da* – виражає рекомендацію шляхом вказування на важливість, необхідність, обов'язковість дії (*jibun de yatteru koto da* – “краще спробувати зробити самому”). *Wake ga nai* – ставить під сумнів наявність причин, за якими попередня частина висловлювання була б правдивою, зміст попереднього висловлювання – безпідставний (*Konna ni yasui wake ga nai* – “не може бути, щоб було так дешево”).

За модальним значенням УГК можна поділити на декілька основних груп.

– Можливість (здатність): *koto ga dekiru*, *zu ni wa irarenai*, *wake ni wa/mo ikanai*, *dokoro de wa nai*, *zu ni wa irarenai*, *wake ni wa/mo ikanai*, *you ga nai* та ін.

– Вірогідність, ймовірність, припущення: *kamo shirenai, koto wa nai, nai koto wa (mo) nai* та ін.

– Впевненість: *to iu mono da, wake de wa (mo) nai, ni chigainai, de nakute nan darou, kurai no mono da* та ін.

– Обов’язковість, спонукальність: *nakereba (neba) paranaï (ikenai, dame des), wake wa nai, ni (wa) ataranai, hou ga ii, koto ni naru, made mo nai* та ін.

– Намір виражають такі конструкції, як *ou (you) to omotteiru, ou (you) to omou, koto ni suru, tsumori da, ou (you) to suru ta ou (you) to iu*.

– УГК, що виражають значення бажання: *nai mono ka, tai mono da, takute tamaranaï (naranai/shikata ga nai)*.

Чимало існує конструкцій з експресивним значенням, що підкреслюють висловлювання, вносять в нього різні види емоційного забарвлення: *kotoka, to ittara nai, kinji o enai, mono ga aru, te paranaï, te yamanaï* та ін.

Окрім вищеназваних великих груп, існують УГК з іншими модальними значеннями. Наприклад, конструкції, що вказують на передачу інформації з чужих слів (*to iu koto da/to no koto da*); на пояснення особистих обставин (*mono da – “адже”*); підкреслюють незначну ступінь (*to iu tokoro da – “від сили”, ni suginaï – “всього-навсього”*); недійсність (термін Шахматова А. А.) дії (*tokoro datta – “трохи не”, “майже”*); контраст при порівнянні (*dokoro de wa nai – “не те, що...”*); експресивне заперечення (*mono ka – “яке там”, “зовсім навпаки”*); максимальну оцінку явища, предмета, обставин, дії та ін. (*kagiri da – “найкраще”*) та інші значення.

Отже, УГК в японській мові виражають різноманітні відтінки оціночних значень, причому, не дивлячись на близькість значень, вони не можуть бути зведеними до синонімічних, оскільки навіть доволі близькі за семантикою конструкції використовуються в різних ситуаціях, зважаючи на соціальну складову розмови та інші стилістичні нюанси.

Необхідно відмітити, що одна конструкція може мати зовсім різні значення, хоча і займати однакове положення в реченні, наприклад, використовуватись з однією формою дієслова, і розрізнати такі конструкції можна лише за контекстом. Така УГК, як *hazu da*, може мати, з одного боку, значення “дуже вірогідно, скоріш за все” (*oboeteiru hazu da – “напевно, пам’ятає”*), а з іншого – “повинен” (*kare ga shitte ita hazu de wa arimasen – “він не*

повинен був знати цього”). Конструкція *made da* може означати “доведеться” (*moshi kare ga yatte kurenai no nara jibun de yatte miru made da* – “якщо не зробить він, доведеться спробувати самому”). А також має значення “просто, лише” (*chotto ki ni natte made yo* – “просто почав хвилюватися”). *Koto wa nai* – вказує на малоймовірність дії (*kare ga kuru koto wa nai* – “навіть чи він прийде”). З іншого боку може вказувати також на необов’язковість дії (*kare ga kuru koto wa nai* – “йому не потрібно приходити”).

Досить важливою особливістю деяких УГК японської мови є асиметричність. Тобто стверджувальна і заперечувальна форма несуть різне значення. Так, конструкція *te mo ii* означає дозвіл, незаперечення чи питання про дозвіл, однак заперечувальний варіант цієї конструкції *nakute mo ii* має значення не стільки дозволу, скільки заперечення обов’язковості – “не обов’язково повинен...” (*shinnyuushyain wa dansei jyanakute mo ii desu* – “нові співробітники не обов’язково повинні бути чоловіками”). *Suru hazu da* означає “напевно, зробить”, але *suru hazu de wa nai* має значення “не обов’язково, може й ні”. *Wake da* (ясна річ, виходить, що, справа в тому, що), однак *wake de wa nai* означає “не обов’язково, це ще не означає”. Симетричними можна вважати конструкцію *to iu mono da*, що підкреслює впевненість, і може перекладатись як “саме; саме це і є (щось)” (*raku mo areba ku mo aru no ga jinsei to iu mono da* – “то радощі, то печалі – це й є життя”), та заперечний варіант: *to iu mono de wa (mo) nai*, що вказує на заперечення впевненості (*gaikokugo o hanaseru to tsuuyakunouryoku ga aru to iu mono de wa nai* – “те, що він говорить на іноземній мові, далеко не означає, що він здатен перекладати”).

Слід зазначити, що ряд конструкцій можуть мати лише стверджувальну чи лише заперечну форму.

Привертає увагу той факт, що більшість таких конструкцій мають яскраво виражену приналежність до діалогічного мовлення.

Навести вичерпний список усіх конструкцій та зосередитись на їх функціональних особливостях тут немає можливості, оскільки, по-перше, їх чимала кількість (лише одна група обов’язку, спонукання, вимушеності налічує до 30 конструкцій), а по-друге, кожна з них вживається в конкретному випадку, а отже потребує особливого підходу з урахуванням значного ілюстративного матеріалу.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Головнин И. В. Введение в синтаксис современного японского языка.** Москва, 1979.
2. **Головнин И. В.** Лексико-синтаксический способ выражения долженствования в современном японском языке // **Японский язык.** Москва, 1963.
3. **Головнин И. В.** Лексико-синтаксическое выражение возможности/невозможности в современном японском языке // **Японский лингвистический сборник.** Москва, 1959.
4. **Головнин И. В. Грамматика современного японского языка.** Москва, 1986.
5. **Головнин И. В. Учебник японского языка** (для продолжающих). Часть 1. Москва, 1997.
6. **Головнин И. В. Учебник японского языка.** Москва, 2005.
7. **Данилов А. Ю. Японский язык. Потенциальный залог и конструкции возможности.** Москва, 2004.
8. **Кутафьева Н. В. Японский язык. Особенности научно-технического стиля.** Москва, 2005.
9. **Лаврентьев Б. П. Практическая грамматика японского языка.** Москва, 1998.
10. **Прасол А. Ф. Заключительные модально-экспрессивные частицы.** Владивосток, 1999.
11. **Пряхина Л. В., Колесникова А. А. Очерки практической грамматики японского языка.** Москва, 2007.
12. **Сыромятников Н. А. Развитие новояпонского языка.** Москва, 1978.
13. **Etsuko Tomomatsu, Jun Miyamoto, Masako Wakuri. 500 Essential Japanese Expressions.** Tokyo, 1996.
14. **Seiichi Makino, Michio Tsutsui. A Dictionary of Intermediate Japanese Grammar.** Tokyo, 1996.

ЛЮБОВНА ТА ПЕЙЗАЖНА ЛІРИКА У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ ЛЮ ДА-БАЯ

Мурашевич К. Г.

Літературна революція початку ХХ сторіччя внесла новизну не лише в тематичні, а й у мовні, жанрові та формові характеристики творів. Особливих змін зазнала поезія, яка раніше носила виключно зображальний характер. Поети “4 травня” відрізнялись від своїх попередників чуттям нового, вмінням підіймати найгостріші соціальні проблеми, щоб звернути на себе всезагальну увагу. Завдяки впливам зарубіжних літератур поети “4 травня” цілком змінили підхід до написання любовної лірики, відверто висвітлюючи тему кохання та проблеми стосунків закоханих людей.

Яскравими зразками нової любовної лірики були вірші Лю Да-бая. Хоча поет і вважався представником реалістичного табору, але в його ранній поезії часів “руху 4 травня” (1918–1925) переважали ліричні вірші, із надзвичайно великою кількістю образів природи. Поет Лю Да-бай починав свою творчість із старих віршів, майже до 20-х років писав вірші класичного зразка на веньяні. У період культурно-революційних рухів поет виступає за нову поезію на зрозумілій, простонародній мові. У цей період, крім критичних та теоретичних праць, поет пише вірші на байхуа, доводячи свої теоретичні доробки на практиці. Але навіть у новій поезії зустрічаються вірші старого зразка. Збірки “Поцілунок поштою” («邮吻») та “Балада про продаж матерії” («卖布谣») вважаються поезією нового зразка. Інші ж збірки ще мають у собі поезію старого кшталту. Але й у нових збірках, за словами дослідника Тан Шу-лао, зустрічаються старі вірші [Liu da bai 1994, 229]. Прикладом такої поезії є “Два червоні боби” («双红豆»), “Блиск очей” («眼波»), “Осінні сльози” («求之泪») та “Весняний спогад” («春意»).

Безперечно, збірка “Поцілунок поштою” написана вже досить у сучасному стилі, по-новому висловлені і передані почуття. Але, так звані, старі вірші Лю Да-бая не зовсім схожі на класичні, хіба що лише витриманою формою і складністю висловлювання. Хоча веньянізми трохи зустрічаються, але, в цілому, мова віршів – байхуа.

У період становлення нової поезії, коли багато поетів намагались перейти на новий стандарт написання поетичних творів, увага більше приділялась структурі вірша, положенню ієрогліфів у рядку, побудові речення, поети намагались не стільки виробити нові правила, скільки просто відійти від старих зразків, зміст вірша не мав такого важливого значення. У поезії Лю Да-бая усе вже навпаки – на першому місці була глибина змісту, хоча і подано новою формою та новим ритмом. Багато віршів Лю Да-бая трохи скуті, не такі вільні, як, наприклад, у Лю Бань-нуна. Але це цілком природно, адже Лю Да-бай майже 30 років досліджував традиційні вірші, на яких виросло усе тогочасне покоління поетів [Liu da bai 1994, 249]. Тому, при написанні віршів на байхуа Лю Да-бай мав певні формові рамки, що виникали під впливом традиційних витоків, але атмосферу старого вірша чи схожі принципи написання у поезії Лю Да-бая побачити неможливо.

У поетичному доробку Лю Да-бая багато цікавих віршів, часом із безтурботним змістом, обрамлених гарним ритмом. Такою особливістю і характеризується лірика Лю Да-бая. Серед його сучасників ніхто не міг досягти такої високої майстерності змалювання почуттів [Liu da bai 1994, 250]. Більша половина віршів Лю Да-бая належать до романтичного стилю. Лю Да-бай не мав такого переходу від романтизму до реалізму, як, наприклад, Вень І-до, чи багато інших поетів, що починали писати в стилі критичного реалізму вже в тридцятих роках. За 1920–1925 роки був створений майже увесь поетичний доробок Лю Да-бая. Просто поряд з віршами, де піднімалися соціальні теми та оспівувалась революція, Лю Да-бай писав також лірику, як любовну, так і пейзажну. Але у російській синології, а також з погляду китайських критиків, Лю Да-бай більше вважався поетом реалістичного напрямку. Причина полягала в тому, що насамперед досліджувалась його реалістична поезія, лірика ж бралась до уваги лише побіжно. Сам же поет у своїх ранніх критичних працях писав, що його твори належать до романтичного стилю. Він вважав, що романтичний дух – це душа літератури.

Творчість Лю Да-бая досить схожа на творчість Вень І-до. Рання поезія Лю Да-бая насичена образами природи, романтичними сюжетами і пейзажними замальовками. Обидва поети на ранній стадії переходу на байхуа вживають деякі слова з веньяню, звертаються час від часу до традиційних методів написання віршів,

детально описуючи класичні символи та образи. Яскравим прикладом поезії, написаної на сучасний манер, але з традиційним забарвленням, є вірш Лю Да-бая “Чекаю на місяць” («盼月»). Вірш починається повтором першого рядка у формі вигуку:

我天天盼月华！ Я щодня чекаю на місячне світло!

我天天盼月华！ Я щодня чекаю на місячне світло!

不盼什么琼楼玉宇， Не чекаю на яшмовий палац,

不盼什么仙兔灵蟾， Не чекаю на Місячного Зайця, духа мі-

сяця.

从为你比日虽幽， Завжди вважав, що ти загадковіший від сонця,

比星却郎，光明还大！ Яскравіший від зірок!

Далі автор описує місяць у різних фазах ночі, порівнюючи його то з гачком (钩儿), то з кулею (球儿), то з луком (弓儿). Поет згадує про древню традицію споглядання на місяць, але висловлюючись у спосіб, притаманний вже поетові нової епохи. Наприклад:

要光明怎靠人家， Бажаючи світлом з'єднати родину, як ти,

我自家造一盞长明得登儿来代你吧！ Я вдома поставив світильник, щоб замінити тебе!

Подібний вірш маємо у поета Вень І-до “Щира порада” («忠告»). Вень І-до так само звертається до місяця, розмовляючи з ним, ділячись з ним своїми думками. У обох поезіях йдеться про форму місяця. Вень І-до пише про те, що не має значення, яку форму приймає місяць – він усе одно гарний. Але згідно людських суджень, повний місяць – прекрасний, а образ серпа місяця мав негативне значення. Лю Да-бай пише, що місяць так важко набуває округлої форми, а спадає так швидко (你怎圆得这么难, 得这么快!).

Подібно до поетів середньовічної китайської поезії Вень І-до і Лю Да-бай розмовляють з місяцем, як із живою істотою, оспівуючи його красу і особливий блиск. Крім образу місяця Лю Да-бай використовує ще й такі відомі традиційні символи, як яшмовий палац (琼楼玉宇) та Місячний Заєць (仙兔灵蟾). Ці образи походять ще з древніх легенд і досить часто вживані у класичній поезії. Місяць, місячний палац і заєць – традиційні для китайської культури символи безсмертя. Білий, або Місячний Заєць, за легендою, товче у ступі порошок безсмертя. Пізніша (в часі) легенда про зайця пов'язана з буддизмом і оповідає про те, що

заєць колись зробив послугу Будді і був нагороджений безсмертям та відісланий на Місяць. За твердженнями В. Єжова, своєму існуванню білий заєць завдячує тому, що обриси плям на Місяці дуже нагадують зайця [Мифы древнего Китая 2003, 447]. Яскравий приклад вживання образу зайця маємо в поезії Лі Бо “Із келихом у руці запитую місяць” («把酒问月»). Ця відома поезія також є зверненням поета до небесного світила.

Крім безсмертя, місяць ще символізує сум за Батьківщиною та родиною. Чи не в кожному традиційному вірші на цю тему зображений золотий диск місяця. Трактуванням цього символу є воз’єднання з родиною, коханою дружиною, повернення в рідний край. Місяць поєднує людей, які одночасно на нього дивляться, навіть перебуваючи на великій відстані один від одного. Яскраве світло місяця дозволяє поетові відчувати себе як удома, адже в рідній стороні місяць світить так само яскраво. У традиційній поезії досить часто зустрічаються вірші на такий мотив. Найвідоміші з них – “Думи в тиху ніч” («静夜思») Лі Бо та “Місячна ніч” («月夜») Ду Фу. Саме таке символічне навантаження надає своїй поезії і Лю Да-бай.

У поезії “Чекаю на місяць” відчувається сум, і в останньому рядку бачимо, чому все ж таки поет має такий настрій, і чому він так чекає на місячне світло. Як у давнину, за допомогою місяця, він хоче з’єднатись зі своєю родиною, яка, очевидно, знаходиться далеко від поета. В той же час, відчувається сум за давніми часами, адже за епохи Лю Да-бая вже ніхто не споглядав на місяць. Тому поет ставить у себе в будинку світильник, щоб замінити світло місяця. Можливо це звучить трохи наївно, але, насправді, саме таким чином і замінювались традиції древності сучасним життям.

Вірші Вень І-до про місяць “Щира порада” («忠告») та “Сплячий” («睡者») хоча й змальовують образ місяця, але не передають так його символічного споконвічного значення, як вірш Лю Да-бая “Чекаю на місяць”. Лю Да-бай змальовує символ, щоб передати свій душевний стан, не пояснюючи при цьому, в чому причина його туги. Сам образ місяця говорить сам за себе. З точки зору змісту, вірш повністю написаний у дусі традиційної поезії, лише кінцівка його показує, що поезія написана сучасним поетом.

Ще один вірш Лю Да-бая, що перегукується з віршем Вень І-до за змістом і має спільні з ним образи – “Сутінки” («黄昏»).

Назви обох віршів також однакові. Образ сутінок – давній символ китайської поезії, що означав сум, тугу, кінець життя, втрату надії. На противагу цьому Вень І-до зображає мирну картину сутінок, що приносять спокій, значення образу сутінок в поезії Вень І-до – мудрість. У вірші маємо рядок, де сутінки описуються як таємничі (啊！神秘的黄昏啊！ – Ах! Таємничі сутінки!). Таке ж саме означення маємо у вірші Лю Да-бая, що повторюється декілька разів протягом вірша (这秘密的黄昏). Вірш Лю Да-бая, подібно до вірша Вень І-до, детально описує приємну яскраву картину заходу сонця, настання темноти, оживляючи образи природи і надаючи поезії таємничого присмаку. Наприклад:

青山一发，	Низка блакитних гір，
斜阳一抹，	Смуга заходу сонця.
算值得凭栏一瞬。	Варто обпертись на поручні на мить.
这有限的斜阳，	Це поневолене сідаюче сонце，
一寸一寸地向西褪，	Цхунь за цхунем відступає на схід，
一寸一寸地和黄昏近...	Цхунь за цхунем наступають сутінки...
...这秘密的黄昏，	...Ці таємничі сутінки
一霎诗吞了斜阳，	За мить ковтнули сідаюче сонце
又一霎诗吐了明月。	І за мить виплюнули ясний місяць.

Далі автор описує момент сутінок, коли сонце вже поглину- те, а місяць ще не вивержений сутінками. Саме в цьому моменті заключається таємничість сутінок, коли людина в темряві може зостатись наодинці сама з собою і насолодитись спокоєм (确也值得无人独自，一晌温存). Вірш “Сутінки” має глибокий філософський підтекст. Поет закликає ловити момент самотності для того, щоб подумати над своїм життям і відчувти задоволення від усього, що відбувається навколо. Так само потрібно затриматись на мить і обпертись на поручні, щоб постояти і помилуватись заходом сонця.

У вірші Лю Да-бая образ сутінок не має нічого спільного із традиційним значенням цього символу. Сутінки надають поезії присмак спокою і втихомирення. Хвиля затишку між днем і ніччю, хвиля порожнечі між темрявою і світлом – таємниця світу, яким заволоділи сутінки. Поет же, перш за все, хоче заволодіти самими сутінками (我却又来占领这黄昏). Лю Да-бай надає образу сутінок свого власного забарвлення, як і в поезії Вень І-до, сутінки несуть цілком позитивне значення, вірші не містять суму, вони сповнені детальними описами та яскравими образами.

Деталізувати описи у даній поезії допомагають частки на позначення довжини, міри, часу. У вірші поет неодноразово використовує такі вирази, як – 发 (низка), – 抹 (смуга), – 瞬 (мить), – 寸 (цхунь – міра довжини, що дорівнює 1/3 метра), – 霎时 (короткий проміжок часу). Завдяки великій кількості таких мір, вірш набуває ритмічності та милозвучності, допомагає деталізувати образи та краще уявити пейзаж, поданий у вірші.

У своїх віршах Лю Да-бай часто вживає характерні для його епохи слова. Наприклад, у вірші “Кохання” («爱») поет використовує слово 迅电 (швидкий струм). В той же час, у вірші маємо деякі залишки веньянізмів. Так, на початку кожного третього рядка кожної строфи поезії маємо ієрогліф 吾 у словосполученні 吾爱 (моє кохання), так автор звертається до дівчини. Слово 吾 – веньянізм, воно вживалось ще у книзі “Дао Де-Дзін” і має значення *мій, я*. Але навіть у стародавніх та середньовічних віршах 吾 використовується рідко. Це слово відноситься до більш офіційного стилю. Та все ж, Лю Да-бай вживає його, показуючи тим самим ще невелику відірваність від традицій. Вірш “Кохання” має чітку форму, стиль написання вірша дуже незвичний, строфи майже однакові за змістом, змінюються лише окремі слова. Наведемо приклад першої строфи поезії:

如其你原长住在我底爱里, Якщо ти хочеш довго жити в моєму коханні,

我用我满心的爱底神光, 笼罩着你. Я дам тобі сяйво любові мого переповненого серця, щоб воно огорнуло тебе.

吾爱, 你只在我底爱里, 你只受我的笼罩! Кохання моє, тільки ти будеш в моєму коханні, ти одна отримаєш мої обійми!

我心里的密眼 看你浴着光波舞蹈. Таємне око в моїм серці бачить, як ти купаєшся в танку хвиль світла.

Наступні строфи мають подібний зміст, лише у другому рядку змінюється образ, що виступає з означенням 我满心的爱底 (любові мого переповненого серця), і далі автор змінює дієслово, що слідує за образом, в залежності від змісту. Так, у наступній строфі, наприклад, вже маємо 妙乐, 供养着你 (чарівна радість, що підтримує тебе). Лише остання строфа вірша несхожа на інші, саме в ній автор пояснює, для чого усі ці старання. Насправді ж, його кохана не хоче жити в його коханні, тому усе, що він попередньо намагався для неї зробити, – марно.

Останній рядок кожної строфи змінюється майже повністю. Таємне око замінюється на таємне вухо (密耳), що чує, як кохана спі-

ває веселу пісню (听你合着乐声歌唱), далі таємний ніс, що чує, як вона вдихає аромат квітів (我心里的密鼻, 开你含着花香吞吐).

У вірші бачимо ще один ієрогліф, що відноситься до традиційного вживання – 底. Він надає предмету значення присвоєння і був рівно вживаний із сучасним ієрогліфом 的. Цей ієрогліф Лю Да-бай вживає у всіх випадках, 的 теж вживаний, але рідше. Майже усі поети того часу використовували присвійну частку 底, а особливо часто Лю Бань-нун та Лю Да-бай. Сьогодні вона повністю вийшла із вжитку. Такі випадки вживання окремих слів-вєньянїзмів зустрічаються у поетів лише через те, що розмовна мова не була такою поширеною у написанні творів.

Головними образами є кохання (爱) і серце (心), що часто зустрічаються у любовній поезії романтика Лю Да-бая. У вірші немає традиційних образів, але вплив давньої поезії простежується у способі подання деяких висловів. Так, наприклад, впливом старого мовного стилю є ускладнені означення, яких досить багато маємо у вірші. Наприклад, любов мого переповненого серця (我满心的爱底), танок хвиль світла (光波舞蹈).

Подібним до попереднього є наступний вірш Лю Да-бая “Відбиток серця” («心印»). Форма так само витримана, знову бачимо вєньянїзм 吾. Маємо безліч повторюваних образів: 爱 (кохання), 心 (серце), 秘密 (таємниця), 眼 (око), 耳 (вухо), 鼻 (ніс), 舌 (язик), 身 (тіло). У вірші йдеться про те, як поет закликає свою кохану досягнути його п’ятьма способами, тобто п’ятьма людськими відчуттями (на зір, на смак, на запах, на слух, на дотик). Кожна строфа закінчується подібним висловом: 也许越不是你底眼能见 (далі твоє око не може побачити), і змінюється в залежності від заміни автором образу відчуття.

Як і в попередньому вірші – остання строфа є поясненням головної думки автора:

告诉你, 吾爱!

Я скажу тобі, моя кохана!

这不是你不能, 这是你五根底不灵. Це не тому, що ти не можеш, це тому, що твої п’ять відчуттів нерозумні!

你别用你底眼耳鼻舌身呀!

Непотрібно вірити своїм

очам, вухам, язика, носу, тілу!

你只用你底心!

Слухай тільки своє серце!

Серце – ось, що найголовніше для автора. Ніщо не замінить відчуттів і почуттів, що йдуть із серця. Навіть форма вірша підтримує зміст. Коли йдеться про сенсорні відчуття, форма вірша

строга і витримана, там, де йдеться про серце – вірш ніби змінюється, остання строфа подана у вільній формі. У поезії спостерігаємо два повторення одного і того ж рядка – 告诉你, 吾爱! (Я скажу тобі, моя кохана!) – але це лише вигуки, які підсилюють емоційність подання думки.

Обидві вищенаведені поезії написані у вишуканій формі, вони не несуть завуальованих образів і важкозрозумілих підтекстів, як класична поезія. Вірші Лю Да-бая написані цілком у романтичному стилі, зустрічаємо й іронію, й меланхолійність, і сум через нерозділене кохання. Форма віршів була незвичайною на той час, але досить відповідною для написання поезії в ієрогліфічному письмі. Адже завдяки знаковому письму поет досягав не лише динаміки і мелодійності у сприйнятті поезії на слух, а ще й краси візуальної. Наприклад, у вірші “Відбиток серця” кожен останній ієрогліф строфи, що означає дію, пов’язану з відчуттям (见, 听, 尝, 触), виносився в окремий рядок. Таким чином, лише поглянувши на вірш, відразу можна було побачити, про що там йдеться, навіть не читаючи. На нашу думку, це була своєрідна особливість більшості поезії Лю Да-бая – певна новизна форми і ритму вірша.

Ще одна поезія подібного зразка “Піклування” («丁宁»). У вірші постійно повторюється рядок “听!听!!” (Послухай!!), в кінці якого ще й два знаки оклику. Вірш про те, що ні ліричний герой, ні його кохана нездатні почути, що діється у серці один в одного. У вірші багато пов’язаних за змістом слів, наприклад таких, як 听, 声, 宁, що ними закінчується більшість рядків. Вірш має як зоровий, так і слуховий ефект. Кожен рядок закінчується ієрогліфом з фіналевым трифтонгом –ing або –eng, що чергуються між собою. Лише чотири рядки з усього вірша закінчуються ієрогліфом 月 uе (місяць) та 心 xín (серце). У вірші майже сорок рядків, але майже усі вони закінчуються одним із шести постійно повторюваних ієрогліфів (听, 声, 宁, 应, 登), що, так чи інакше, створює своєрідний слуховий ефект поезії.

Дуже яскравим та кольоровим є вірш “Питання до весни” («春问»). Поезія наповнена різноманітними фарбами. Наприклад:

春! 你的工作怎样?

Весно! То така твоя праця?

枯的荣了,

Оживляєш сухе,

秃的萌了,

Пускаєш паростки на голому,

算青青绿绿紫紫红红黄黄白白, 作成些枝枝叶叶草草花花...

Рахуєш блакитні, зелені, рожеві, червоні, жовті, білі фарби, впорядковуєш гілки, листя, трави, квіти...

Поет звертається до весни, як до живої істоти, спілкується з нею. Як і в поетів давньої літератури, споконвічний образ весни відігравав важливу роль у творчості Лю Да-бая. У його поетичному доробку маємо низку віршів на цю тему, за допомогою образу весни поет розкриває таємниці свого серця. У цікавий та незвичайний спосіб Лю Да-бай дуже детально описує весняний пейзаж у даному вірші за допомогою багаточисленних повторів слів, грається з іменниками та прикметниками, повторюючи їх по два рази, або ж цілими низками, що допомагає краще уявити описуваний пейзаж та надає поезії своєрідний ритм.

Стиль повторів одного й того ж слова був притаманний поетичним строфам епохи Юань (1279–1368), а точніше, різновиду юанської драми *санцю* (散曲). Вважається, що такі багаточисельні повтори набули найбільшого поширення саме за цієї епохи. Такі прийоми в китайській поезії зустрічались ще за давніх епох, особливо коли вживаються прикметники та назви кольорів. Але ще за давніх часів вони не були поширеним явищем. У часи розквіту літератури в юанську епоху поетичні строфи набувають вільної форми, розкутого стилю, тому повтори вживались часто, підкреслюючи вимушеність написання поетичних строф.

Спочатку поет перебирає низку кольорів, властивих весняній порі, потім плеяду образів, які оновлює весна, а далі вже автор описує рухи та дії весни:

越是黄蜂紫蝶翠青蛙, 无夜无明地歌着舞者鼓吹着... Через жовту бджолу, фіолетовий метелик, зелений сорокопуд, зелену жабу, ні ніччю, ні світлом, співає, танцює, грається...

Таким чином побудований увесь вірш. Автор просто перераховує образи, кожен з яких характеризується за допомогою яскравих означень. Вірш написаний у прозі, він не має пейзажних замальовок чи логічно описуваних дій. Але в кінці його маємо рядок, що висвітлює головну думку цілого вірша:

凭你那样的暖日和风, 怎还温不转我心地上的十分冷? Та, незважаючи на такі твої теплі дні та вітер, температура не зворушила мого серця, що просякло на десять фенів холодом.

Лю Да-бай використовує цілу низку теплих, яскравих барв, замальовуючи весну, як силу, що здатна оживити і привести в рух усе, що можна побачити, вона керує усіма барвами. У вірші навіть зустрічаємо вираз – 越不肯醒来? (Як можна не прокинутись?). Але ліричний герой таки не може розтопити лід у своїй душі.

Для змалювання свого душевного стану він вживає гіперболу 十分 (десять фенів). Такий тип гіпербол був дуже часто вживаний у поезії давніх епох, але застосовувався він переважно для перебільшення образів природи, природних стихій, небесних світил. Лю Да-бай вживає таку гіперболу для змалювання своєї душі, в якій пройняв холод на десять фенів глибиною.

Ще один образ в поезії 暖风 (теплий вітер) теж вжитий у вірші не випадково. Переважно, уся китайська поезія епохи Тан, любовної тематики про весну, містила у собі образ теплого або весняного вітру. Він використовується на позначення любовних забав і думок про кохання. Так і Лю Да-бай вживає цей образ як атрибут весни, що правда, його це явище аж ніяк не пробуджує від сплячки.

Більшість віршів Лю Да-бая мають свою особливу побудову. У віршах поет описує пейзаж, яскраві картини, з детально описуваними образами, а потім одним реченням виокремлює логічний зв'язок даного описуваного явища зі своїми проблемами і душевними переживаннями. Таким чином, наприклад, побудовані усі попередньо розглянуті вірші. Аналогічну структуру має й вірш “Весняний сніг” («春雪»). Поет змальовує у вірші пізній сніг на весні. Весна вже ніби й прийшла, пустила пагони, розквітла квітами, замінила зимовий пейзаж на інший, зігрітий сонячним теплом, але теплі дні і теплий вітер зробили собі зимові канікули (暖日和风一已放了寒假). Далі у вірші описується, як сніг випав на ранні весняні квіти:

...冻雨,重来称霸. Холодний дощ важко пішов і заповнив усе.

把那些嫩怯怯芽儿花儿, 重重地一顿打, Ці ніжні паростки і квіти важко побив,

都给他蹂躏煞. Усі розтоптав.

Такий образ снігу навесні часто зустрічався у поезії епохи Тан як образ стихійного неочікуваного лиха, від якого немає спасіння. Так само у вірші “Весняний сніг” бачимо завершення, що розкриває суть описуваного пейзажу.

可怕的却是那些株守着岭北山阴的, Жахаючим, проте, є пік північної гори,

甘心里没在它底势力范围之下! Але серце не підлягає сфері його впливу!

Образ Північної гори досить символічний. Усе, що пов'язане було з Північчю, у древній поезії несло горе і нещастя. Зловіщий

образ Північної гори, на фоні побитих снігом квітів, дійсно передвіщає щось жакливе. Але на серце автора це не вплине ніяк. Поганий настрій не зможе пригнобити душу ліричного героя. Так, здавалось би, вірш із сумними описуваними образами автор урізноманітнює позитивно. Різка зміна настрою наприкінці вірша також була однією із особливостей любовно-пейзажної поезії Лю Да-бая.

У класичній китайській поезії досить символічними були образи із позначенням сторін світу. Наприклад, означення “північний” чи “південний” кардинально змінювали значення образу. Так, у вищерозглянутому вірші Лю Да-бая образ Північної гори несе негативне значення лише тому, що гора північна. Так само і образ вітру: залежно від того, яким він був зображений – північним чи південним, західним чи східним, повністю різнився своїм смисловим навантаженням. Причиною всього було географічне положення Китаю. На півночі та заході країни – пустелі і гори, звідти завжди приходили холодні вітри, які іноді завдавали шкоди місцевим жителям. Тому північний та західний вітер був символом біди та горя. На сході і півдні Китаю були теплі та сприятливі погодні умови, тому вітри, що дули зі сходу, носили позитивне навантаження. Таке смислове забарвлення образу, що залежало від місцезнаходження згідно сторін світу, стосувалось не лише вітру, а й інших образів. Поети початку ХХ століття аналогічно вживали такі символічні образи з їх традиційними значеннями.

Образ східного вітру (东风) маємо у вірші Лю Да-бая “Розчарований в любові східний вітер” («失恋的东风»). Цей образ носив переважно значення грайливого вітру, що приносив весну, тепло. Вірш Лю Да-бая теж має грайливий настрій, що бачимо вже з перших рядків вірша:

惯把人吹醉了的东风,	Завжди п’яний для людей
східний вітер,	
不知怎地连自己的狂醉起来了！	невідомо навіть як здійсма-
ється, шалено п’яний!	
你看他尽恋着将落未落的花瓣儿,	Подивись, він закоханий в
ще неопалі пелюстки квітів,	
抱着伊不住地吻着.	обіймає їх і безперервно ці-
лує.	

Далі автор описує любовні історії східного вітру, як він спочатку закохується в пелюстки квітів, потім у місяць, але усі йому

відмовляють у любові, віддаючи перевагу легким хвилям (微波). Вірш побудований на грайливих зверненнях і діалогах усіх цих дійових осіб. Поезія відноситься до легкої любовної лірики, змальовує традиційний образ у звиклому значенні. Але, як правило, позитивні образи часто зазнають поневірянь і невдач, як образ східного вітру.

Таке ж відчуття східного вітру можна зустріти в поезії “Весняний спогад” (《春意》). Вірш складається з п’яти маленьких пейзажних замальовок, в яких автор описує весняні образи, такі, як метелик (蝴蝶), квіти (花), бджола (蜜蜂), весняне місто (春城). Образ східного вітру теж присутній. Він невичливо схиляється і грається з квітами і є вживаним, як атрибут весни, грайливого настрою.

Образ західного вітру бачимо у поезії Лю Да-бая “Західний вітер” (《西风》):

西风, 你只能在人间放浪吗? Західний вітре! Лише ти можеш між людьми здійснювати хвилі?

假如我做了你, Якби я перетворився б у тебе,
就天上的银河, тоді б на небесній срібній річці
也吹起它壮阔的波兰来. також здійснював би могутні величезні хвилі.

Вірш ніби описує пейзаж, але рядок, де сказано, що вітер підіймає хвилі між людьми, натякає на стосунки між закоханими. Традиційний образ західного вітру передвіщав лихо або щось недобре не лише у житті країни, а й у стосунках між людьми. Тому поет легким натяком показує традиційне значення образу західного вітру. Далі він описує вітер як велику силу, що розвіває листя, віє через ніч і навіть здатен був би підіймати хвилі на срібній річці. В поезії бачимо древній перифраз 银河. Цим словосполученням поети давніх епох заміняли назву Чумацький Шлях. Також у сучасній мові вживаються такі слова на позначення Чумацького Шляху, як 天河 небесна ріка, 云河 хмаряна ріка та 银汉 срібна ріка. Слід зазначити, що в сучасній китайській мові ці слова, які давно ввійшли у повсякденний вжиток, не викликають асоціацій, пов’язаних з поняттями “срібна ріка”, “небесна ріка” чи “хмарна ріка”. Таке явище відбувається із перифразами, якщо вони стають популярними після свого виникнення і вживаються протягом досить тривалого часу. Отже, у сучасній китайській мові словосполучення 银河 та 云汉 навряд чи сприймаються як перифрази. Та й

форму словосполучення вони також втратили і стали цілком звичайними словами – назвою нашої галактики “Чумацький Шлях”. Аналогічне явище, пов’язане з тією ж самою назвою, маємо і в українській та російській мовах. Можливо, не всі китайські назви Чумацького Шляху були створені одночасно, але згадки про 银河 маємо ще у міфах. Образ 银河 був особливо часто вживаним у поезії Ду Фу, наприклад, у віршах “Вночі” («夜»), “Описуючи пейзажі гір та рік” («戏题画山水图歌»), “Не покидаючи східний терем” («不离西阁二首»), “Річковий місяць” («江月») та ін.

Отже, як бачимо, у поезії Лю Да-бая “Західний вітер” поет виражає свої душевні пориви і прагнення не лише за допомогою описів природних явищ, пейзажних картин, а ще й, вживаючи традиційні символи та образи (західний вітер, Чумацький Шлях, осіння хмара, ясний місяць). Лю Да-бай не змінює звиклих значень давніх образів, він вживає їх, щоб підсилити настрій вірша та надати йому яскравого колориту.

У творчості Лю Да-бая часто зустрічаються однойменні вірші, але із різним змістом. Так, наприклад, вищерозглянутий нами вірш “Весняний спогад” («春意») не має нічого спільного із однойменним віршем, написаним два роки пізніше. Перша поезія – добірка простих весняних пейзажних замальовок, тоді як написаний у 1923 році “Весняний спогад” – зрілий вірш із глибоким змістом.

Другий вірш описує картину, як на хвилях гайдає човен без вітрил, в якому сидить подружжя з дитиною, вони весело розмовляють, сміються. Автор виразно описує, які вони щасливі:

这一船里, 充满了爱, 充满了生趣, 不但这一船里, 他们底爱, 他们底生趣, 更充满了船外的天空水底.	Цей човен, сповнений любов’ю, сповнений радістю життя, і не лише у човні їх любов, їх радість життя, усе навкруги цим сповнене, і небеса, і вода.
--	---

Вірш вражає детальними описами. Наприклад, маємо описаний одяг кожного з ліричних героїв: чоловік убраний у короткий одяг і без взуття (一个短衣赤足的男子), жінка із безладним волоссям та у грубому одязі (一个乱头粗服的妇人), дитя у червоній рубасі та зелених штанах (一个红衫绿裤的小孩). Усі ці описи разом із маленьким човном без вітрил (一支没篷的小船) вказують на те, що подружжя дуже бідне. У них, можливо, немає ні дому, ні статків на прожиття, але вони щасливі.

Вірш “Весняний спогад” досить мелодійний і поетично завершений, хоча стиль написання досить своєрідний. Поезія складається з трьох строф, кожна з яких написана у своїй власній, дотриманій, але відмінній від інших строф, формі. Друга строфа має повторювані у кожному рядку обставини, що підсилюють ефект і колорит описуваних дій. Наприклад:

嘈嘈杂杂地谈着, Голосно говорять,
嘻嘻哈哈地笑着. Жартуючи, сміються.

У формі та описах проявляється новизна, але разом із тим спостерігаємо вживання традиційних образів, які відіграють важливу роль у вірші. Наприклад, образ човна у давній поезії був символом самотника, мандрівника, відірваного від світу. Замість самотнього мандрівника маємо щасливе подружжя. Але вони усамотнені від усього світу, відірвані від суспільства. Образ човна підкреслює їх відокремленість від інших:

一支没篷的小船, Маленький човен без вітрил,
从一划一将一谈一笑一唱中进行着! що у ньому веслюють, керують ним, говорять, сміються, співають, продовжує свій шлях!

В останньому рядку маємо традиційний символ верби:

这就是花柳也不如的春意! Насправді ж, верба не змінить весняного спогаду!

Останній рядок схожий на висновок до усієї поезії, оповідає про те, що цей весняний спогад ніколи не міститиме натяку на присутність верби. Верба – древній символ розлуки. Отже, розлука не має місця в житті цього подружжя.

Даний вірш є яскравим прикладом використання традиційних образів у сучасній поезії. Ці образи допомагають авторові висловити свою думку за допомогою завуальованого змісту, з одного боку – приховуючи прямо сказані значення, з іншого боку – допомагаючи розкрити їх, адже значення традиційних символів усім відомі.

Форма написання віршів Лю Да-бая була досить своєрідною і оригінальною. Його збірки ранньої поезії вражають різноманітністю форм. Майже немає віршів строгої форми, усі написані вільним стилем, але навіть тут простежується певна закономірність. Лю Да-бай був майстром візуальної форми: рядки у його віршах, з однаковою кількістю ієрогліфів, то чергувались з рядками іншої кількості ієрогліфів, то повторювались через три-чотири рядки. З кожним рядком міг прибавлятися один ієрогліф, так само

рядки могли і зменшуватись, від початку і до кінця. Особливо Лю Да-бай полюбляв багаторазово повторювати однакові за структурою рядки, змінюючи за кожним разом один чи два образи.

На нашу думку, такі прийоми були, власне, новизною автора у віршах поезії “4 травня”. Лю Да-бай володів здібністю створювати нові форми вірша, сполучаючи слова у притаманний лише йому спосіб. Форма його вірша не була подібна до традиційної і не була схожа на форму поезій жодного з поетів “4 травня”.

Інколи в критичних працях про поезію Лю Да-бая можна зустріти судження, що багато віршів поета, де описується природа, є безцільними, застарілими і навіть наївними. Але, на нашу думку, більшість віршів Лю Да-бая має жвавий характер, а описуючи природу, поет показує свою майстерність поетичного вираження почуттів через неперевершену красу, що і вимагає від поета мистецтва. Часом Лю Да-бая дорікають, що його вірші меланхолійні і пройняті сумом, але такою поезією Лю Да-бай показував, що трагічність кризи суспільства та почуття суму можна описати не лише за допомогою тематики та соціальних образів, а й за допомогою лірики.

ЛІТЕРАТУРА

Ду Фу. Сто печалей / Под ред. Р. В. Грищенко. Санкт-Петербург, 2000.

Мифы древнего Китая / Под ред. В. Ежова. Москва, 2003.

Мурашев К. Г. Генеза міфологічних сюжетів у творчості китайського поета Лі Бо (701–762) // **Китайська цивілізація. Традиції та сучасність**. Київ, 2007.

Федоренко Н. Т. **Очерки современной китайской литературы**. Москва, 1953.

Черкасский Л. Е. **Новая китайская поэзия (20–30-е годы)**. Москва, 1972.

Liu da bai / Xiaobinru bian. Xianggang, 1994.

Zhong guo xian dai wen xue shi / Chengguangwei zhubian. Beijing, 2000.

Zhong guo xian dang dai wen xue / Liuyong zhubian. Beijing, 2006.

Е.-Д. РІНЧИНО ТА Т. РИСКУЛОВ: ДИСКУСІЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВНУТРІШНІЙ МОНГОЛІЇ

Отрощенко І. В.

У середині 1920-х рр. панмонгольський націоналізм “квітнув” серед монголів та уряду МНР, визначаючи їхні політичні позиції і розуміння проблеми монгольської автономії та незалежності [Borchigud 2002, 38]. Правлячі кола МНР продовжували лінію на підтримку революційного руху у монгольських районах Китаю, прагнучи, зокрема, керувати цим рухом. Теоретик та ідейний натхненник панмонголізму, радник монгольського уряду та голова Військової ради Монголії, Е.-Д. Рінчино, який повірив тактиці Комінтерну, вбачав кінцеву мету в об’єднанні “чотирьох Монголій” (Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії, Бурятії та Туви) [Гурбадам 2000, 171]. На початку 1925 р. він був одним із головних виразників т. зв. “революційного панмонголізму”. Зацікавлений перспективою звільнення Південної Монголії, Рінчино у 1924 році заявив про готовність виїхати до Китаю для участі в революційному русі [Чимитдоржиев 1998, 50]. Пропозиції цього радника зустрічали спротив з боку тих політично “підкованих” монголів, які ретранслювали позицію Комінтерну. Е.-Д. Рінчино пропонував Улан-Батору зробити китайських монголів своїми союзниками у боротьбі з китайською загрозою. Його опоненти стверджували, що це “пахне панмонголізмом”. Мовляв, прагнення китайських монголів відокремитися від Китаю та об’єднатися з Зовнішньою Монголією в даний момент є неправильним. Внутрішня Монголія мусить разом із гоміньданом та КПК досягти звільнення, а потім вирішити питання про самовизначення згідно зі своїми економічно-господарськими інтересами¹.

На початку жовтня 1924 року до Улан-Батора прибув уповноважений Комінтерну Т. Рискулов. З весни 1919 р. він очолював Мусульманське бюро Компартії Туркестану; в січні 1920 року обраний головою тамтешнього Центрального Виконавчого Комітету. На 5-ій конференції Компартії Туркестану Рискулов виступив із тезами про “Тюркську Радянську республіку”, запропонувавши перейменувати партію на Компартію тюркських народів, а Туркестан – на Тюркську Радянську республіку. Пріоритет націо-

нальних інтересів, що легко вгадувався у цьому програмному документі, викликав негативну реакцію та стурбованість центральних властей [Люди и судьбы... 2003]. Т. Рискулов був викликаний до Москви, зустрічався з В. Ленінім, після чого склав всі свої повноваження, отримавши у серпні 1920 р. посаду 2-го заступника наркома у справах національностей.

Відомий російський дослідник С. Лузянин підкреслює, що до приїзду Т. Рискулова до Улан-Батора Москва не надавала особливого значення активізації МНР² у прикордонних китайських районах [Лузянин 2003, 146]. Т. Рискулов уважав, що розумніше поставити монгольську ініціативу під жорсткий контроль та провід Комінтерну. У жовтні 1924 р. ЦК МНРП постановив: вважати не своєчасним будь-які відкриті виступи у Внутрішній Монголії та Барзі, разом із тим – вважати там необхідним продовження та поглиблення нелегальної партійної роботи, особливо у районах, де найбільш виражене незадоволення народних мас іноземним пригнобленням [Лузянин 2003, 152]. Судячи з формулювання, прийнята резолюція під впливом Т. Рискулова, який був прихильником т. зв. нелегальної партійної роботи. Проте вже 11 березня 1925 р., на спільному засіданні ЦК МНРП, монгольського уряду та президії Малого хуралу була прийнята постанова про необхідність створення на окраїнах Китаю мережі революційних баз із місцевого монгольського, уйгурського, казахського населення, яку б контролював єдиний центр з Улан-Батора, у складі представників ЦК МНРП та Комінтерну [Лузянин 2003, 154]. За кілька місяців до того Рискулов вже висував подібну пропозицію, проте вона не отримала підтримки Москви.

Характерним документом, що висвітлює зазначений бік діяльності у Е.-Д. Рінчино, є доповідь “Панмонголізм і наша закордонна робота”, оголошена на засіданні ЦК МНРП від 26 травня 1925 р. З її змісту стає зрозуміло, що окрім “чотирьох Монголій” плани голови Військової ради охоплювали й інші райони мешкання монгольських племен, як-то Кукунор та Алтайський край (складова провінції Сінцзян) [більш. див.: Отрощенко 2004]. Рінчино зазначав, що найважливішим завданням монгольської закордонної роботи стає знаходження по можливості більшої кількості спільників та друзів у китайських межах, поглиблення монгольського впливу в споріднених північно-західних областях Китаю. Якщо ж “ми встигнемо вчасно закріпити свої зв’язки та

свій вплив у зазначених районах, то зможемо й протриматися деякий час, необхідний для нової мобілізації революційних сил Китаю, чи до нового вибуху конфліктів, які існували та будуть існувати між окремими реакційними угрупованнями Китаю” [Елбек-Доржи... 1998, 111–112]. Рінчино додавав, що, на його думку, час для утвердження і здійснення закордонної роботи вже упущений, оскільки зіткнення китайської реакційної коаліції з силами революції відбудеться набагато раніше, ніж вдасться закріпити позиції МНР у північно-західних районах Китаю. Проте все одно треба намагатися таку роботу налагодити.

Голова Військової ради пропонував наступний план дій. До Барги, де діяла власна Нарревпартія Східного краю, планувалося надіслати уповноваженого від ЦК МНРП для налагодження регулярного зв'язку та масової роботи, окремого товариша для ведення політроботи серед монголів, досягти призначення монгольських військових інструкторів у баргинські частини, заохочувати молодь до вступу у військові учбові заклади Улан-Батора з метою підготовки майбутніх кадрів революційних працівників та закріплення свого політичного та культурного впливу. У Внутрішній Монголії треба було запровадити дві резидентури на кордоні з МНР, налагодити особисті та політичні зв'язки, поширення літератури, організацію ланок МНРП та заохочення до шкіл Улан-Батора молоді, сприяти переходу кордонів монголами, зокрема прочанами; ввести монгольських військових інструкторів до хошунних загонів тощо.

У своїй доповіді Е.-Д. Рінчино зокрема зазначав: “Заперечувати, що ми “пан-монголісти” не доводиться. Це проходить червоною ниткою в усіх постановах і резолюціях нашої Партії: Третій з'їзд Партії, що відкрив нову еру в історії нашої Партії та держави, провів нам за обов'язок поставити закордонну роботу. ...Ми, між іншим, за емансипацію монгольських племен від гніту китайських, монгольських, японських та інших мілітаристів, феодалів і теократів. В наших руках всемонгольська національна ідея – небезпечна та гостра революційна зброя”, яку не слід віддавати монгольській аристократії та японцям [Елбек-Доржи... 1998, 103–104]. На відміну від позиції Комінтерну, Рінчино вважав, що питання, зокрема про роботу у Внутрішній Монголії, має вирішувати, насамперед, монгольське керівництво, що там не потрібна самостійна Народно-революційна партія, натомість має функцію-

нувати філіал МНРП. В ході обговорення доповіді розгорнулася гостра політична дискусія між Е.-Д. Рінчино та Т. Рискуловим, який вважав, що питання про роботу у Внутрішній Монголії має вирішуватись у Москві, оскільки МНРП не в змозі самостійно здійснити її, обмежуючись збуренням повстань [Лузянин 2003, 155]. Так, двома місяцями раніше, Рискулов писав: величезні завдання революційної роботи у закордонних із Монголією районах говорять про абсолютну необхідність закріплення тут постійного інституту представників Комінтерну та Комуністичного інтернаціоналу молоді (КИМ) у цілях безпосереднього керівництва роботою партії³. Рінчино ж він вважав наскрізь просякнутим панмонголізмом та антирадянськи налаштованим, зазначаючи: “Ось фізіономія Рінчино та його кінцева мета: створення великої монгольської держави...” [цит. за: Жабаева 2001, 279].

В квітні – травні 1925 р. монгольська делегація на чолі з міністром закордонних справ А. Амаром вела переговори з Фен Юйсяном в Калгані. Фен Юйсян (зустріч відбулася за його ініціативою), зокрема, потребував зброї та боєприпасів, які міг отримати від СРСР, проте з транспортуванням через Монголію. До того ж, він сподівався вплинути на монголів, щоб ті відмовились від надій на незалежність. Монгольська делегація намагалася встановити контакт із впливовим ліберальним генералом, з’ясувати його наміри та вірогідність підтримки. Впродовж переговорів позиції сторін з головного питання – монгольської незалежності – не змінилися: Фен продовжував вважати Монголію частиною Китаю [Рошин 1996, 56]. Делегація побувала також у Пекіні, де зустрілася з представниками Центрального Виконкому гоміндану. В роботі монгольської делегації брав участь Т. Рискулов, який, зокрема, під час переговорів з Фен Юйсяном висував питання автономії Барги⁴. Не заперечуючи позитивних результатів переговорів, Рискулов дійшов і такого висновку: “За весь час перебування в Китаї в мене склалося враження, що ані праві, ані ліві китайці не мислять собі відокремлення Монголії” [цит. за: Рошин 1999, 124]. Сам уповноважений Комінтерну вважав своїм обов’язком всіляко сприяти розгортанню революційної боротьби в Китаї, використовуючи, зокрема, національно-визвольний рух у Внутрішній Монголії та Барзі. Проте, останній не мав завадити всекитайській революції. Така позиція далеко не завжди знаходила підтримку серед монгольського керівництва, зокрема й Е.-Д. Рінчино.

Задля ілюстрації можемо навести цитату з наступного документу – лист Т. Рискулова до НКЗС Г. Чічеріну та Б. Мельникову⁵ (від 10.06.25): “...виступає Рінчино й каже, що... він знає шифр-телеграму, отриману в Повпредстві від тов. Чічеріна, де тов. Чічерін, у відповідь на постанову ЦК (3-й пункт) з вирішення питання про видачу набоїв Гоміньдану, вважає безумством рішення ЦК про роботу у Внутрішній Монголії, Барзі й т. д. Така ж телеграма є в Повпредстві від тов. Карахана. Я дав довідку, що тов. Карахан при бесіді з нами жодного разу не казав про свої негативні ставлення до нелегальної (саме нелегальної) партроботи у Внутрішній Монголії, а щодо Барги пропонував у вигляді поради спробувати Фину сказати навіть про надання їй автономії”⁶. Отже, можна заключити, що питання про Баргу було санкціоноване радянськими дипломатами, а не було особистою ініціативою Рискулова. Мабуть, виникло воно у зв’язку з активною позицією баргинських революціонерів, які вже наприкінці 1924 року висловлювали наміри спільно з монголами здійснити повстання у Барзі. Могли сказатися й тенденції наслідування зовнішньої політики Російської імперії (у 1915–1919 рр. Барга була фактичним протекторатом Росії).

Далі ситуація розгорталася несподіваним чином: багатомісячна полеміка Рискулова та Рінчино символічно завершилася 15 червня 1925 року, коли Президією ЦК МНРП було прийнято резолюцію щодо відкликання Рискулова з Монголії. Детально зупинятися на цьому ми не будемо, оскільки даний сюжет вже неодноразово був у центрі уваги інших дослідників [Рощин 1999, 125–129; Жабаєва 2001, 274–287; Лузянин 2003, 155–156]. Нас цікавить саме панмонгольський напрямок в їхніх дискусіях, який, схоже, виявився найбільш проблемним.

У своєму зверненні до членів ЦК МНРП, Ревсомолу та Президії Малого Хурулдану⁷ Т. Рискулов перераховував протиріччя, що виникли між ним та Рінчино, зокрема: “Хіба т. Рінчино не захищав і не виправдовував панмонголізм семенівського періоду, в якому замішаний був сам Семенов, а ЦК засудив у програмі цей панмонголізм всупереч заяві Рінчино, стверджуючи, що це буде політичним вбивством для нього. Тоді, як насправді, на ньому це рішення ні на йоту не відбилося?” [Документи 2008, 342]. В інструкції представнику МНРП при гоміньдані, за наполяганням Рінчино, включили пункт щодо визнання гоміньданом спільної

роботи з МНРП у зарубіжних монгольських районах (китайських провінціях). Рискулов визнавав, що головні розбіжності між ним та Рінчино впродовж останнього часу були саме з цього питання. Мовляв, він, як представник Комінтерну, погоджувався лише на ведення суворо нелегальної партійної роботи у зарубіжних районах і не більше як, на даний момент [Документи 2008, 343]. Рискулов роздратовано писав, що радянський повпред у МНР Васильєв няньчився з Рінчино, поки той знову не почав заварювати кашу зі своїм панмонголізмом. Мовляв, набагато гірше могло напсувати друкування в китайській пресі неприпустимого звіту (у редакції послужливого Дадіані⁸) 3-го з'їзду МНП⁹, аніж секретні й конспіративні розмови про нелегальну партроботу в закордонних монгольських районах при комінтернівській постановці питання¹⁰. Треба зазначити, між О. Васильєвим і Т. Рискуловим були непорозуміння, що й стало однією з причин такого розвитку подій.

Рішення монголів про відкликання Т. Рискулов пояснював також останніми подіями у зв'язку з перемовинами з Фен Юйсяном, нападками на закордонну роботу, урянхайським питанням. Як ми бачимо, все перераховане напряду пов'язане з проблемами всемонгольського об'єднання. Схоже, що урянхайське питання також було одним із подразників між обома діячами. Якщо Рінчино послідовно відстоював приєднання Туви до МНР, то Рискулов відверто не співчував таким намірам. У період підготовки Першого Великого Хуралу, в ході обговорення проблеми об'єднання Монголії та Туви, Т. Рискулов наполіг на загальному формулюванні – мовляв, питання буде вирішено згідно з бажанням тувинців. Так воно і відбилося у підсумковій резолюції Хуралу: оскільки тувинці є єдиноплемінниками монголів, монгольському МЗС належало вирішити питання про об'єднання з Тувою, згідно побажань самого тувинського народу [Протоколи... 1925, 88]. 2 червня 1925 р. Т. Рискулов надіслав телеграму з Урги до Ф. Петрова¹¹, де зазначав: у партшколі¹² є вісім тувинців. Мовляв, виховання поставлене в дусі марксистського навчання й вивітрювання панмонголістичних віянь: “Ця мета буде ще краще досягнута тепер, якщо скоріше дошлете партробітників, що ми їх давно просимо. Монголів переконав відмовитися від посилки інструктора до Урянхаю і взагалі – втручатися у справи останнього до загального вирішення питання”¹³. Разом із тим, можна

запідозрити, що до революційного збурення народів Сінцзяну казах Рискулов ставився набагато прихильніше, ніж до монголо-тувинського об'єднання. Певно, в цьому питанні їхні з Рінчино позиції співпадали.

Відсторонений представник Комінтерну переживав, що Е.-Д. Рінчино будуть намагатися залишити, оскільки прем'єр-міністр Б. Церендорж на засіданні прямо сказав, що той – потрібна людина для протидії зазіханням росіян. Рінчино, мовляв, оцінюється монголами як людина, яка страждає за загальномонгольські інтереси. Рискулов додавав: безцеремонність поведінки з радянськими інструкторами починає ставати нормою. Монголи, певно, розбалувалися, звикають не рахуватися з директивами Москви¹⁴. Він був переконаний – вирішення проблеми – у твердій директиві Комінтерну щодо нього, засудженні раз і назавжди «Рінчинівської буферполітики та панмонголізму» та урегулюванні його справ із повпредом О. Васильєвим¹⁵.

Г. Войтинський¹⁶ у своєму листі Ф. Петрову стосовно вищезгаданої ситуації¹⁷ зазначав, мовляв, ознайомившись на місці з документами та матеріалами, а також поспілкувавшись з багатьма товаришами, для нього стало ще очевидніше, що спротив Рінчино впливає з його націоналістичних та панмонгольських настроїв і народницької ідеології, прикритих революційною фразою. Він, зокрема, нагадував про заклик Е.-Д. Рінчино про повстання у Внутрішній Монголії й зазначав: “В питанні щодо закордонної роботи Рискулов дійсно наблизився до панмонгольської позиції Рінчино, проте лише зовні. Насправді, плани Рискулова не відбилися на нашій практичній роботі. В той час, як у Рінчино прагнення “працювати” на китайських узбіччях впритул до захоплення Китайського Алтаю – впливають зі всього світогляду, Рискулов прагнув перенести свою роботу з Монголії за кордон із причин, я б сказав, суто “відомчого характеру” – йому хотілося працювати не лише в Монголії, але й в інших місцях. Звичайно, практично це могло призвести до результатів, співпадаючих і з очікуваннями Рінчино, проте все ж не слід змішувати закордонні плани Рінчино і Рискулова, оскільки вони впливають з різних передумов і цілком по-різному відбивалися на практиці. Вказівки повпредства в Монголії, що Рискулов такий же панмонголіст, як Рінчино, по моєму, неправильні” [Документи 2008, 352–353]. Г. Войтинський додавав, що з Китаю напише також про роботу у Внутрішній

Монголії, про те, що зустрів в Урзі делегатів Внутрішньої Монголії, з якими попередньо домовився створити бюро Внутрішньої Монголії з представників КПК, гоміньдана, МНРП и НРП ВМ під проводом представника Комінтерну, зазначаючи, що тимчасово відправляє туди Ошірова [Документи 2008, 354].

Врешті-решт, у липні 1925 р. “революційний панмонголіст” був звільнений з усіх державних посад і відбув до Москви. Також були відкликані і Т. Рисулов, і повпред О. Васильєв, який підтримував Е.-Д. Рінчино з багатьох питань. Так, він уважав Рінчино ідейним борцем за звільнення монгольських народностей, до того ж відданим СРСР, який виконував всі його завдання і до якого самі монголи ставились вороже (нібито одного разу Б. Церендорж просив прибрати бурятського діяча з Монголії). Зокрема, наступний повноважний представник П. Никифоров був впевнений, що Церендорж та Рінчино чудово ладнали і чудово “води́ли Васи́льєва за ніс у питаннях панмонгольської політики”¹⁸. Сучасний японський дослідник Футакі Хіроши слушно вважає, що лівий панмонголіст Е.-Д. Рінчино є людиною, яка намагалася максимально використати Комінтерн задля блага монгольських народів [Футакі Хороши 1998, 36].

У серпні 1925 р. нарком закордонних справ Г. Чічерін виклав новому повпреду П. Никифорову основні положення щодо позицій СРСР до Монголії. Зокрема, вони полягали в наступному: 1) щодо ставлення до Зовнішньої Монголії – ми формально декларуємо автономну самостійність Монгольської республіки під протекторатом Китаю, але практично ведемо там таку роботу, щоб за внутрішньополітичним та економічним будівництвом Монголія наблизилася до радянських форм. 2) Ми заперечуємо проти прагнення монгольського уряду приєднати до себе Внутрішню Монголію з огляду на наше політичне становище в Китаї (приєднання Монголії було б віднесено за рахунок нашого впливу і внесло б роздратування в китайське суспільство)¹⁹. Зокрема, радянський нарком військових справ Т. Фрунзе надав вказівку В. Кангеларі²⁰, щоб всі заходи військового характеру, як за межами Зовнішньої Монголії, так і в середині неї, не робилися без відома повпреда.

На думку П. Никифорова, пасивність О. Васильєва до панмонгольського питання створювала серед монголів ілюзію, що СРСР мовчазно санкціонує їхні плани. Війна Т. Рисулова з повпредом з ряду питань, в тому числі, і з питання про панмонголізм, не могла

дати позитивних результатів з тої причини, що монголи від обох сторін брали, що їм потрібно, підтримуючи то одну, то іншу сторону, в залежності від потреби. Взагалі, – вважав П. Никифоров, – повноважне представництво СРСР недостатньо усвідомило політичну лінію НКЗС в Монголії або недостатньо твердо її проводило, що виразилося у частих панмонгольських проривах уряду МНР і навіть у деяких радянських товаришів (як-то, наприклад, Т. Рискулов під час делегування до Фен Юйсяна).

Т. Рискулов дійсно намагався використати “задня справу” панмонгольські настрої. Так, наприклад, під час Великого Хурулдану (1924) він, пропонуючи нову назву столиці, наголосив: назва “Улан-Батор-Хото” буде революційною назвою, і вона буде зрозуміла трудящим всіх монгольських племен, оскільки слово “батор” однаково зрозуміле всім [Протоколи... 1925, 259]. 24 грудня 1924 року Т. Рискулов повідомляв ВККІ: “Хід життя змушує Монголію зв’язуватися з цими районами – Внутрішньою Монголією, Баргою, Тибетом, Сіньцзяном, а останніх, у свою чергу, шукати опору у Зовнішній Монголії...” [цит. за: Лузянин 2003, 130]. Мовляв, визвольна боротьба монгольських племен, за умов твердого керівництва Комінтерну, має революційне значення. На початку 1925 року Т. Рискулов у своїй доповіді Виконкому Комінтерну зазначав: “Єдиний момент, що примушує нас замислитися – це про так званий “панмонголізм”. На цьому панмонголізмі хотіли розіграти авантюру у свій час японці, потім Семенов та Унгерн. Але ж можемо ініціативу повну в цій справі захопити ми і спрямувати цей рух у революційне русло” [цит. за: Железняков 1996, 68]. За словами Никифорова, такі явища могли мати місце лише у тому випадку, коли політика представництва піддавалась випадковій течії, і радянські відповідальні робітники в Монголії не мали відповідних керівних вказівок з його боку. П. Никифоров вбачав, зокрема, серед радянських завдань в Монголії розтлумачити МНРП та монгольському уряду про необхідність відмови від панмонгольських планів і спрямувати їхню увагу на зміцнення внутрішньої політики МНР²¹.

В обох цих полум’яних революціонерів та непримиренних опонентів виявилася на диво схожа доля. Обидва після повернення з Монголії залишилися жити у Москві (оскільки влада побоювалася відпускати їх на роботу до Азії), викладали у КУТСІ²², багато сил віддаючи політекономії. Т. Рискулов був призначений заступником голови РНК РРФСР, пропрацювавши на цій посаді

з весни 1926 р. і до самого арешту. Заарештували його 1937 р. у Москві, розстріляли 10 лютого 1938 року. За гіркою іронією Рискулов, який так клеймив панмонголізм, був звинувачений у створенні пантюркістської організації, що ставила за мету об'єднання тюрко-татарських народів і запровадження буржуазної республіки, незалежної від Радянського Союзу²³.

Е.-Д. Рінчино був заарештований 19 червня 1937 року у Москві органами НКВС за звинуваченням у панмонголізмі та націоналізмі. У вирокі, винесеному 4 червня 1938 року в Іркутську, говорилося, що Рінчино з 1919 року був агентом японської розвідки, якій систематично постачав шпигунські відомості. Мовляв, за завданням тієї ж японської розвідки він входив до складу антирадянської панмонгольської організації, що займалася шпигунсько-диверсійною та повстанською діяльністю [Очиров, Раднаев 1991, 39] і, звичайно ж, прагнула створити об'єднану монгольську державу. Його засудили до вищої міри покарання як ворога народу і стратили 23 червня 1938 року в Іркутську.

Наразі, обидва революційні діячі виявились потрібними нащадкам. Їм споруджують пам'ятники, присвячують наукові конференції та круглі столи, видають їхні праці, називають їхніми іменами вулиці та вищі навчальні заклади. Рискулова вшановує Казахстан, Рінчино – Бурятія. 26 грудня 2009 року в Казахстані буде відзначатися 115-річчя від дня народження Турара Рискулова. У цій республіці пам'ятники Рискулову з'явилися на місцях деяких ленінських монументів. Отже, події далекого минулого, дискусії щодо національної розбудови не втратили свого значення для молодих пострадянських держав, що продовжують перебувати у пошуках національної ідеї.

¹ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 4. – Ед. хр. 101. – Л. 21.

² МНРП до березня 1925 року мала назву Монгольської народної партії (МНП).

³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 13.

⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 6.

⁵ Б. Мельников – у 1924–1928 рр. заввідділом Далекого Сходу НКЗС.

⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 17–18.

⁷ Це звернення було написане після прийняття Президією ЦК МНРП резолюції щодо відкликання Т. Рискулова з Монголії.

⁸ В. Дадіані, ургинський кореспондент РОСТА (Російського телеграфного агентства), редактор “Ургинской газеты”.

⁹ На III-му з’їзді МНП (4.08–31.08.1924) голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж пропонував цього (1924) року проводити активнішу політику у Внутрішній Монголії та Барзі, організувати там осередки, вербувати членів і т. ін., мовляв, “це нам надзвичайно важливо, як у справі національно-культурного відродження, так і з суто військово-стратегічних міркувань” [3-й Съезд... 1924, 49]. З’їзд обговорював резолюцію про діяльність ЦК, запропоновану Дамбадоржем і доповнену тезами Рінчино “Про перспективи Монгольської Народної Партії”. Один із пунктів резолюції закликав посприяти звільненню Внутрішньої Монголії з-під ярма китайців. На з’їзді була прийнята постанова: надати можливість директиви ЦК вести відповідно вимогам часу партійну роботу і у Внутрішній Монголії. Е.-Д. Рінчино, у свою чергу, висловив сподівання, що китайські революціонери та комуністи можуть допомогти національно-визвольному руху Внутрішньої Монголії.

¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 23.

¹¹ Ф. Петров – псевдонім Ф. Ф. Раскольнікова, завідувача Східним відділом Виконкому Комінтерну (1924–1928).

¹² Центральна партійна школа при ЦК МНРП (Улан-Батор).

¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 15.

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 28.

¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 29.

¹⁶ Г. Войтинський – завідувач Далекосхідним сектором Східного відділу Виконкому Комінтерну (ВККІ) у 1922–1926 рр. Влітку 1925 р. він відвідував Улан-Батор, щоб розібратися на місці.

¹⁷ Лист з Улан-Батора від 9 липня 1925 року.

¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 25.

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 3.

²⁰ В. Кангеларі – начальник штабу Монгольської народної армії (1925–1927).

²¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 173. – Л. 62–63. П. Никифоров зазначав: він не думає, що народ молоді МНР, зайнятий вивченням і зміцненням своїх невідкладних внутрішніх справ, стане витрачати свої сили на вирішення панмонгольських проблем, що вимагають колосальних затрат, сил, коштів і часу. Якщо в окремих осіб такі думки можуть і бродити, то в силу політичних умов, що існують, вони приречені на повне безпліддя [РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 126].

²² Комуністичний університет трудящих Сходу.

²³ Протокол допроса С.Х. Ходжанова (1.07.1937) // Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Архив Александра Н. Яковлева. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/62056/61137>

ЛІТЕРАТУРА

Гурбадам Ц. Суверенитет Монголии и внешние факторы // Монголоведные исследования. Вып. 3. Улан-Удэ, 2000.

Документы // Базаров Б. В., Жабаева Л. Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. Улан-Удэ, 2008.

Жабаева Л. Б. Элбек-Доржи Ринчино и национально-демократическое движение монгольских народов. Улан-Удэ, 2001.

Железняков А. С. К вопросу об отношении Коминтерна к панмонголизму // Гуманитарная наука в России: соросовские лауреаты. Москва, 1996.

Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Архив Александра Н. Яковлева. – <http://www.alexanderyakovlev.org/db-docs/58610>

Лузянин С. Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва, 2003.

Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/riskulov.html>

Национальный архив Республики Бурятия (НАРБ). – Ф. П-20. – Оп. 4. – Ед. хр. 101.

Отрощенко И. В. Элбек-Доржи Ринчино та його концепції об'єднання монгольських земель // Сходознавство. № 27–28. Київ, 2004.

Очиров С. Б., Раднаев Д.-Н. Т. Э.-Д. Ринчино. Размышления о жизни и последних днях // Неизвестные страницы истории Бурятии. (Из Архивов КГБ). Улан-Удэ, 1991.

Протоколы 1-го Великого Хуралдана Монгольской Народной Республики. Улан-Батор-Хото, 1925.

3-й Съезд Монгольской Народной Партии // Бюллетень Полпредства СССР в Монголии. № 14–18. 1924 (Октябрь).

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7, 40, 173; Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34.

Рощин С. К. Уполномоченный Коминтерна (Турар Рыскулов в Монголии) // Восток. № 4. 1996.

Рощин С. К. Политическая история Монголии (1921–1940 гг.). Москва, 1999.

Футаки Хороши. Роль Элбэк-Доржи Ринчино в монгольской революции 1921 года // Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке. Улан-Удэ, 1998.

Чимитдоржиев Ш. Б. Оценка деятельности Элбэк-Доржи Ринчино в Монголии в 1920–1925 годах // Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке. Улан-Удэ, 1998.

Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.

Borchigud W. Between Chinese Nationalism and Soviet Colonisation: A Chinese Orientalist's Narration of Inner and Outer Mongolia (1926–1927) // Inner Asia. 2002. – Vol. 4. № 1.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ТУРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: КООРДИНАТИ КАНОНУ

Рог Г. В.

Своєрідним підсумком літературних пошуків турецьких письменників ХХ століття став задекларований у 2004 році Міністром освіти Туреччини Хюсейном Челіком перелік творів, обов'язкових, ба, офіційно пропагованих, для вивчення і прочитання у середніх та вищих навчальних закладах. Серед основних літературних творів (“100 Temel Eser Listesi”) 73 – належать турецьким авторам, а решта – переважно тюркським, приміром, останню позицію займає відомий киргизький письменник Дженгіз Айтматов. У спробі окреслити національний канон крізь призму творчості центральних авторів, Хюсейн Челік не дотримується чіткого хронологічно порядку чи естетичного критерію, котрий, приміром, у “Західному каноні” Гарольда Блума, виявився домінантним. Перелік починається зі збірника виступів першого президента турецької республіки Мустафи Кемаля Ататюрка “Нутук” (виголошеного у 1927 р. у Національній асамблеї), що безсумнівно вказує на пріоритетність соціально-історичних контекстів. Вочевидь, ідеологія відіграла значну роль у формуванні літературного канону, котрий виявився продуктом винятково класових, расових, гендерних та національних інтересів.

Не дивно, що задекларований канон викликав запеклу дискусію у літературних колах, яка розгорнулася на сторінках авторитетного турецького часопису “Варлик”. Редакція журналу підготувала п'ять запитань, котрі було запропоновано до уваги групи респондентів із тринадцяти осіб, серед останніх були освітяни, літературні критики, письменники та представники Міністерства освіти¹. Перелік названих запитань та коментарі респондентів було надруковано у жовтневому номері часопису “Варлик” за 2004 рік. Для цілкового розуміння ситуації звернімося до зазначеного матеріалу. З огляду на формулювання переліку запитань, відразу можна збагнути, наскільки проблема канону в межах рецепції традиції є актуальною для сучасного літературно-критичного дискурсу Туреччини. Ось питання:

1. Наскільки запропонований список відображає динаміку розвитку турецької літератури та її інтелектуальний поступ?

2. Чи вважаєте ви недоліком цього переліку ту обставину, що сучасні турецькі письменники не ввійшли до нього?

3. Чи, на ваш погляд, турецьку літературу, окреслену згаданим переліком, відібрано у відповідності до її канону та класичних творів?

4. Як ви гадаєте, чого навчить учня/студента цей перелік і як сформує його особистість?

5. Чи є ознайомлення учнів з цим переліком літературних творів тим орієнтовним мінімумом, достатнім/необхідним для отримання якісної освіти, чи, можливо, варто підтримати цей напрямок комплексом дисциплін культурно-цивілізаційного характеру? [Varlık 2004, 5–9].

Відтак, редакція журналу уповні задекларувала свій критичний метод та свою систему координат щодо канонічного переліку літературних творів. Адже книжки у списку та відповіді на питання демонструють, з одного боку, наскільки значимою та впливовою є кемалістська національна традиція в Туреччині навіть зараз, через 75 років після заснування Турецької республіки у 1923 р. Ідеологічна маркованість літературних творів з названого переліку очевидна і вказує на те, що соціальний реалізм, будучи головним модусом вираження, репрезентує офіційний “літературний канон” Туреччини [Sagaster 2009, 64]. У цьому сенсі доречно зупинитися на специфіці згаданої національної традиції, монолітною ідеєю якої є кемалістський монолінгвістичний та монокультурний дискурс, зорієнтований на Захід. Медіаторами кемалістських ідей та пропагандистами кемалістської ідеології були Якуб Кадрі Карасманоглу, Галіде Едіб Адивар, Решад Нурі Гюнтекін та Рефік Галід Карай – письменники, творчість яких увійшла до зазначеного переліку. З іншого боку, дискусія навколо журналу демонструє поступову модифікацію літературного канону в Туреччині. Більше того, з’являються міркування щодо виокремлення щонайменше двох канонів, які відображали б дві основні віхи у розвитку турецької словесності до республіканського періоду і власне республіканського, чи бодай розрізняли погляди письменників лівоцентристського та правоцентристського характеру. Так, німецька дослідниця Борте Сагастер переконливо доводить, що внесення таких абсолютно протилежних за поглядами та переконаннями письменників, як Назим Хікмет (представник лівого інтернаціоналізму) й Неджіп Фазил Кисакюрек (представник турецького

ісламізму та містицизму), до одного списку є занадто сміливим та контрверсійним рішенням [Sagaster 2009, 64]. Адже два письменники, попри відмінність у поглядах, постійно перебували в опозиції до представників кемалістських ідей, ба, – критикували цю ідеологію. Прикметно, що інші письменники, приміром, Ніхад Самі Банарли (не схвалював ідею впровадження турецької мовної реформи) та Саміха Айверді (релігійно-консервативна письменниця раннього республіканського періоду, котра почасти автобіографічно описувала у своїх романах непривабливе минуле Османської імперії), попри нищівну критику за своє дисидентство, та увійшли до переліку “Ста фундаментальних творів”.

Повертаючись до моделі кемалістської ідеології, що утворює кістяк офіційно затвердженого канону, наведемо цікавий коментар провідного літературного критика Гасана Бюлента Кахрамана щодо “формотворчих” завдань переліку літературного канону. Його коментар четвертого питання анкетування, ініційованого журналом “Варлик”, більш ніж переконливий. Проілюструємо цитатою: “...звичайно, ознайомлення із цим переліком буде корисним і навчить чогось. Проте (перелік) впливатиме на студента/учня та формуватиме його відповідно, як мені здається, до того прототипу особистості, котрий ми маємо намір створити. Дефініція цього прототипу очевидна – це особистість з великої літери – націоналіст, консерватор, людина високих моральних цінностей, котра з повагою ставиться до старших і приязню до молодших, людина, котра присвятила своє життя служінню країні і вірить у святість своєї країни. Проте я не думаю, що цього достатньо. Адже нам потрібні громадяни вільні, критично-мислячі індивіди з помірним дисидентством” [Varlık 2009, 12–13]. Проводячи паралель зі змістом присяги турецького школяра², Г. Б. Кахраман наголошує на очевидній прірві між ідеальним прототипом особистості (звісно, у своїй власній інтерпретації) та тенденцією формування особистості громадянина Туреччини на націоналістичних ідеалах 30-тих років XX століття.

Вочевидь, дебати довкола “Ста фундаментальних робіт” окреслюють природу літературного канону, визначаючи, наскільки вагому роль у його формуванні відіграє ідеологія відносно прерогатив естетичної позиції. Однак, допоки естетика не сприйматиметься як маскування соціо-політичних інтересів, стимули до читання та письма, у підсумку, артикулюватимуться “прагнен-

ням сягнути свободи й самотності з єдиною метою: зустрітися з великим” [Блум 2007, 597]. З останнього формується естетичний досвід, який залишає осторонь визначення канону як списку книг для обов’язкового прочитання, і актуалізує спробу відшукати єдину для всіх мультикультурну та багатозначну канонічну книгу. У цьому сенсі окреслюється явище “екстра-канону”, проявлення якого в турецькій літературі уможлиблюється після останнього coup d’etat у 1980 році.

Парадигма “екстра-канонічної” турецької літератури окреслена кількома важливими рисами. По-перше, названа література вже за своїм визначенням несе риси маргінального явища, адже вона розвивається, незалежно від наріжного кемалістського монолінгвістичного та монокультурного дискурсу, ставлячи під сумнів визначення “одна нація – одна література”. По-друге, пропонує ширший мультикультурний спектр літературних тем, форм, ба мов³. Переважна більшість “екстра-канонічних” текстів виходять друком за рахунок неурядових видавництв, число яких останнім часом стрімко зростає. Найбільшими та найвпливовішими серед них є видавництва фінансових інституцій, приміром, Yarı Kredi та İş Bankası та засновані у 1980 р. приватними видавцями з метою вибудування дискусійного простору для суспільства нового зразка друкарні (Metis Yayınlarıта İletişim Yayınları). Крім того, екстра-канонічна турецька література відкрита до всіх різновидів експериментальних форм постмодерного письма, а наріжними її жанрами, пропагованими впродовж останніх двадцяти років, стають непопулярні раніше магічний реалізм та новий історичний роман. Іншими домінантними жанрами турецької літератури згаданого штибу, на погляд німецької дослідниці Бьорте Сагастер, є кримінальна фантастика (crime fiction) та наукова фантастика (science fiction)⁴ [Sagaster 2009, 69].

Важливою особливістю “екстра-канонічної” літератури є та обставина, що частково тексти написано авторами, котрі не належать до етнічної чи/або релігійної більшості. Приміром, письменники Маріо Леві (“Не дійти до міста” (“Bir Şehre Gidememek”, 1990), “Стамбул – місто-казка” (“İstanbul Bir Masaldı”, 1997), “Як темніло, куди ви зникли?” (“Karanlık Çökerken Neredeydiniz?”, 2009)), Муратхан Мунгач (“Кадоре” (“Çador”, 2004), “Уп’ятьох” (“Beşpeşe”, 2004 у співавторстві з Пинар Кюр, Еліф Шафак, Дже-ліль Окерем та Фарек Улаєм), “Прокляття оленів” (“Geyikler

Laneti”, 1992)), Мигирдіч Маргосян (“Гявурський квартал” (“Gavur Mahallesi”, 1992)), Мегмет Узун (“Мова та роман” (курдською – “Ziman û Roman”, 1997)), “Гранатовий цвіт: роздуми над культурним плюралізмом” (“Çokkültürlülük üzerine denemeler”, 1995)) попри своє єврейське, вірменське та курдське походження та відмінну культурну і етнічну приналежність, успішно ввійшли у сучасний літературний дискурс Туреччини. Важливо, що творчість цих письменників суперечить монокультурному кемалістському дискурсу, проте себе вони ідентифікують представниками сучасного турецького письменства, а турецьку мову використовують як головну у своїй творчості та житті.

Відтак, нашою є думка, що входження мультикультурного фактора до літературознавчого дискурсу залежить від того, наскільки в художніх творах втілюється різноманітний досвід мультикультурних суспільно-історичних умов та взаємин. Мультикультуралізм як літературна тема, на думку німецького тюрколога Катаріни Дуфт (Catharina Dufft), окреслюється у турецькій словесності вже в 80-х роках ХХ століття. Підґрунтям цьому слугують дещо контroversійне трактування культурної пам’яті та визначення координатів канону літератури нового зразка. В рамках дискусій щодо канону література постає своєрідним медіумом культурної пам’яті. Конструювання та спроби відтворення культурної пам’яті актуалізували проблему ідентичності. Отже, мультикультуралізм не лише привернув увагу до етнічних спільнот, а й підготував простір для дискусій про функціонування змаргіналізованих етнічних ідентичностей всередині домінантної національної ідеології, певною мірою, репресивної щодо них. Як наслідок, “маргінальність перетворилася на безпрецедентне джерело творчої енергії” [Spinner-Halev 1999, 11]. У цьому контексті промовистою є ґрунтовна розвідка турецького літературознавця Нюкета Есена під назвою “Нургідіч Маргосян та Мегмед Узун: досвід культурного плюралізму в Діярбакирі” (Nurgirdiç Margosyan and Mehmed Uzun: Remembering Cultural Pluralizm in Diyarbakir) [Esen 2009, 129]. Оригінальне трактування проблеми змаргіналізованих етнічних ідентичностей артикулюється і в творчості представниці жіночого струменя у турецькій літературі Айли Кутлу. У своєму доробку письменниці фокусує увагу на вірменському питанні. Ця обставина привернула увагу літературних критиків. В результаті маємо розлогу статтю Карін Швейсгут (Karin Schweissgut) «Спогади

про втрачену вірменську ідентичність: “Джан кушу” Айли Кутлу» (*Memories of a Lost Armenian Identity: Ayla Kutlu’s “Can Kusu”*).

Серед письменників-аутсайдерів чи тих, котрі репрезентують турецьку літературу “екстра-канонічного” зразка чільне місце займає й Нобелівський лауреат 2006 року Орхан Памук. Прозаїк є найвідомішим представником нових тенденцій у турецькій літературі, які розвинулися після *the coup d’etat* у 1980 році. Памук репрезентує експериментальне письмо, далеке від наслідування турецького соціального реалізму і суміжне з літературою постмодерного зразка [Ecevit 2006, 96]. У його романах Османська історія та культура зображуються як плацдарм для формування турецької історії та культури, відтак Туреччина постає своєрідним конгломератом нового і традиційного, унікального поєднання східної та західної культури. Відповідно, Памук у своїх творах робить спробу окреслити модель турецької ідентичності, по суті відмінну від тієї, яка пропагується меїнстрімом. Відтворення мультикультурного османського минулого через призму сьогодення моделює нове майбуття, сформоване на традиції та культурних надбаннях поколінь.

У турецькій літературно-критичній думці намітилося неоднозначне ставлення до постаті Орхана Памука та його творів. Міжнародне визнання письменника не виявилось тим безапеляційним чинником, що мав би слугувати абсолютній популярності Памука на батьківщині. Речники ультранаціоналістичних та кемалістських кіл неодноразово критикували письменника за відвертий орієнталізм, загравання з Заходом, підтримку імперіалістських сил у спробі підірвати цілісність країни, невідстоюванні інтересів Туреччини супроти світових інтересів, ба, звинувачували у підпільній співпраці з сіоністами. Відносно самих творів, Памука критикували за огріхи у художній площині, зокрема, до подібної критики вдавалися письменники Адалет Агаоглу та Гільмі Явуз. Звісно, експериментальна форма його письма, відмінна від панівного ідеологічного русла та наближена до художньо-естетичної моделі, фавор письменника відносно постмодерного плюралізму значень йшли врозріз з традиційним соцреалістичним дискурсом державної ідеології кемалістського зразка, що не приділяв особливої уваги мультикультурній проблематиці. Дискусії щодо творчості О. Памука, які, на разі, не втратили своєї актуальності, набули нової динаміки, щойно письменник почав публічно коментувати, закордоном зокрема, так звані “темні плями” турецької

історії. Мова йде про інтерв'ю Памука швейцарській газеті *Der Tagesanzeiger* (6 лютого 2005 р.), в якому він згадав про вбивство одного мільйона вірменів та тридцяти тисяч курдів. Політичні коментарі історичних подій знаменували новий період творчості письменника, визначаючи нові координати літературного канону.

Романіст у своїх чисельних виступах та публікаціях підкреслено акцентує увагу на мультикультуральному вимірі своєї творчості, пропонуючи власну модель, котру, на наш погляд, доцільно охарактеризувати як “інтеграція без асиміляції”. Прикметно, що виступ Памука під час урочистого відкриття Франкфуртської книжкової ярмарки-2008, почесними гостями котрої номінувалися саме представники турецької літератури, був присвячений входженню мультикультурного фактора до літературознавчого дискурсу. Однак, особливо промовистою у названому ключі стала лекція з літератури, виголошена Памуком під час вручення нобелівської премії. І дійсно, “Батькова валіза” окреслила не лише філософсько-естетичні концепти творчості письменника, а й наголосила на активному потенціалі адаптації турецько-мусульманської культури.

Німецька дослідниця Бьорте Сагастер, аналізуючи сучасну турецьку літературу, вирізняє окрему когорту письменників, котрі своїми творами окреслюють релігійно маркований літературний струмінь, відтак, йдуть всупереч меінстриму. Таким чином, формується література “анти-канонічного зразка”, яка абсолютно заперечує ідеологію кемалістського дискурсу [Sagaster 2009, 70]. До згаданих письменників Бьорте Сагастер зараховує Юксель Шенлер та Еміне Шенлікоглу, Оркуна Учара та Бурака Турна.

Активна громадська позиція та просвітницька діяльність письменниць Шуле Юксель Шенлер та Еміне Шенлікоглу окреслена пропагуванням релігійних ідеалів, зокрема, досягнення сутності поняття “хідаєт” (шлях релігійного просвітлення). У своїх творах авторки акцентують увагу на релігійних цінностях та засуджують європейський стиль життя. Твори названих письменниць виходять великими накладками з розрахунком на жіночу аудиторію читачів.

Шуле Юксель Шенлер розпочала письменницьку діяльність у досить ранньому віці, багато друкувалася у газетах, що відстоювали права жінок, і започаткувала спеціальні рубрики, які висвітлювали проблеми жіноцтва Туреччини (газети: “*Kadın Gazetesi*”, “*Yeni İstiklal*”, “*Seher Vakti*”, “*Hür Söz*”, “*Babıalide Sabah*”). Шенлер,

попри походження з аристократичної сім'ї, проєвропейських поглядів, перейнялася ідеями джемаату Саїда Нурсі, згодом увійшла до джемаату “Чаршамба” Махмуда Устаосманоглу. Відстоюючи право жінок навчатися у вищих навчальних закладах Туреччини не знімаючи хустки, здобула широке коло прихильників серед впливових верств населення. У 1971 році Шенлер звернулася з відкритим листом, надрукованим у газеті “Бугюн”, до президента Туреччини Джемдета Суная, звинувачуючи останнього в антидемократичних діях відносно жіноцтва, за що отримала покарання – ув'язнення протягом дев'яти місяців. Культовим романом Юксель Шенлер є “Вулиця спокою”, за котрим було знято кінострічку під назвою “З'єднані долі”, за участю відомих акторів Іззет Гюнай та Тюркан Шорай. Найяскравішими творами доробку письменниці стали романи “Хідаєт” (Hidayet), “Що з нами трапилося?” (Bize Ne Oldu), “Все заради Ісламу” (Herşey İslam İçin).

Послідовницею ідей та поглядів Шуле Шенлер стала адвокат за професією Демет Тезджан, всенародне визнання котрій принесло авторство біографічної розвідки “Історія однієї течії: Шуле Юксель Шенлер” (Bir Çığır Öyküsü), 2007 р. Радикальнішою у поглядах виявилася письменниця Еміне Шенлікоглу⁵. Її романістика є популярною у консервативних колах Туреччини та за її межами у численних перекладах (“Як ви приєдналися до нас?” (“Bize Nasıl Kıydınız?”), 1988; “Жінок пригнічують жінки” (“Kadınları Kadınlar da Eziyor”), 1997; “Троянда християнства” (“Hristiyan Gülü”), 2000; “Марія” (“Maria”), 2002).

Окрім літератури ісламського спрямування до названої категорії зараховують письменників, що, всупереч ідеалам матеріалістичного Заходу, своїми творами відстоюють ультранаціоналістичні інтереси, які фашистсько-імперіалістськими характеристиками унеможливають свою сумісність з національним каноном. Домінуючим жанром названої літератури є трилер (gerilim) чи кіберпанківський роман, а найяскравішим прикладом можна вважати роман О. Учара та Б. Турна “Металева буря” (Metal Fırtınası), 2004 р. У романі змальовано майбутню війну між Сполученими Штатами та Туреччиною, перемогу в якій здобуває Туреччина. Роман несе ознаки кітч, він глибоко ідеологічний і можна лише уявити його популярність серед масового читача.

Прикметно, що своєрідною відповіддю на посилення “антиканонічної” літератури є спроба письменників вкотре привернути

увагу до націоналістичних тенденцій, що були панівними у перші роки республіканського періоду. Для прикладу звернімося до надзвичайно популярної книжки Тургута Озакмана “Ці запальні турки” (Şu Çılgın Türkler), 2005 р. Книжка, яка описувала надзвичайно складні умови повоєнної Туреччини, коли європейські імперіалісти вдалися до спроби захопити Анатолію, мала надзвичайний успіх. Так, протягом одного року, вже на грудень 2006-го книжку було перевидано 338 разів. Озакман отримав нагороди державного зразка відомих освітніх інституцій Туреччини (звання почесного доктора університету Йедітепе, м. Стамбул; університету 19 травня, м. Самсун; Османгазійського університету, м. Ескішехір; Егейського університету, м. Ізмір та Анкарського університету, а також нагорода “За внесок у розвиток суспільства” (Topluma Katkı Ödülü) університету Сулеймана Деміреля, м. Іспарта).

Як бачимо, висвітлення картини сучасної турецької літератури, в аспекті визначення координат канону, співвідносно до мультикультурних тенденцій демонструє контрверсійну ситуацію, коли об’єктивний погляд на мультикультурне минуле Туреччини стає можливим за рахунок представників “екстра-канону”, письменників, котрі позбавлені ідеологічних чи релігійних упереджень. Зокрема, зосередженість сучасної турецької літератури на проблемі ідентичності особливо значима для тематичних і художніх змін, які відбуваються останнім часом. Адже, таким чином, репрезентується природа та специфіка мультикультурного нарративного твору, який декларує жанр роману як своєрідну модель трансформації універсальної мови міжкультурної рівності, в той час, як діалог культур та відокремлених етнічних систем формує джерело тематики мультикультурних романів.

¹ Абдула Учман (професор літератури), Агмет Октай (поет та журналіст), Біляль Зія Текін (викладач університету), Емін Оздемір (літературний критик, видавець), Фейза Хепчілінгірлер (письменниця), Фюсун Акатли (літературний критик), Гасан Бюлент Кахраман (літературний критик), Мегмет Г. Доган (літературний критик), Неджат Бірінджі (представник Міністерства освіти), Семіх Гюмюш (журналіст), Туран Коч (літературознавець), Унсал Оскай (професор літератури), Юсуф Чотуксокен (літератор).

² Згадана присяга, введена у повсякденне шкільне життя ще з 1932 року міністром освіти Туреччини Решітом Галіпом,

артикулюється наступним чином: “Türküm, doğruyum, çalışkanım. Yasam küçüklerini korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu özümden çok sevmektir. Ülküm, yükselmek, ileri gitmek. Varlığım Türk varlığına armağan olsun!” (Я – турок, я – чесний, я – старанний. Взірцем для мене є вдосконалення та поступ вперед. Мій закон – захищати менших та поважати старших, любити свою країну та народ більше за себе. Всю свою сутність я ставлю на пожертву турецькій екзистенції!).

³ Вірменська та курдська. Вірменсько-турецьке видавництво Aras Yayinevi, м. Стамбул, засноване у 1993 р. провадить двомовну видавничу політику.

⁴ Яскравою ілюстрацією може стати дебютний роман Алгана Сезгінтюреді “Зброя вбивці” (Katilin Şeyi), 2006.

⁵ Детальніше можна ознайомитися з творчістю письменниці на сайті www.eminesenlikoglu.org

ЛІТЕРАТУРА

1. Блум Г. **Західний канон: книги на тлі епох** / Пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа. Київ, 2007.

2. **Концепція мультикультуралізму**. Київ, 2005.

3. Глостанова М. В. **Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века**. Москва, 2000.

4. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. **The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures**. London, 1989.

5. Esen Nüket. Mıgırdiç Margosyan and Mehmed Uzun: **Remembering Cultural Pluralizm in Diyarbakır** // Turkish Literature and Cultural Memory. Wiesbaden, 2009.

6. Spinner-Halev Jeff. **Cultural Pluralizm and Partial Citizenship**. In Multicultural Questions, ed. Ch. Joppke and S. Lukes. New York, 1999.

7. Sagaster Börte. **Canon, Extra-Canon, Anti-Canon: On Literature as a Medium of Cultural Memory in Turkey** // Turkish Literature and Cultural Memory. Wiesbaden, 2009.

8. Uzun Mehmed. **Nar Çiçekleri: Çokkültürlük üzerine Denemeler**. İstanbul, 2006.

9. Yıldız E. **Orhan Pamuk’u Okumak**. İstanbul, 2006.

10. <http://www.varlik.com.tr/dergiArsiv.aspx>

АМЕРИКАНСЬКО-САУДІВСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ПАДІННЯ НАФТОВИХ ЦІН В 1985 РОЦІ

Сайчук М. М.

Тема закінчення Холодної війни нерозривно пов'язана з проблемами розпаду СРСР, тому викликає значну зацікавленість дослідників. Цим подіям передували спалахи радянсько-американського протистояння у 1-й половині 1980-х років, котрий прямо пов'язаний з діяльністю адміністрації президента США Рональда Рейгана. Вплив американської політики на різке послаблення радянської системи протягом 1980-х років був спричинений відмовою Рейгана від традиційної з кінця 1940-х років стратегії стримування світового комунізму на користь стратегії примусової трансформації та послаблення СРСР. Це відбувалося кількома шляхами:

По-перше, це обмеження політичного впливу СРСР в країнах Третього світу шляхом надання військової та фінансової підтримки непримиримим рухам опору в країнах, де вони існували (Афганістан, Нікарагуа, Ефіопія, Ангола, Камбоджа, Лаос та інші).

По-друге, це обмеження політичного впливу СРСР у країнах Східної Європи шляхом надання політичної та фінансової підтримки антикомуністичним організаціям та рухам.

По-третє, це стримування СРСР шляхом досягнення військової переваги над його збройними силами за рахунок нової гонитви озброєнь та загострення міжблокового протистояння у Європі.

По-четверте, це стримування СРСР шляхом дестабілізації його економіки за рахунок нанесення "ударів" по слабких місцях радянського народногосподарського комплексу: обмеження валютних надходжень до СРСР від експорту нафти і природного газу, загальне подорожчання західних кредитів для СРСР, припинення доступу до сучасних західних технологій, провокування перевитрат ресурсів на економічні проекти, доозброєння та підтримку союзників.

З часом це стало підґрунтям для появи та широкого розповсюдження тези про розпад Радянського Союзу внаслідок багатоголової комбінації з політично-ідеологічної та економічної війни проти нього з боку США. Уперше її докладно висвітлив з опорою на ке-

рівні документи адміністрації президента Р. Рейгана співробітник Інституту Гувера П. Швейцер у своїй книзі “Перемога. Роль таємної стратегії адміністрації США в розпаді Радянського Союзу і соціалістичного табору”. Зокрема, в контексті американської політики послаблення СРСР він запропонував пояснення різкого падіння світових цін на нафту в 1985–1986 рр., причини котрого до сьогодні залишаються нез’ясованими. Швейцер стверджує, що падіння цін на нафту було організовано адміністрацією Р. Рейгана. З одного боку, низькі ціни на нафту сприяли послабленню радянської економіки, а з іншого – стимулювали зростання американської економіки. Таким чином, в обстановці Холодної війни США застосували нафтову зброю в економічній війні проти СРСР.

Оскільки публікація Швейцера в США ніколи офіційно не спростовувалася, його висновки набули значного поширення на Заході. Після виходу з друку російськомовного перекладу, тези Швейцера отримали популярність в Росії. Навіть офіційна історія російської зовнішньої розвідки в своїх оцінках стратегії Рейгана базується на цитуванні Швейцера [12; с. 17–38]. Серед російських дослідників найбільшу увагу причинно-наслідковому зв’язку між американською політикою та загостренням радянської кризи приділяє професор Є. Гайдар – голова першого уряду Російської Федерації після розпаду СРСР: “Були системні чинники: милітаризація економіки, глибока системна криза сільського господарства, варварська система освоєння нафтових ресурсів, неконкурентоспроможність машинобудування на світових ринках; все це були фундаментальні чинники, що створювали ризики. Але ці ризики реалізувалися 13 вересня 1985 р., коли міністр нафти Саудівської Аравії оголосив про те, що Саудівська Аравія радикально змінює свою нафтову політику й розпочинає різко збільшувати видобуток, після чого ціни впали вчетверо. З цього починається крах радянської економіки” [4].

За Швейцером виходить, що після вторгнення Радянської Армії до Афганістану, повалення монархії в Ірані та низки ісламістських змов у Саудівській Аравії правляча династія потребувала військової підтримки з боку США. У свою чергу Вашингтон потребував зниження світових цін на нафту в інтересах своєї промисловості та економічної війни проти СРСР. Вперше це обговорювалося у 1981 р. під час таємного візиту директора ЦРУ В. Кейсі до Саудівської Аравії: “Кейсі завірив Фахда, що адміні-

страція й надалі буде вживати заходів з обмеження радянських енергетичних програм. Але натякнув, що натомість він очікує зниження цін на нафту. Більш низькі ціни на енергоносії були б дуже корисні для економіки США, а її розвиток – головна ціль внутрішньої політики Рейгана. Сила Сполучених Штатів в інтересах Саудівської Аравії, стверджував він. Особливо тепер, коли вона стала гарантом виживання для Саудівської Аравії. Зниження цін на нафту стане на перешкоді пошуку інших джерел енергії, таких, наприклад, як радянський газ. Крім того, це завдасть шкоди обом запеклим ворогам саудівського уряду – Ірану та СРСР, котрі непогано заробили на своїй нафті в сімдесяті роки” [17; с. 177].

Егор Гайдар з опорою на тези Швейцера розвиває цю тему, пояснюючи тодішні обставини американсько-саудівського нафтового співробітництва наступним чином: “Вторгнення до Афганістану, оцінене державами Перської затоки і, насамперед, Саудівською Аравією, як потенційна загроза, стало одним з факторів радикальної зміни їх ставлення до США. Потенційна військова підтримка наддержави виявилася бажаною. Америці були потрібні більш низькі ціни на нафту. Тема пов’язаності цих сюжетів уперше на високому рівні обговорювалася у квітні 1981 р. під час візиту керівника ЦРУ В. Кейсі до Саудівської Аравії. Р. Пайпс був автором направленої американській владі на початку 1980-х років записки, зміст якої – рекомендації скористатися залежністю радянської економіки від кон’юнктури нафтових цін для дестабілізації комуністичного режиму. Кейсі, призначений президентом Р. Рейганом директором ЦРУ, мав досвід роботи, пов’язаної з аналізом та використанням економічної слабкості противника” [3; с. 192–193].

Щоправда, Гайдар не наважився відкрито заявити про американсько-саудівське таємне нафтове співробітництво як про безпосередню причину розвалу СРСР, а обмежився лише констатацією відомих фактів. Натомість останній керівник СРСР М. Горбачов відкрито заявив у інтерв’ю Радіо “Ехо Москви” що через падіння цін на нафту, Союз втратив 2/3 валютних надходжень до країни. «Рейган – цитує Горбачова російська інформаційна агенція “Новини”, – звернувся до Саудівської Аравії з тим, щоб посадити, осадити Радянський Союз. Це був удар надпотужний» [1].

Протягом початку 1980-х рр. Кейсі та міністр оборони США К. Вайнбергер неодноразово зустрічалися з членами королівської

родини Саудівської Аравії – королем Фахдом і принцом Бандаром (послом в США в 1983–2005 рр.), а також з шейхом Ахмедом Закі Ямані (міністром нафти в 1962–1986). На думку Швейцера, американці змогли переконати арабів збільшити видобуток нафти, і в результаті переговорів було досягнуто таємної угоди. Сталося це на початку 1985 р., коли король Фахд здійснив свій перший офіційний королівський візит до Вашингтону. «Чотири місяці по візиту Фахда до Вашингтону, – пише французький дослідник Е. Лоран, – за словами одного члена команди Рейгана, “саудівці відкрили кран на повну”... На початку 1985 року саудівці збільшили видобуток нафти з 2 до 6 млн. барелів на день, наприкінці 1985 року вона дійшла до 9 млн., а на початку 1986 – до 10 млн. барелів на день» [8; с. 205].

Саудівська Аравія була єдиною серед країн ОПЕК (Організації країн-експортерів нафти), котра мала технічні можливості для радикального збільшення видобутку. Шеф ЦРУ Кейсі доводив, що “єдиний, хто отримує вигоду від високих цін на нафту, це вороги королівства – Іран, Лівія та СРСР, і останній може, завдяки випадковій підтримці Саудівської Аравії, фінансувати підривною діяльністю у портах королівства” [8; с. 204]. Як пояснював помічник секретаря Ради національної безпеки Р. Робінсон, “СРСР фінансує свою імперію за допомогою експорту нафти, і кожного разу, коли ціна на нафту підвищується на 1 долар за барель, прибутки СРСР у твердій валюті зростають на 1 мільярд доларів” [8; с. 193].

Також Кейсі в розмовах з королем Фахдом попереджував про можливу втрату саудітами частини західноєвропейського ринка через високі ціни на нафту. Бельгійці, а вслід за ними французька компанія “Elf-Aquitaine”, відмовилися від саудівської нафти на користь більш дешевої радянської. Кейсі запевнив Фахда, що США надалі будуть обмежувати радянські енергетичні програми, а натомість необхідне зниження цін на нафту, від яких потерпала американська економіка. Також це стало б на перешкоді пошуку європейцями інших джерел енергії, як, наприклад, радянський газ. Ці аргументи знайшли розуміння у саудівського монарха. Таким чином, стараннями адміністрації Рейгана у 1985 році розпочався обвал цін на нафту.

“13 вересня 1985 р. – стверджує професор Є. Гайдар, – міністр нафтової промисловості Саудівської Аравії Ямані оголосив, що його країна не готова надалі скорочувати видобуток нафти і

буде нарощувати її виробництво. Збільшення видобутку нафти у Саудівській Аравії в 1985–1986 рр. більше ніж утричі радикально змінило ситуацію на ринку. Нафтовидобувні країни змагаються, хто швидше знизить ціни, щоб зберегти свою частку на ринку” [3; с. 116].

Спотові ціни за один барель нафти марки “Аравійська легка” (з 1985 р. “Дубай”) впали з \$35,69 у 1980 р. до \$27,53 у 1985 р. й \$13,10 – у 1986-ому [2; с. 235]. Це ціни в середньорічному обчисленні, а добові котирування опускалися нижче \$10 за барель.

СРСР для компенсації втрачених прибутків від експорту дорогої сибірської нафти, які прямо впливали на бюджет країни, стабільність споживчого ринку, зовнішньоекономічний баланс та фінансування ВПК і армії, різко форсував видобуток нафти й досяг в 1987–1989 рр. свого історичного максимуму – понад 0,5 млрд. тонн нафти на рік. Проте мінімальні нафтові ціни на світовому ринку не дозволили покрити бюджетний дефіцит. СРСР був змушений вдатися до крупних позик на Заході, котрі там давали тільки під урядові гарантії, які, зазвичай, супроводжуються політичними вимогами. Так СРСР потрапив до пастки, з якої вже не вибрався. І тому прибічники версії про американсько-саудівську нафтову змову проти СРСР схильні говорити про наявність секретних домовленостей між США та королівством, внаслідок яких і відбулося різке зростання саудівського видобутку в 1985 році.

Ця “теорія змови”, якої дотримується і останній керівник СРСР М. Горбачов, поки що не підтверджується жодним документальним доказом. Але вона має багато прихильників, з огляду на особливості відносин між США та Саудівським королівством. Останнє фактично було стратегічним союзником американської політики, спрямованої на недопущення радянської експансії в арабському регіоні та мусульманському світі. Ці особливі відносини розглядаються як непрямі докази того, що Саудівська Аравія дійсно маніпулювала цінами на нафту в інтересах політики США проти Радянського Союзу. І особливо це стосувалося періоду 1-ї половини 1980-х рр.

Ер-Ріад розцінив радянське вторгнення до Афганістану як спробу Москви вийти до нафтових ресурсів в зоні Перської затоки, створюючи навкруги королівства «червоний пояс» завдяки своєму впливові у Південному Йемені, Сомалі та

Ефіопії. Протидія радянському вторгненню до Афганістану, через підтримку афганського опору, стала одним із зовнішньополітичних завдань королівства. У листопаді 2001 р. колишній начальник саудівської розвідки принц Турки аль-Фейсал в інтерв'ю телеканалу Ей-Бі-Сі визнав, що після вторгнення до Афганістану було укладено таємну угоду з Ісламабадом та Вашингтоном про закупівлю на саудівські кошти зброї та її поставку через Пакистан афганським моджахедам. Угоду підтримав єгипетський президент Мубарак, і зброя радянського виробництва закуповувалась переважно в Єгипті [5; с. 62–63].

Практично тими ж самими словами, що і Турки аль-Фейсал, писав про цю секретну угоду і П. Швейцер. А згодом цей факт визнали дослідники Конгресу США: «За Картера і Рейгана уряд Саудівської Аравії підтримував антикомуністичні зусилля в усьому світі, діючи як паралельно, так і в тісній згоді з політикою США. У 1979 іранська революція і радянське вторгнення в Афганістан стали джерелом енергії для десятиліття спільних американсько-саудівських зовнішньополітичних зусиль, у тому числі, загальної підтримки радянського опору моджахедів в Афганістані та війни Саддама Хусейна проти Ірану... Це включало також саудівське фінансування антикомуністичних груп, яким Конгрес заборонив надавати американську допомогу, таким, як нікарагуанські “контрас”» [18; с. 5].

Поки Ер-Ріяд на прохання ЦРУ надавав широку підтримку моджахедам у Афганістані, Вашингтон надавав гарантії безпеки самій династії Саудів, підкріплюючи їх широкою програмою співробітництва. Це слугує додатковими непрямыми доказами про можливість існування секретної американсько-саудівської нафтової угоди. “Угодою століття” в галузі торгівлі зброєю назвали продаж із США до Саудівської Аравії у жовтні 1981 р. 6 літаків-заправників KC-135, 1177 ракет класу “повітря – повітря” та 5 літаків Е-3А системи дальнього радіолокаційного виявлення та управління (АВАКС) на загальну суму \$8,7 млрд. Літаки Е-3А взагалі є унікальними, тому поставлялися із США тільки найближчим і найважливішим союзникам: об'єднаному повітряному командуванню НАТО (з розташуванням у Люксембурзі), Великобританії та Франції. Саудівське королівство опинилося серед цих найближчих союзників. П. Швейцер прямо зазначає, що зі згодою на продаж АВАКСів Вашингтон посилив тиск на Ер-

Ріяд з тим, аби примусити його збільшити нафтовий експорт та вплинути на світові нафтові ціни в бік їх зменшення [17; с. 177].

У квітні 1985 р. США запропонували Саудівській Аравії програму штучних супутників землі “Арабсат” і спільний політ до космосу. 17–24 червня 1985 р. відбувся політ космічного корабля “Діскавері”, де поряд з 4 американцями й 1 французом був перший саудівський космонавт принц Султан Сауд. Того ж року за програмою “Щит затоки” США зобов’язалися поставити королівству системи ППО на \$3,7 млрд.

Усі ці військово-політичні заходи самі по собі не є прямим підтвердженням тези П. Швейцера про існування секретної угоди між США і Саудівською Аравією про маніпулювання світовою ціною на нафту. Однак можна провести паралель із зустрічами президента Буша з королем Абдалою. У 2005 р. спадковий принц Абдала зустрівся з Бушем ще до офіційного поховання померлого саудівського короля Фахда. Вочевидь, Абдала потребував допомоги США у боротьбі за саудівський трон, тому оголосив наміри надалі збільшувати видобуток нафти. Президент Буш подякував принцові й повідомив журналістам, що Абдала пообіцяв йому утримувати ціни на нафту “в розумних межах” [6].

У 2008 р. Буш вдруге зустрівся з Абдалою. Тоді було домовлено про поставки надсучасної американської зброї на \$20 млрд., а натомість король погодився підвищити видобуток нафти в королівстві задля зменшення світових нафтових цін [13]. Це виглядає як повторення моделі, одного разу вже реалізованої в 1985 р.

Проте насправді все виглядає не так однозначно. По-перше, не може слугувати підтвердженням наявності американсько-саудівської нафтової домовленості факт тісного військово-технічного співробітництва. Річ у тому, що якраз у 1984–1985 рр., попри прохання Саудівської Аравії продати літаки-винищувачі F-15, адміністрація Рейгана не змогла цього зробити через протидію єврейського лобі в Конгресі. Так само було відмовлено у продажі ракет класу “земля – земля”, які Саудівська Аравія вимагала для врівноваження ракетного потенціалу Ірану, що саме в той час широко використовувався проти міст Іраку. Саудівська Аравія була змушена шукати альтернативу американському постачальнику, розмістивши замовлення на бойові літаки у Великобританії, а на ракети – в Китаї. Останнє мало особливий резонанс у світі. Тому говорити про повне американсько-саудівське порозуміння не можна.

По-друге, військово-політичне співробітництво двох країн провадилося окремо від нафтового. Саудівська Аравія без прохань США надавала широку підтримку різноманітним антикомуністичним рухам. Принц Турки аль-Фейсал, котрого Швейцер називав безпосереднім учасником переговорів з директором ЦРУ В. Кейсі щодо обвалу нафтових цін, перелічує багато операцій, в яких Саудівська Аравія надавала підтримку США. Окрім боротьби з Радянською Армією в Афганістані, це участь у змові проти союзника Москві, лівійського лідера М. Каддафі, допомога режиму С. Барре в Сомалі після його розриву з СРСР, та еритрейському опору проти марксистського режиму М. Маріаму в Ефіопії. Ніде жодним словом він не згадує про нафту.

А напередодні візиту російського президента Путіна до Королівства в 2007 році в пресі з'явилося доволі відверте інтерв'ю Турки аль-Фейсала: «...Протягом останніх 60 років, – заявив аль-Фейсал, – і навіть більше того, ми завжди вважали себе хорошими друзями США й відчували, що і вони ставляться до нас таким же чином. Ми були поряд з ними в 40-ві, 50-ті, 60-ті й 70-ті роки, коли йшла “холодна війна”, і ми показали себе надійними союзниками в боротьбі проти комунізму. Ми взяли на себе вантаж відповідальності в нашому регіоні світу. Ми допомагали їм всім, чим могли, віддаючи багато грошей, а іноді й людські життя на боротьбу з комунізмом... Ми фактично брали участь в протидії радянській експансії в окремих регіонах. Для цієї мети застосовувалися гроші, людські ресурси, розвідувальні засоби і все інше» [9].

Питання секретної американсько-саудівської нафтової угоди викликало значну зацікавленість, проте жоден із дослідників не зміг запропонувати докази або можливості існування такого договору. «Ідея про участь ЦРУ, котре підштовхнуло Саудівську Аравію різко підвищити видобуток нафти та викинути її на ринок, щоб підкосити економіку СРСР, мені здається цікавою, – коментував для російської інформаційної агенції “Новини” доктор філософії, заступник директора Дейвіс-центру російських та євразійських досліджень при Гарвардському університеті, а в минулому “советолог” Маршал Голдман, – особливо якщо проаналізувати динаміку нафтового ринку тих років і паралельний політичний процес. І дійсно, залишившись без нафтодоларів, закрита радянська економіка опинилася на межі краху. Я всерйоз займався вивченням цієї версії, зустрічався з людьми, проте зібрати реальні докази на користь “змови” не зміг» [10].

Ще далі йде міністр нафти Саудівської Аравії Алі аль-Наїмі. На пряме запитання щодо можливості “міждержавної угоди” королівства з США по маніпулюванню цінами на нафту він відповів буквально так: «Що стосується “теорії змов” між США та Саудівською Аравією, то її мусують насамперед ті, хто хоче порушити стабільність світового нафтового ринку...» [11].

Таким чином, не існує жодних прямих доказів наявності американсько-саудівської нафтової угоди, яка б завдавала прямої шкоди експорту енергоносіїв з СРСР. Натомість існують значні сумніви у технічній можливості здійснити такий обвал цін на нафту в 1985–1986 рр., як про це говорять прибічники “теорії змови”.

Насправді, ціни на нафту в 1985 р. не зазнавали різкого обвалу після заяви шейха Ямані. І тим більше, не було обвалу цін в 4 рази, як про це іноді говорять [14]. З наведеної вище динаміки цін на нафту сорту “Аравійська легка” видно, що падіння цін було в 2,5 рази у порівнянні з історичним максимумом 1980 р. Але це падіння розпочалося ще в березні 1983 р., коли ОПЕК вирішила знизити базову ціну барелю з \$34 до \$29, а для фіксації цієї ціни вводить жорсткі квоти на видобуток. Проте ціни на нафту і далі продовжували падати, попри зусилля Саудівської Аравії утримати їх. Адже інші країни-члени ОПЕК не дотримувалися своїх квот, оскільки не могли знизити свої бюджетні видатки, зорієнтовані на експортні прибутки від нафтових цін рівня 1979–1981 рр.

Крім того, суттєвих змін зазнав сам ринок споживання нафти. Високі ціни на вуглеводні стимулювали Європу та США розробляти власні поклади. Наприклад, у 1982–1987 рр. у Європі відбулося збільшення власного видобутку з 168 до 219 млн. тонн на рік [15; с. 221]. Внаслідок активної розробки родовищ Північного моря експортерами нафти стали Велика Британія, Норвегія та Нідерланди. Широкого розповсюдження набули заходи з енергозбереження: зменшення споживання бензину автомобілями, розповсюдження дизельних двигунів, нові технології теплоізоляції приміщень тощо. Збільшилася ефективність використання енергії. Тільки з середини 70-х, в результаті структурної перебудови економіки в США при зростанні ВВП на 15%, споживання енергії знизилося на 3%, а у Великій Британії за такого самого зростання ВВП – на 13% [7; с. 162].

На додаток до цього змінилася система нафтового ціноутворення. Замість довготривалих нафтових контрактів за офіційно

оголошеними ОПЕС цінами набули поширення одноразові угоди продажу наявної нафти (ринок “spot”), форвардні та ф’ючерсні угоди. На початку 70-х рр. на них приходилося лише 3–5% світової торгівлі нафтою, а в середині 80-х – до 50%. Таке стрімке зростання базувалося на біржовій торгівлі, коли ціна на нафту і нафтопродукти визначалася кількома основними центрами (Нью-Йорк – NYMEX, Лондон – IPE, Сінгапур – SIMEX). Вони працюють цілодобово в режимі реального часу, перебираючи від ОПЕС функцію ціноутворення.

Усі ці фактори разом вважаються фундаментальними економічними причинами падіння цін на нафту після 1982 р., тому теза про таємне американсько-саудівське нафтове співробітництво щодо обвалу нафтових цін не має реального обґрунтування. Це підтверджується і об’єктивними даними видобутку нафти в Саудівській Аравії. Є. Гайдар у різних своїх виступах говорив про тодішнє зростання саудівського видобутку в 3,5–4 рази, звідки ці цифри почали “гуляти” в інших дослідженнях. Однак, насправді, відбувалося протилежне. Офіційна енергетична статистика уряду США, наведена Адміністрацією енергетичної інформації у липні 2007 р., містить цікаву інформацію щомісячного видобутку нафти країнами світу, починаючи з 1973 р. Виявляється, щомісячний видобуток нафти у Саудівській Аравії зріс удвічі за 4 місяці (з мінімуму 2,34 млн. бар. на день у серпні 1985 р. до 4,68 млн. на день у грудні 1985 р.) і в 2,65 рази за рік (до 6,21 млн. бар. на день у серпні 1986 р.). Потім видобуток впав до 6 млн. бар. і практично не піднімався аж до вересня 1990 р., коли розпочалася війна у Перській затоці. Таким чином, жодного 4-разового зростання видобутку нафти, якщо рахувати по місяцям, не було. А якщо рахувати по роках, то видобуток нафти у Саудівській Аравії зріс ще менше – в 1,44 рази (з 3,388 млн. бар. на день в 1985 р. до 4,87 млн. у 1986 р.). Далі у 1987 р. він впав на 12,5% – до 4,27 млн., і потім в 1988–1989 рр. тримався на рівні, близькому до 5 млн. бар. на день. Через війну у Перській затоці та для компенсації втрати радянської нафти на світовому ринку в 1991–1992 рр. Саудівська Аравія піднімала свій видобуток до 8,1–8,3 млн. бар. на день. Але й тоді саудівський видобуток залишався на 15–18% нижче їх попереднього рекорду 1981 р. – 9,82 млн. бар. на день [19].

Іншими словами, Саудівська Аравія не “обвалювала”, а навпаки намагалася підтримати високі ціни на нафту. Інакше неможли-

во зрозуміти, чому вона видобувала в 1981 р. під час піку нафтових цін мало не вдвічі більше нафти, ніж під час американсько-саудівської “змови” на ринку нафти в 1985 р.

Відчайдушні спроби Ер-Ріяду втримати нафтові ціни від падіння цілком логічні, адже темпи зростання ВВП країни прямо залежали від коливань ціни на нафту. У період високих цін на нафту показник темпів зростання ВВП Саудівської Аравії був високим: 6,7% у 1978, 10,1% у 1979, 7,9% у 1981 рр. Коли ж ціни почали падати, впав і темп зростання ВВП: 1,7% в 1982, 0,1% в 1983, 2,6% в 1984, 4,1% в 1985 рр. У 1986 р. обсяг товарного експорту з королівства знизився у порівнянні з 1981 р. в 5,5 рази. Зменшення фінансових надходжень від нафтового експорту ставило країну в скрутне становище, адже вона не могла знизити державні видатки. В 1986 р. з’ясувалося, що реальні прибутки державного бюджету від внутрішніх джерел складають тільки 16,5 млрд. ріалів, тоді як видатки перевищують 88,2 млрд. ріалів. Негативне сальдо платіжного балансу Королівства у 1985 р. становило майже \$13 млрд. За таких умов Саудівській Аравії було не до геополітичних домовленостей з США [16; с. 319–332].

Отже, насправді, падіння цін 1985 р. не мало жодного стосунку до американської стратегії протистояння Радянському Союзові. Тому теза про наявність таємної американсько-саудівської угоди з маніпулювання ціною на нафту та розвинута на її базі “теорія змови” є помилковими. Щоправда, директор ЦРУ В. Кейсі у 1981 р. дійсно вів розмови в Ер-Ріяді про бажаність зменшення цін. Точилася війна в Афганістані, розгорталася польська криза, і США цілком логічно шукали можливості завдати удар по слабкому місцю СРСР. Інша справа, що на практиці цього не відбулося, а Саудівська Аравія навпаки “підігрівала” нафтові ціни в інтересах своєї економіки і без будь-якого зв’язку з американськими планами підірвати стабільність радянської економіки. Тому, як причини розвалу СРСР, так і особливості американсько-саудівських відносин у нафтовій сфері вимагають зняття нашарування міфів та неупередженого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власти РФ не должны бояться жестких мер борьбы с кризисом – Горбачев [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: http://www.rian.ru/crisis_news/20081228/158241605.html

2. *Вороновський Г. К.* та ін. Енергетика світу та України. Цифри та факти. Київ, 2005.

3. *Гайдар Е. Т.* Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2006.

4. *Гайдар Е., Наумов О.* Распад СССР – уроки для современной России [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: <http://www.iet.ru/ru/raspad-sssr-uroki-dlya-sovremennoi-rossii-2.html>

5. *Глебова Н.* Оценка арабскими и западными аналитиками современной ситуации в Саудовской Аравии // Саудовская Аравия: эволюция режима и пределы возможного в политическом развитии. Сб. ст. / Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Ин-т востоковедения РАН. Москва, 2003.

6. *Зыгарь М.* “Мы будем помнить его поддержку джихада против Советов”. Мир прощается с королем Фахдом [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=598130>

7. *Ковалко М. П., Денисюк С. П.* Энергозбереження – пріоритетний напрямок державної політики України. Київ, 1998.

8. *Лоран Э.* Нефть: ложь, тайны, махинации. Пер. с фр. Москва, 2007.

9. Принц Турки Аль-Фейсал: “Ждем визита Путина” // **Завтра**. 27 декабря 2006.

10. Самое мощное оружие России в переговорах с Западом – ее газопроводы [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: <http://www.rian.ru/economy/20080828/150739340.html>

11. *Сигов Ю.* Миром правят нефть и доллар? // **Деловые люди**. №159–160, июнь–июль. 2004.

12. Стратегическая “триада” администрации США по развалу Советского Союза // Очерки истории российской внешней разведки / Под ред. Лебедева С. Т. 6. Москва, 2007.

13. *Сурков Н.* Буш продаст арабам супероружие [Электронный ресурс]. – Режим доступа до документа: http://www.ng.ru/world/2008-01-16/1_bush.html

14. *Чайка Ф.* Кто может обвалить цены на нефть? // Финансовые известия. 28 февраля 2007.

15. *Шидловський А.* та ін. Паливно-енергетичний комплекс України в контексті глобальних енергетичних перетворень. Київ, 2004.

16. *Хамамдех Мухаммад*. Саудовская Аравия: проблемы либерализации экономики, базирующейся на нефти // Востоковедный сборник (выпуск второй). Москва, 2001.

17. *Швейцер П.* Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. Пер. с польск. Минск, 1995.

18. *Christopher M. Blanchard*. Saudi Arabia: Background and U.S. Relations. – Congressional Research Service. – Report for Congress, RL33533. July 9, 2009.

19. Official Enegry Statistics from the U.S. Government [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа:

http://tonto.eia.doe.gov/merquery/mer_data.asp?table=T11.01a

БРЕНД “УКРАЇНА” ТА АРАБСЬКЕ СУПУТНИКОВЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Сирінська О. А.

У сучасному світі погана репутація або відсутність репутації для держави можуть стати серйозною проблемою для країни, що має намір стати конкурентоспроможною на міжнародній арені.

PR та маркетингові технології у просуванні іміджу держави: історія питання

Важливість формування позитивного бренду країни була інтуїтивно усвідомлена ще офіційними “батьками” сучасної системи зв’язків з громадськістю – лідерами боротьби Америки за незалежність, які з самого початку прагнули переконати кожного індивіда – від емігрантів і біженців з Європи та Англії до монархів Старого Світу – у необхідності звільнення США від колоніальної залежності [1:36].

Ідеологом державного PR-у можна назвати Самуеля Адамса – одного з керівників американської революції, який чітко розумів, що саме ЗМІ можуть стати основним чинником формування та просування і захисту нової нації. На його думку, населення переважно керується почуттями, а не розумом, а громадська думка – результат потоку подій та їх інтерпретації людьми, що активно займаються політикою. А тому він вважав за необхідне постійно працювати над тим, щоб збудити і спрямувати у потрібному напрямку громадську думку не лише в середині країни, але і за її межами [1:37]. “Американські патріоти не втрачали будь-яку можливість, щоб проінтерпретувати ту чи іншу подію на свою користь” [1:36].

Основні принципи сучасних паблік рілейшнз також були сформульовані Самуелем Адамсом та іншими керівниками боротьби США за незалежність:

- необхідність створення організації, здатної очолити кампанію та об’єднати людей;
- використання символіки, що справляє емоційний вплив;
- використання гасел, що розкривають складні проблеми у вигляді простих стереотипів, які легко запам’ятовуються;

- організація подій, що привертають увагу громадськості, провокують дискусії і тим самим структурують громадську думку;
- випередження опонента в інтерпретації подій з тим, щоб ваша оцінка подій була сприйнята як єдиновірна;
- необхідність постійного і безперервного використання у ході кампанії всіх можливих каналів впливу на громадську думку та пропаганди нових ідей і переконань [1:37].

Процес глобалізації зробив завдання формування позитивного іміджу країни, її бренду ще більш важливим і водночас важким та породив нові напрямки використання маркетингових технологій для PR-у взагалі і, зокрема, для держави. Одним з таких новітніх напрямків є проведення бренд-політики держави (або державний брендинг), що передбачає процес створення та поширення за допомогою міжнародних засобів масової інформації та комунікації бренду країни. Бренд країни в даному випадку необхідно розуміти як “комплекс думок, відчуттів, асоціацій та уявлень, які виникають у людини, коли вона бачить, чує назву країни чи купує товар, вироблений у цій країні” [2]. Імідж, репутація та бренд розглядаються як стратегічне надбання країни, оскільки за їх допомогою міжнародні оглядачі оцінюють держави як надійні чи ненадійні, агресивні чи миролюбні, багаті чи бідні, стабільні чи нестабільні, і непрямо впливають на вагу державного утворення на міжнародній арені та на кількість інвестицій, що у неї вкладаються. Сучасний бренд країни повинен бути оригінальним та асоціюватись із нею, легко піддаватись змінам та нововведенням в залежності від розвитку подій на міжнародній арені, використовувати постійні цінності та культурні особливості країни, створений аполітичною командою із врахуванням зауважень та побажань щодо вже існуючого зовнішнього іміджу країни, містити слоган (обов’язково із назвою країни) та логотип з елементами державної символіки [2].

Сучасний стан українського державного брендингу

3 червня 2009 року український уряд затвердив чергову програму формування позитивного міжнародного іміджу країни на період до 2011 року [3]. Згідно з нею на три роки буде виділено 230 мільйонів гривень поетапно на 2009, 2010, 2011 роки. Крім

того, на 2009 рік з цієї ж метою виділено 2 млн грн. Державному агентству з інвестицій та інновацій [4]. Україна виділяє кожного року певну суму на покращення свого іміджу закордоном, щоправда конкретних результатів від витрачених коштів з цієї мети поки що спостерігається мало. Як показують експертні дослідження, проведені Центром О. Разумкова та іншими науковими організаціями [2], Україна у світі (точніше, як видно із відібраних для моніторингу публікацій – у західному світі) і досі або маловідома країна, або відома переважно негативними подіями та нестабільністю.

З позитивних згадувань переважають перемоги та високі місця на змаганнях українських спортсменів та досягнення вітчизняної науки [2]. Натомість, переважна більшість інформації про нашу країну, що надходить до іноземців, пов'язана з трагічними подіями – такими, як чорнобильська катастрофа та її наслідки, корупційні скандали, нелегальна діяльність українських мігрантів. Україна – це політично нестабільна пострадянська держава між ЄС та Росією, де торгують людьми і вибухають снаряди, а літаки падають на дітей, ображена на Європу, бо їй не знайшлось там місця, демократично недосконала і нестабільна і з дуже великою кількістю громадян, заражених на СНІД.

Бренд “Україна” на арабському супутниковому телебаченні

Незважаючи на те, що східний напрямок міжнародної активності України, як економічної і в першу чергу енергетичної, так і політичної та соціальної, залишається дуже актуальним, про що не забувають згадувати українські високопосадовці під час чергового газового загострення з Росією, формуванню та дослідженню бренду Україна на східному напрямку українські аналітики, за нашими спостереженнями, уваги приділяють мало і переважно обмежуються дослідженнями російських ЗМІ. Сподіваємось, що ця розвідка, яка стала результатом кількарічного моніторингу повідомлень про Україну, зафіксованих у інформаційних та аналітичних програмах арабського супутникового телебачення (більше ніж 2356 згадувань), зможе певним чином заповнити цю прогалину та стати підґрунтям для подальших більш глибоких досліджень, присвячених цій тематиці. Водночас ми розуміємо недосконалість та неповність нашого дослідження, в першу чер-

гу тому, що у нього включені лише повідомлення автентичних арабських телевізійних каналів, натомість, за бортом залишилась величезна кількість повідомлень телевізійних компаній інших держав, які транслюють в регіоні програми арабською мовою і є, якщо не джерелом інформації для місцевих телекомпаній, то принаймні ще одним додатковим, хоча можливо і не таким достовірним, як власне арабські супутникові канали, джерелом інформації для безпосередніх глядачів, таким чином, граючи свою роль у формуванні іміджу України в регіоні.

Протягом останніх 15 років спостерігається бурхливий та динамічний розвиток арабського супутникового телебачення [5]. Арабські супутникові канали є доступними для широкої аудиторії всіх країн регіону, а також для арабських громад в інших частинах земної кулі. Супутникове телебачення, що з'явилося як засіб затвердження домінування в галузі ЗМІ однієї з арабських держав, з часом стало ареною для політичної дискусії на Близькому Сході та в Північній Африці. Зараз існує більше сотні каналів арабського супутникового телебачення, які можна безкоштовно переглядати у різних частинах земної кулі (більш докладно див. [5]). Крім того, арабське супутникове телебачення, на відміну від наземних аналогів, які, на думку більшої частини населення арабських країн, є заангажованими різного роду політичними силами та релігійними групами [14], користується у регіоні більшою довірою [10].

Для арабських країн досі, навіть після Помаранчевої революції, події якої активно висвітлювали всі канали арабського телебачення, Україна залишається *terra incognita*. До листопада 2004 року це можна було пояснити тим, що наша держава потрапляла до уваги іноземних журналістів найчастіше в негативному контексті. Про неї згадували в чергову річницю Чорнобильської катастрофи, на засіданнях Ради Безпеки ООН, присвячених ядерним програмам “ненадійних” країн, у зв'язку з “касетним” та “кольчужним” скандалами, звинуваченнями в незаконній торгівлі зброєю, скнилівською трагедією тощо.

Ще одним, але надзвичайно рідкісним приводом поговорити про Україну були візити її можновладців до арабських країн та ще рідше – підписані ними там контракти. Більш детально висвітлювались візити представників цих країн до України, однак нагод для подібних репортажів було навіть менше, ніж у перших двох випадках.

Рідкісні позитивні повідомлення про Україну та українців були пов'язані здебільшого зі спортивними перемогами наших земляків. Зокрема, футболіст Андрій Шевченко досі є кумиром молоді всього арабського світу. Крім нього, арабські спортивні журналисти час від часу змушені були називати ім'я Івана Гешка, який відбирав перемоги в бігу на довгі дистанції, на які традиційно розраховують спортсмени країн Північної Африки.

Іншою темою інформаційних повідомлень ставали звіти про діяльність миротворців ООН в арабських країнах, зокрема в Лівані. Після початку операції “Свобода Іраку” в березні 2003 року та відправки українського РХБ-батальйону до Кувейту, а пізніше української бригади стабілізаційних сил до іракської провінції Васіт, громадян нашої держави почали згадувати в сумних зведеннях серед загиблих та поранених, та й тоді часом плутали з болгарськими і навпаки. Найактивніше діяльність української бригади висвітлювали знову ж таки в негативному контексті під час масових акцій в Куті (столиця провінції Васіт) та повстання “Армії Магді”.

Справжній інтерес до України, як вже було сказано, виник наприкінці листопада 2004 року, під час Помаранчевої революції. Цю подію не змогло проігнорувати жодне інформаційне агентство у світі. Серед арабських інформаційних каналів, які прислали до України своїх кореспондентів, можна назвати “Al-Jazeera” та “Al-Arabiya”. Інші канали арабського супутникового телебачення також висвітлювали ці події, однак використовували матеріали зарубіжних інформагентств.

Слід відмітити і вплив, який Помаранчева революція справила на розвиток подій в арабському регіоні в наступні кілька місяців. Зокрема, позитивно прокоментував їх колишній прем'єр-міністр Лівану (на той час уже опозиціонер) та відомий медіамагнат Рафік Харірі. Досить цікавим є також той факт, що після трагічної загибелі цього політика, наприкінці зими та навесні 2005 року його прихильники влаштували подібні до Майдану акції протесту з вимогою вивести сирійські війська з Лівану, що отримали назву “Кедрова революція”. Можна також говорити навіть про певні паралелі в зовнішньому вигляді українського та ліванського “майданів”.

Хоча ліванська опозиція обрала інші кольори для своєї символіки (вона віддала перевагу червоному та білому – кольорам ліванського прапора), однак так само, як і в Україні, було вста-

новлено намети, на площі відбувався цілодобовий мирний мітинг і навіть було відтворено таку, здавалося б незначну деталь, як прапор на Монументі Незалежності в Києві, хоча й у дуже своєрідний спосіб. В Бейруті на площі, де загинув відомий опозиціонер, немає подібного пам’ятника чи колони, а тому було тимчасово встановлено дерев’яний стовп, на якому сидів ліванський юнак і махав прапором.

Ще однією цікавою деталлю є те, що ті, хто не підтримував виведення сирійських військ з Лівану, також застосували деякі технології українського Майдану. Зокрема, вони також встановили своє наметове містечко поряд з таким же містечком прихильників загиблого экс-прем’єра. Ліванське супутникове телебачення щодня демонструвало їх мирне співіснування та дебати між “жителями” у прямому ефірі. Крім того, ними, можливо, була запозичена ще одна технологія, так званих “автобусів-привидів”, а саме – використання спеціальних автобусів, на яких з міста до міста возили одних і тих самих учасників альтернативних мітингів.

Крім того, слід зазначити, що після Помаранчевої революції, опозиція в арабських та африканських країнах під час виборів часом обирає для символіки помаранчевий колір, незважаючи навіть на те, що свого часу його використовували ізраїльські противники евакуації поселень з палестинських територій.

Водночас, слід сказати, що після подій Помаранчевої революції Україну згадують, хоча й більш прихильно, але значно рідше і часом не в дуже привабливому контексті. Тепер в аналітичних програмах про неї можна почути, як про “маленьку”, “невелику” і т. д. державу в Європі, що свідчить про те, що арабські аналітики і глядачі досі дуже погано усвідомлюють, де саме знаходиться Україна і яких вона розмірів, оскільки порівнюють її найчастіше з Грузією та рідним Ліваном.

Разом з тим, хоча жодна українська влада не спромоглась створити інформаційну політику як у середині країни, так і за її межами, інтерес до нашої країни не згасає. Так, уже відома “Al-Jazeera” після заяв В. А. Ющенка про виведення українських військових з Іраку раз на кілька тижнів давала повідомлення в інформаційних випусках про те, що “незважаючи на активний спротив США, Президент України Віктор Ющенко пообіцяв вивести українські війська”, та зняла документальний фільм про Помаранчеву революцію. Крім того, її дитячий канал зняв сюжет для тележурналу про хлопчика арабського походження, що живе в Києві.

Інший арабський інформаційний канал “Al-Arabiya” також виявляє інтерес до нашої країни. Однак він більше приділяє уваги нашій державі, як такій, на чий території живуть мусульмани – кримські татари – та як сусідці Туреччини (нехай і через море). Зважаючи на те, що в ефірі цього каналу багато документальних фільмів та водночас немає хорошої бази для налагодження власного їх виробництва, до сітки його мовлення потрапляють також матеріали українських документалістів.

Ще одним приводом заговорити про Україну став вкрай невдалий з точки зору телевізійної картинки та абсолютно несподіваний для арабських ЗМІ та політикуму візит українського президента В. Ющенка до Іраку. Дивна картинка з іракськими високопосадовцями в костюмах і краватках з одного боку, та українським президентом з групою можновладців (у тому числі прес-секретарем Іриною Геращенко) у військовій формі, до якої вкрай негативно ставляться жителі Іраку, з іншого, навряд чи дала позитивності образу України та пересічного українця в цій країні. І хоча візит встигли згадати у випусках новин практично всі іракські супутникові канали, вагомих результатів для розвитку відносин двох країн він, на жаль, не приніс.

Також Україну згадували під час “газової війни” з Росією на початку 2006 та 2009 років. Зокрема, останній українсько-російський конфлікт та відключення газу Європі стали причиною для арабських коментаторів говорити про вплив цих подій на зміну політичних орієнтацій європейських партнерів США та новообраного американського президента і його ставлення до політичного руху “Хамас”.

Крім того, арабські ЗМІ з певним зацікавленням спостерігають за перипетіями української підготовки до чемпіонату Європи з футболу, що відбудеться у нашій країні у 2012 році.

Найбільш активними у інформуванні про українські події є арабські інформаційні супутникові канали “Аль-Джазіра” та “Аль-Арабія”, а також іноземні гравці на ринку – арабомовні канали.

Проблеми формування бренду “Україна”: причини виникнення і шлях подолання

Однією з найбільших проблем українського брендингу є те, що більшість інформації про Україну, яка надходить до іноземців, виходить не власне з українських першоджерел, а за посередни-

цтва російських інформаційних агенцій. Це пояснюється в першу чергу тим, що українські інформаційні агенції та державні відомства, які мали б надавати інформацію іноземною мовою для іноземних журналістів, що працюють в Україні, якщо і роблять це, то із величезним запізненням. За спостереженнями політичного експерта Представництва Європейської Комісії в Україні Давіда Стуліка, під час газового конфлікту 2009 року український “Нафтогаз” та УНІАН публікували повідомлення англійською мовою із запізненням у 6 годин, що є неприпустимим для західних інформаційних агенцій, які намагаються оперативно готувати матеріали. Крім того, Україна досі не має жодного супутникового телевізійного каналу, який би міг оперативно надавати інформацію про Україну англійською чи іншою іноземною мовою та виробляв би власний іномовний продукт, на відміну від тієї ж Росії, де крім англomовного Russia Today, успішно працює також арабомовний канал Russiya-Al-Yaum, США, які створили одразу кілька арабомовних каналів та редакції Радіо “Свобода” та “Голосу Америки” десятками мов світу, Німеччини, чия “Німецька хвиля” розмовляє 34 мовами, в тому числі українською, Франції та Великобританії, які також мають свої телевізійні та радіоверсії іномовлення. Натомість існуюче УТР не лише не користується популярністю у іноземних користувачів, а ще і продукує свої не дуже якісні програми доволі нерегулярно. Українські високопосадовці, зокрема, представники Національної комісії з телебачення та радіомовлення, пояснюють таку ситуацію обмеженнями, що існують в українському законодавстві, яке, як вони заявляють, не передбачає іномовної української продукції.

Такий стан речей дає можливість також для інформаційних маніпуляцій з боку інших країн, які мають більший вплив на світове інформаційне поле через свої іномовні ЗМІ та дозволяють їм оголошувати свою позицію в українському питанні, яка часто не співпадає з національними інтересами України, як єдино правильну. Це, в свою чергу, може спричинити тиск та відмову від захисту національних інтересів з боку керівництва нашої країни.

Крім того, в Україні відсутній якісний інформаційний продукт, який би був цікавим не лише для її жителів, але міг би привернути увагу до України та покращити її імідж в очах іноземних громадян. Тому першочерговим завданням для формування української інформаційної політики має стати виховання та перепідготовка

кадрів для ЗМІ, які б могли працювати за міжнародними стандартами. Створення цікавого інформаційного продукту, який би не обмежувався висвітленням життя українських політиків та зірок шоу-бізнесу, а звертав би увагу на життя простих громадян, на збереження культурної спадщини України, розвиток вітчизняної науки і техніки, сприяв би наповненню бренду “Україна” новим, більш позитивним змістом, навіть не руйнуючи старі стереотипи, а надаючи їм позитивного забарвлення, та сприяв би вдосконаленню власне самого українського інформаційного поля та його більшій інформаційній проникності. Зокрема, з точки зору просування бренду “Україна” на арабський медіа-ринок, слід приділяти більше уваги проживанню на території України корінних народів мусульманського віросповідання, а також чисельної арабської діаспори. Адже якщо телевізійний продукт буде якісним і зможе зацікавити іноземну телекомпанію, то його з радістю придбає іноземна телевізійна компанія та продемонструє своїм глядачам, як це вже сталося із одним з українських документальних фільмів про Туреччину, знятим Олександром Ткачуком.

Зважаючи на інтерес арабських супутникових каналів до української телевізійної документалістики, слід відводити більше місця проектам у цій сфері, що демонстрували б давні зв’язки нашої держави з арабським світом. Крім того, Україна в контексті розробки програми іномовлення, має виділити окремий час для новин, у яких би роз’яснювалась її позиція з того чи іншого питання арабською мовою.

Слід також заохочувати вивчення арабської мови в Україні з одного боку, та демонструвати інтерес нашої держави до арабського світу на супутникових каналах телебачення з іншого. З цього погляду можна використовувати вже існуючу базу для вивчення сходознавства в Україні, зокрема Інститут сходознавства НАН України ім. А. Ю. Кримського, “систему безперервної сходознавчої освіти” (дитсадок – школа – коледж – вуз), створену на базі Київської гімназії східних мов № 1 тощо.

З точки зору розміщення рекламних роликів України, найбільш цікавими є канали “Al-Jazeera”, “Abu Dhabi”, “Dubai TV”, єгипетські канали та для регіону Магриба – “2M”. Крім того, слід приділити особливу увагу можливості проникнення продукції українського дитячого телебачення на арабський ринок для сприяння позитивному ставленню до України у стратегічній перспективі.

Доволі цікавим напрямком у цьому плані могла б стати кооперація України з іншими державами, яка дала б можливість створювати новий продукт світової якості та водночас здешевити процес його виробництва.

Висновки

У сучасному світі погана репутація або відсутність репутації для держави можуть стати серйозною проблемою для країни, що має намір стати конкурентоспроможною на міжнародній арені. Україна також кожного року виділяє кошти з бюджету для покращення свого іміджу за кордоном, щоправда, наразі, така діяльність є малоефективною.

Водночас, нечітка інформаційна стратегія спричинила практично повну відсутність України на арабських супутникових каналах. Про неї та її громадян згадують лише в тих випадках, коли тему не можуть проігнорувати навіть CNN та BBC.

Арабські супутникові канали є доступними для широкої аудиторії всіх країн регіону, а також для арабських громад в інших частинах земної кулі. Популярність арабського супутникового телебачення та висока довіра до нього зі сторони населення арабських країн спричинила спроби проникнення на його ринок з боку іноземних гравців.

Найактивніше події в нашій державі висвітлюють арабські інформаційні канали. Телебачення ж, орієнтоване на певну аудиторію (обмежену за регіональною, віковою, гендерною або тематичною ознакою), подіям в Україні приділяє набагато менше уваги. Позитивним виключенням можуть служити спортивні канали, де завдяки перемогам наших спортсменів про українців згадують частіше.

На відміну від країн Європи, де наша держава відома переважно з негативної точки зору, для арабського світу Україна є дивною, часом непередбачуваною, але цікавою країною. Нашій державі при розробці стратегії інформаційної політики, спрямованої на Близький Схід та Північну Африку, слід обов'язково використовувати цю обставину.

Окремим завданням державної інформаційної політики має стати підготовка та перепідготовка кадрів. Слід також заохочувати вивчення іноземних, зокрема арабської мови в Україні, з одного боку, та демонструвати інтерес нашої держави до араб-

ського світу на супутникових каналах телебачення з іншого. З цього погляду можна використовувати вже існуючу базу для вивчення сходознавства в Україні, зокрема Інститут сходознавства НАН України ім. А. Ю. Кримського, “систему безперервної сходознавчої освіти” (дитсадок – школа – коледж – вуз), створену на базі Київської гімназії східних мов № 1 тощо. Крім того, поява якісного, світового рівня продукту, можливо у кооперації з іншими державами, могла б дати більше можливостей для оперативного реагування на загрози для національної інформаційної безпеки України та захисту її національних інтересів.

З точки зору розміщення рекламних роликів України, найбільш цікавими є канали “Al-Jazeera”, “Abu Dhabi”, “Dubai TV”, єгипетські канали та для регіону Магриба “2M”. Крім того, слід приділити особливу увагу можливості проникнення продукції українського дитячого телебачення на арабський ринок для сприяння позитивному ставленню до України у стратегічній перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Королько В. Г.* Основи публік рілейшнз: Посібник. Київ, 1997.
2. *Ольга Зубик.* Імідж України: погляд з-за меж // Всеукраїнська експертна мережа. http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11063
3. Тимошенко вирішила грошима піднімати імідж країни // Український бізнес ресурс. 3 червня 2009 р. < http://ubr.ua/fullnews/ukr/timoshenko_reshila_dengami_podnimat_imidj_strany-16026/>
4. *Виктор Чивокуня.* Американці на службі “Газпрому” – у війні з Україною // 20 січня 2009 р. - < <http://www.ukrudprom.ua/digest/drtffggffdd200109.html>>
5. *Сирінська О. А.* Сучасні тенденції розвитку арабського супутникового телебачення. № 39–40. **Сходознавство**. 2007.
6. *Верлин Е.* Акрам Хузам: Я не собираюсь делать пропаганду // **Профиль**. 2006. № 42 (503). – < <http://www.profile.ru/items/?item=20812>>
7. *Різун В.* Природа й структура комунікативного процесу // **Наукові записки Інституту журналістики**. 2000. Т. 2.
8. *Ajami F.* What the Muslim World is Watching? // **The New York Times**. November 18, 2001.

9. Див. Al-Hayat. October 12, 2002.
10. Allen R., Drummond J. Wealthy Desert Emirate Extends Its Influence // **Financial Times**. November 7, 2001.
11. Arab Advisory Group (AAG). Reports. Credibility of Satellite News Channels in Greater Cairo. Credibility of Satellite News Channels in Jordan. Jordan Media City Update – Transnational Broadcasting Studies Journal. 2005. № 14 (Spring/Summer). [<http://www.tbsjournal.com/Archives/Spring05/ArabAdvisors.html>].
12. Ayish Muhammad I. Political Communication on Arab World Television // **Political Communication**. Vol. 19. 2002.
13. Chafets Z. Al Jazeera Unmasked: An Arab Propaganda Machine in the Guise of Real Journalism // **Daily News**. October 14, 2001.
14. Rosemberg C. Qatar’s Marevick Al Jazeera TV News Network Causing Major Stir Arena // Knight Ridder Washington Bureau. October 10, 2001.
15. Zayani Mohamed. Arab Satellite Television and Politics in the Middle East / Abu Dhabi: The Emirates Center for Strategic Studies and Research. 2004.
16. Anderson John W. Knowledge and Technology. – International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter. Vol. 5. 2000. <www.isim.nl/newsletter/5/>.
17. Kamalipour Yahya R., Hamid Mowlana (eds). Mass Media in the Middle East: A Comprehensive Handbook / Greenwood: Westport, CT, 1994.
18. Kraidy Marwan M. Arab Satellite Television Between Regionalism and Globalization // **Global Media Journal**. Vol. 2.2 (Spring). 2003:6, <<http://lass.calumet.purdue.edu/cga/gmi/SubmittedDocuments/Kraidy.htm>>.
19. Marwan Kraidy. Transnational Television and Assymetrical Interdependence in the Arab World: The Growing Influence of the Lebanese Satellite Broadcasters // Transnational Broadcasting Studies. Vol. 5. (Fall/Winter). 2000. www.tbsjournal.com/Archives/Fall00/Kraidy.htm.
20. Sakr Naomi. Satellite Realms: Transnational Television, Globalization and Middle East. London: IB Tauris, 2001.
21. The Message is the Media: Information Technologies in the Next Generation // A seminar of the Arab Information Project at Georgetown University’s Center for Contemporary Arab Studies,

January 18, 2000. – [<http://www.georgetown.edu/research/arabtech/jan2000.htm>]

22. *Davies H.* Dubai: Watch This Space! // **Transnational Broadcasting Studies Journal**. №13, 2004. <<http://www.tbsjournal.com/dubaiwatchthisspace.html>>

23. *Najib Ghadbian.* Contesting the State Media Monopoly: Syria on Al-Jazira Television // The Middle East Review of International Affairs. Volume 5, No. 2 June 2001. URL document [<http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue2/jv5n2a7.html>].

24. *Mostefaoui Belkacem.* **La television Francaise au Maghreb.** Paris, 1995.

25. *Rugh William A.* The Arab Press: News Media and Political Process in the Arab World. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1987.

26. *Schleifer S. Abdallah.* Al Jazeera Update: More Datelines from Doha and a Code of Ethics // **Transnational Broadcasting Studies Journal**. 2004. № 13. URL document: [http://www.tbsjournal.com/aljazeera_schleifer.html].

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ ПАПІРУСИ В ЗІБРАННІ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ¹

Тарасенко М. О.

Колекція давньоєгипетських пам'яток Одеського археологічного музею НАН України (ОАМ) [Латышева 1963, 123–129; Доконт 1965, 206–212; Романова 2008, 327–338] (на сьогодні – це понад 800 речей, в їх числі саркофаги, мумії, стели, мала пластика, амулети, ушебті, канопи, скарабеї, фрагменти папірусів, тощо [Доконт 1965, 209]) – найбільша в сучасній Україні, що перевищує кількістю експонатів та їх розмаїттям київське, полтавське і дніпропетровське зібрання. З пострадянського простору одеська колекція поступається лише Державному музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва) та Державному Ермітажу (Петербург), але за своїм віком є давнішою [Доконт 1965, 206].

Історія формування музейного зібрання єгипетських речей в ОАМ починається з другої чверті – середини ХІХ ст., і сама по собі заслуговує на окреме дослідження, яке досі не проводилось.

Одеський міський (в подальшому, “археологічний”) музей було засновано в 1825 році й перші єгипетські пам'ятки були передані у дарунок музею І. П. Бларамбергом, його засновником, вже того ж року. За описом колекції, що був зроблений директором музею Н. П. Мурзакевичем у 1844 році, зібрання вже нараховувало 10 єгипетських експонатів – шість стел, дві бронзові статуетки Осіріса, ушебті та дерев'яну скульптуру сокола [Латышева 1963, 125]. Видатний внесок у розвиток музею зробило, Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС), засноване у 1839 році, хоча ним було створено і власний музей, в зібранні якого також наявні єгипетські речі, що їх подарували члени Товариства і меценати [Латышева 1963, 125]. Відзначимо, зокрема, подарунок музею (1846 р.) архімандрита Порфирія Успенського², де, окрім багатьох речей, привезених цим мандрівником з Єгипту був, і “сувій папірусу”, надалі, загублений [Латышева 1963, 128] – ані його зміст, ані подальшу долю якого нам встановити не вдалося. В описі колекції Музею Товариства Б. О. Тураєва [Тураев 1912] він вже не згадується. У 1858 році відбулось об'єднання музеїв і, відповідно, злиття колекцій. Новий музей отримав назву Музею Одеського товариства історії та старожитностей. Перший науко-

вий опис його давньоєгипетського зібрання було видано в 1912 р. Б. О. Тураєвим [Тураев 1912, 72–90]. В цій публікації враховано 287 музейних експонатів, тобто, далеко не всі з його сучасної колекції.

Єгипетська колекція ОАМ продовжувала поповнюватись і в радянський період. Так, у 1920 році до Музею надійшло 12 речей з колекції М. О. Хітрово, колишнього посла Росії в Румунії, Португалії та Японії [Латышева 1963, 124; Дониц, Отдел древностей, л. 1]. У 1923 році до ОАМу (тоді “Одеський державний історико-археологічний музей”) було передано музейну колекцію Новоросійського (Одеського) університету з цікавим зібранням єгипетських пам’яток. Основну частину цієї колекції складали пам’ятки, які подарував університетському музею професор Рішельєвського ліцею О. О. Рафалович, лікар, який проводив в Єгипті дослідження витоків чуми у 1846–1848 рр. О. О. Рафаловичем було написано книгу, де він описав свою мандрівку: “Путешествие по Нижнему Египту и внутренним областям Дельты” (СПб., 1850). Друга частина книги, яку було присвячено подорожі по Верхньому Єгипту, так і не побачила світ, оскільки 1851 р. автор помер [Дониц, Отдел древностей, л. 5]. До складу університетського зібрання входило, за різними джерелами, від 100 до 200 різноманітних єгипетських старожитностей – від надмогильних плит до зразків взуття та флори, а також фрагменти папірусів, мова про які піде нижче. Останнє істотне поповнення єгипетських пам’яток в ОАМ відбулось у 1959 році, коли з метою “розширення” одеської колекції сюди були передані артефакти з кількох музеїв УРСР, зокрема, саркофаги з Київського державного історичного музею, один з яких, саркофаг Несмут, походив з відомої “другої (т.зв. жрецької) схованки” мумій в Баб ель-Газус (Деїр ель-Бахрі), відкритої у 1891 році. Зі старожитностями з цієї схованки пов’язана особлива сторінка історії єгипетської колекції ОАМ.

Частина знайдених у “другій схованці” в Баб ель-Газус пам’яток, вже потрапивши до Каїрського музею старожитностей і задокументованих у Журналі надходжень, за рішенням хедіва Аббаса II Хельмі, тогочасного правителя Єгипту, була подарована дружнім європейським країнам. Відібрані артефакти були розділені на кілька рівноцінних частин, яким надали відповідні номери. В результаті проведеної лотереї, Росії дістались речі під лотом № 6. 19 березня 1894 року в одеський порт кораблем Руського

товариства пароплавства й торгівлі було доставлено 6 ящиків з єгипетськими старожитностями, в яких містилось 5³ саркофагів, решта: “дрібні речі” – всього 54 (/ 55) позицій.

Секретар ОТІС В. О. Яковлев дійшов висновку про “неможливість” розмістити в Музеї Товариства всі ці пам’ятки й було прийняте рішення про необхідність їх розподілу між провінційними університетськими центрами Росії, окрім Петербурга та Москви, де вже існували значні єгипетські зібрання⁴. Питанням цього розподілу займався представник Одеського учбового округу Х. П. Сольський. В результаті, в Одесі залишився лише надзвичайно гарний та у чудовому стані збережений зовнішній саркофаг співачки Амона Несі-та-уджат-ахет⁵ (ОАМ № 52976) і ще кілька ушебті, причому перевезені вони були до Музею Новоросійського університету, а не Музею Товариства, й опинились в ОАМ лише в 1923 році. Складений єгипетською Службою старожитностей на французькій мові опис речей партії № 6⁶, який супроводжував подарунок хедіва, переданий Х. П. Сольському⁷, був перекладений, прокоментований й підготований до друку О. Д. Берлевим, але так і невиданий [Берлев, Список вещей, л. 1–10]⁸. Список всіх саркофагів зі жрецької схованки в Баб ель-Газус, із вказівкою того, якій країні й конкретному музею вони дістались, було видано Г. Даресі (разом із копією списку У. Бур’яна) [Daressy 1908, 3–38]. На сьогодні важко встановити місцезнаходження “дрібних речей” з подарунку хедіва 1894 року. З п’яти саркофагів два нині знаходяться в колекції ОАМ⁹ – зовнішній саркофаг Несі-та-уджат-ахет (ОАМ № 5296 = № 1 за описом (= Cairo 29712 96/120)) [Berlev, Hodjash 1998, 10–12 (8)]¹⁰ і внутрішній саркофаг Несмут (співачки Амона і музики Мут, великої володарки Ашеру¹¹) (ОАМ № 71965¹² = № 4 за описом (= Cairo 29634 48.57) [Berlev, Hodjash 1988, 14–16 (10)] (спочатку цей саркофаг потрапив до Археологічного музею Київського Імп. університету св. Володимира [Тураев 1899, 198–205], а надалі до Київського державного історичного музею, але в 1959 році, в числі інших єгипетських речей з музеїв України, його було повернено до Одеси). Внутрішній саркофаг Несі-та-уджат-ахет знаходиться в Казані [Berlev, Hodjash 1998, 12–14 (9); Тураев 1904, 082–087] (спочатку – в музеї Казанського Імп. університету, надалі – в Казанському державному музеї Татарської АР РФ, за № 11605)¹³. Всі три саркофаги датуються ХХІ династією¹⁴. Невідомою залишається доля ще двох саркофагів із подарунку хедіва – Джд-Хонсу-йу-

еф-анха, сина Шед-су-Хора (= № 5 за описом (= Cairo № 29620)) та Іу-ес-анх(-ті) (= № 3 за описом (/ Cairo № 29687 73.96)). За даними Г. Даресі, один з цих саркофагів (якщо їх дійсно було два) потрапив до Іркутського музею старожитностей при університеті [Daressy 1908, 19; Берлев, Список, л. 8, 9, прим. 3, 8а, 10, 29]. З'ясувати подальшу долю цих пам'яток, нажаль, неможливо.

Незначні фрагменти єгипетських папірусів в колекції ОАМ складно віднести до числа найкращих експонатів, але тим не менше, їх дослідження є насущною необхідністю, оскільки саме їх збереження знаходиться сьогодні під загрозою (враховуючи стан Єгипетського залу музею, повну відсутність реставраційних і консерваційних робіт в останні чотири десятиріччя¹⁵ і високий рівень вологості, який згубно впливає на стан речей). Ця група пам'яток ніколи спеціально не досліджувалась і, відповідно, не було ніяких публікацій про них. Існують лише короткі описи одеських папірусних фрагментів у рукопису невиданого каталогу єгипетської колекції ОДАМ АН УРСР (в РА НФ ОАМ) О. Д. Берлева та Н. Г. Доконт (1982 р.) [Берлев, Доконт, Коллекция, Папирусы. № 130–135] та каталозі єгипетських старожитностей в музеях колишнього СРСР О. Д. Берлева та С. І. Ходжаш [Berlev, Hodge 1998, 137–138], практично недосяжному для нефакхівців¹⁶. Таким чином, звернення до цієї групи пам'яток Одеського музею є вкрай актуальним.

На сьогодні в фондах ОАМ числяться шість екземплярів папірусів¹⁷. Всі вони надійшли з однієї приватної колекції проф. О. О. Рафаловича, яку він придбав під час своєї роботи в Єгипті в 1846–1848 рр., і потрапили до ОАМ у 1923 році¹⁸ з Музею Новоросійського університету, якому О. О. Рафалович подарував цю свою колекцію. На жаль, дане зібрання не було описане Б. О. Тураєвим, оскільки воно на 1912 рік залишалось самостійним і незалежним від Музею ОТІС. Ані опису, ані альбому експонатів одеського університетського музею немає в наявності, що і не дає можливості роботи висновки щодо первинного стану збереженості цих сувоїв, на 1923 рік вже, до того ж, фрагментованих.

Сергій Володимирович Доніч¹⁹, завідуючий відділом “Стародавнього Єгипту” ОАМ (тоді, “Одеський Історико-археологічний музей”) у 1927–1943 роках²⁰, людина надзвичайно складної й трагічної долі, доклав великих зусиль задля збереження колекції у

роки фашистської окупації (див.: [Постовская 1961, 27, 94, 332, 403; Урсу 1994, 148–150; Романова 2003, 83–84; Романова 2004, 12–23], став першим дослідником папірусних фрагментів, які поступили з університетського музею. Один з папірусів (ОАМ № 52974) С. В. Доніч намагався реконструювати, про що йтиметься при його описі. Інші фрагменти, що потребували негайної консервації, були розміщені між скляними пластинами, на жаль, у ряді випадків без спроб впорядкувати розрізнені фрагменти, де змішані ієрогліфічні знаки, а подекуди і сторони, – перевернуті. В такому стані п'ять папірусних фрагментів знаходяться і сьогодні, причому, всі виставлені у діючій експозиції. Наведемо опис цих папірусів, складений на основі їх паспортних даних в каталозі Наукового фонду ОАМ.

1. Інв. № 52678 / № 98

Фрагменти Книги Мертвих.

Курсивна ієрогліфіка.

XVIII–XX династії.

Походження: невідоме.

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з колекції О. О. Рафаловича / Музею Новоросійського (Одеського) університету,

Бібліографія: [Berlev, Hodjash 1998, 138 (5)].

Примітки: Папірус у поганому стані, розрізнений на 7 частин:

I – 16 X 2,5 см; II – 16,5 X 2 см; III – 17 X 2 см; IV – 15 X 2,3 см;

V – 12 X 2 см; VI – 12 X 2 см; VII – 15 X 2,5 см.

Виставлений в експозиції Музею.

2. Інв. № 52679 / № 97

Фрагменти демотичного папірусу.

Пізній період

Походження: невідоме.

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з тієї ж колекції.

Бібліографія: –

Примітки: Папірус розрізнений на 5 частин, у фрагментів II і III відсутні верхні частини:

I – 13 X 1,2 см; II – 13 X 1,2 см; III – 13 X 1,5 см; IV – 13 X 2 см; V – 10 X 1,2 см.

Виставлений в експозиції Музею.

3. Інв. № 52680 / № 99

Фрагменти демотичного папірусу (частина написів, імовірно, в ієрогліфіці (?)).

Пізній період.

Походження: невідоме.

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з тієї ж колекції.

Бібліографія: –

Примітки: Папірус у дуже поганому стані, стлів і розрізнений на велику кількість малих фрагментів.

Виставлений в експозиції Музею.

4. Інв. № 52681 / –

Фрагменти Книги Мертвих.

Курсивна ієрогліфіка.

XVIII–XX династії.

Походження: невідоме.

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з тієї ж колекції.

Бібліографія: [Berlev, Hodjash 1998, 138 (6)].

Примітки: Папірус у дуже поганому стані, збереглися тільки маленькі фрагменти.

Виставлений в експозиції Музею.

5. Інв. № 52682 / № 96

Фрагменти Книги Мертвих.

Курсивна ієрогліфіка.

XVIII–XX династії.

Походження: невідоме.

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з тієї ж колекції.

Бібліографія: [Berlev, Hodjash 1998, 138 (7)].

Примітки: Папірус у поганому стані, розпався на 8 фрагментів (4 – більш темного й 4 – більш світлого кольору:

I – 15 X 2 см; II – 13 X 2,5 см; III – 13 X 3 см;

IV – 15 X 2 см; V – 12 X 2 см; VI – 14 X 1,5 см;

VII – 16 X 2,5 см; VIII – 16 X 2 см.

Виставлений в експозиції Музею.

6. Інв. № 52974 / № 96

Фрагмент папірусу з текстом Книги Мертвих.

Курсивна ієрогліфіка + віньєтка.

XIX династія.

Походження: Фіванський некрополь (?).

Надійшов до ОАМ у 1923 р., з тієї ж колекції.

Бібліографія: [Berlev, Hodjash 1998, 137 (3)].

Примітки: Фрагменти цього папірусу, на сьогодні виставлено-го в експозиції, були реставровані С. В. Донічем у 1930-ті роки. Всі дії були ретельно зафіксовані в “Журналі актів розвертання папірусу № 96” (РА НФ ОАМ, папка інв. №№ 59422–59426. рукопис № 59424, 32 л.). З документу (а це звичайний “шкільний” зошит) відомо, що при надходженні до ОАМ, залишки папірусу були згорнуті у сувій і велика кількість розрізнених фрагментів (більше 30-ти) були зліплені між собою. С. В. Донічу вдалось розкласти певну частину фрагментів, але більшість знаходилась у дуже поганому стані та, зрештою, була втрачена. Також встановлено, що ці фрагменти є залишками одного або двох безпосередньо з’єднаних один з одним листів, колись цілого сувою Книги Мертвих. Насправді, це є внутрішня частина, оскільки сувій мав продовжуватись з обох боків. Врятовані фрагменти С. В. Доніч приклеїв на паперовий лист з довільно виконаною ним реконструкцією тексту та ілюстрацій, і помістив все це під скло.

Ліву частину папірусу складає текст, що дано у стовбцях, виконаний курсивною ієрогліфікою. На жаль, фрагменти, що збереглись від тексту не дозволяють точно ідентифікувати главу чи глави Книги Мертвих, що тут виписані. Права частина сувою є залишками т.зв. “повнорозмірної” віньєтки [Чегодаев 2004, 78–83], що займала всю висоту листа сувою. На віньєтці показано розгорнуту вліво фігуру володаря сувою (зображення сакральної сцени, перед якою він стоїть, на жаль, не збереглось), за ним, зправа наліво зображені, ймовірно, члени його родини: дорослий син і дві жінки навколішки, в позах поклоніння, одну з жінок можна ідентифікувати як його дружину. На щастя, в написах біля малюнків збереглись імена й титули господаря сувою та його дружини. Чоловіка звали Па-неб(у) (**PA-nb(w)**) й він був різьбярем (каміння), тобто скульптором (храму) Амона Фіванського (**Tj mDA.t (n) Imn**). Одна з жінок названа “сестра його” (**sn.t=f**), власне, “дружина” в єгипетській термінології. Вона має титул “Володарки дому” (**nb.t pr.t**) й ім’я Муту (**Mw.tw**). Є серйозні приводи вважати, що наш Па-неб(у) тотожний володарю фіванської гробниці TT 211 в Дейрель-Медині, часу Рамсеса II (XIX дин.). Па-неб(у) в гробниці TT 211 носить також ще й титул “Слуга володаря Обоих земель”

(тобто, царя) у фіванському некрополі (досл. “Місці правди”) [РМ ²І. 2, 307; Saleh 1984, 99]. О. Д. Берлев (з посиланням на РМ), щоправда, некоректно назвав Па-неб(у) господарем гробниці ТТ 212, яка в дійсності належала писцю фіванського некрополя Рамесу (того ж часу) [РМ ²І. 2, 307, 309; Saleh 1984, 99]. У фотоархіві й базі даних *Bonn-Totenbuchprojekt*, з їх практично вичерпним зводом документів Книги Мертвих з музеїв світу, жодного фрагменту, пов’язаного з Па-неб(у) або ТТ 211, окрім одеського, нами не було виявлено²¹. Тобто, скоріше за все, в ОАМ ми маємо єдиний вцілілий фрагмент сувою Книги Мертвих цієї людини, що само по собі надзвичайно цікаво.

З іншого боку, фрагменти Книги Мертвих ОАМ №№ 52678, 52681 та 52682 за палеографічними ознаками дуже близькі до фрагменту сувою Па-неб(у) ОАМ № 52974 і можуть бути його частинами. Стосовно обставин і місця купівлі цих папірусів їхнім першим володарем, О. О. Рафаловичем, нічого не відомо, однак, можна припустити, що придбання папірусів могло мати місце у Верхньому Єгипті, в області стародавньої Фіваїди. На жаль, як зазначалось, друга частина книги О. О. Рафаловича, де він планував описати свою подорож по Південному Єгипту, й напевно ж помістити згадку щодо факту купівлі сувоїв, так і не побачила світ.

Наостанок хотілося б навести кілька міркувань щодо перспективи подальшого дослідження папірусів ОАМ. На наш погляд, воно неможливе без наступних кроків. Необхідно дістати фрагменти з-під скла для подальшої нумерації та фото-фіксації всіх їх частин, що дозволить без зайвого механічного впливу на самі фрагменти здійснити віртуальну реконструкцію вигляду документів. Подальша консервація папірусів – завдання вже професійних реставраторів. Віртуальне та реальне відтворення документів надасть можливість здійснити наступний крок – безпосередньо дослідити й перекласти текст, ідентифікувати глави Книги Мертвих та, ймовірно, встановити імена володарів сувоїв, зокрема, вирішити питання щодо належності розрізнених фрагментів ОАМ №№ 52678, 52681, 52682 і 52974 до одного сувою Книги Мертвих Па-неб(у). Неоціненну допомогу в цьому може надати співробітництво із західними єгиптологічними та папірологічними інститутами, зокрема, проектом *Bonn-Totenbuchprojekt* з його унікальною базою даних²² і висококваліфікованими фахівцями [Munro 2006, 233–244]. На жаль, фотографії, папірусів ОАМ, на-

дані мною до Боннського проекту, в їх сьогодишньому стані, не дають жодної можливості зробити ідентифікацію змісту тексту.

¹ Статтю написано на матеріалах доповіді, прочитаної на 1-й Міжнародній науково-практичній конференції “Дослідження, консервація й реставрація рукописних й печатних пам’яток Сходу” (17–19 квітня 2007 р., м. Москва, Всеросійська державна бібліотека іноземної літератури ім. М. І. Рудоміно, Інститут сходознавства РАН) [Тарасенко 2007, 207–218].

² Порфирій Успенський жертвував єгипетські пам’ятки не тільки Музею Одеського товариства, але й в інші зібрання, зокрема, до Церковно-археологічного Музею Київської духовної академії [Тураєв 1899, 191].

³ Один з надісланих саркофагів, Несі-та-уджат-ахет, був подвійним.

⁴ Згідно Б. О. Тураєву, таке рішення прийняв Микола II [Тураєв 1914, 27], тобто, робота над перерозподілом пам’яток повинна була відбуватись не раніше 1896 року (вочевидь, два роки єгипетські старожитності мали зберігатись в Одеському порту (?)). Проте О. Д. Берлев вказує, що наказ щодо розподілу цих старожитностей видав все ж таки Олександр III [Berlev, Hodjash 1998, 10 (8)].

⁵ За описом Каїрського музею старожитностей – № 29712 [Латышева 1963, 127–128].

⁶ Одеський обласний державний архів (ООДА), Ф. 2, оп. 1, д. 2022, л. 6.

⁷ Л. П. Латышева помилково вважала, що цей опис мав бути складений російською мовою, оскільки його було відправлено разом з дарованими артефактами генеральним консулом Росії в Єгипті, й тому припустила, що його було загублено [Латышева 1963, 127, прим. 21], хоча насправді їй цей документ і був доступним [Латышева 1963, 127, прим. 23].

⁸ О. Д. Берлев та Н. Г. Доконт планували видати документ у підготовленому ними до друку в 1983 році, але так і невиданому каталозі єгипетської колекції ОАМ [Берлев, Доконт, Коллекция]. Обидва рукописи зберігаються разом, в одній папці в РА НФ ОАМ. Надалі матеріали цього невиданого каталогу О. Д. Берлев, з незначними коректурами й скороченнями, видав (у співавторстві з С. І. Ходжаш) у Швейцарії англійською мовою в каталозі єгипетських пам’яток в музеях колишнього СРСР [Berlev, Hodjash 1998].

⁹ Ці саркофаги досліджував також С. В. Доніч. Матеріал про саркофаг Несі-та-уджат-ахет був підготований ним до публікації (“Саркофаг Неси-та-Ведзит-ах”) у 1941 році, у виданні “Записки Государственного Исторического Музея в Одессе, Т. 1, 1941”, але початок війни унеможливив появу цієї публікації (Список научных работ С. В. Донича и выдержки из рецензий к ним. С. 3 (з особової справи С. В. Доніча в архіві НФ ОАМ)). Другий саркофаг, Несмут, також було детально описано, але цей матеріал зберігся лише в чернетці рукопису (РА НФ ОАМ, папка інв. № 59420/21: “Черновые заметки С. Донича (в основном о Древнем Египте)”) і, вочевидь, не планувався як публікація. Два друковані екземпляри статті С. В. Доніча “Саркофаг Неси-та-Ведзит-ах” в архіві НФ ОАМ значаться за папкою інв. №№ 59402–59419: “С. Донич о Древнем Египте” под № 59402 (з фото) та № 59403 (без фото). Остання їх перевірка датується 1974 роком, але сьогодні ці документи в папці відсутні (як і ще два – №№ 59409 і 59414). Час і обставини їх зникнення невідомі.

¹⁰ Цікаво, що ім’я цієї знатної жриці намагались зіскоблити з її зовнішнього (тобто, одеського) саркофагу ще до того, як його було покладено до схованки. Вочевидь, це було зроблено задля його вторинного використання, але, за невідомих причин, цю роботу так і не було завершено й саркофаг сховали з ім’ям справжньої господарки [Berlev, Hodjash 1998, 10–12 (8); Берлев, Доконт, Коллекция, Саркофаги. № 18].

¹¹ Озеро в карнакському храмовому комплексі в Фівах, на березі якого був храм жінки Амона Мут, жрицею якої була, напевно, й володарка саркофага.

¹² Н. Г. Доконт в альбомі пам’яток некоректно наводить номер саркофагу Несмут як 71700 (Одесский археологический музей АН УССР. Альбом. К., 1983. С. 182 (196)). Насправді під цим номером значиться саркофаг співачки Амона Хонсу-іір-ді-ес, XXV–XXVI династії [Berlev, Hodjash 1988, 25–30 (35)], що поступив до колекції ОАМ разом із саркофагом Несмут з Київського державного історичного музею у 1959 році, чим, можливо, й пояснюється помилка.

¹³ Г. Даресі вважав, що обидва саркофаги Несі-та-уджа-ахет, і зовнішній, і внутрішній, знаходились в Казані [Daressy 1908, 19], насправді ж – тільки внутрішній. Разом з тим, О. Д. Берлев некоректно вказав у свої примітках до перекладу опису, що зовнішній

саркофаг Несі-та-уджат-ахет спочатку був у Києві, а звідти був повернутий до Одеси [Берлев, Список, Л. 1, 8, прим. 3, 13]. До Києва було відправлено лише один саркофаг, який пізніше повернули до ОАМ – Несмут (див. прим. вище). До речі, в самих каталогах цієї помилки немає (рукопис РА НФ ОАМ; [Berlev, Hodge 1998, 10 (8)]).

¹⁴ У всіх відомих нам працях і каталогах єгипетської колекції ОАМ радянського періоду саркофаги Несі-та-уджат-ахет і Несмут некоректно датуються Лівійським періодом (XXII–XXIII династії) (напр.: [Доконт 1965, 206–207; Одесский 1970, 62; Одесский 1975, 22 (цв. вкл. между С. 14–15); Одесский 1983, 96–97 (193), 98–99 (196–197)]. При цьому, Несі-та-уджат-ахет розглядається як дружина верховного жерця Амона Шешонка (II) Міамуна, сина царя Осоркона I (924–890 рр. до н. е.) [Доконт 1965, 206, прим. 6; Одесский 1959, 38]. Однак, А. Нівинський вказує, що одеські саркофаги за своєю типологією беззаперечно належать до XXI династії [Niwiński 1988, no. 31, 317]. О. Д. Берлев, як в рукопису каталогу РА НФ ОАМ (1982 г.), так і в “Каталозі” 1998 р., також правильно датує саркофаги XXI династією [Берлев, Доконт, Коллекция. Саркофаги. № 17, № 18; Berlev, Hodge 1998, 10–11 (8), 14 (10)], й повністю відкидає можливість тотожності Несі-та-уджа-ахет, господарки одеського й казанського саркофагів, із її реальною тезкою – дружиною верховного жерця Амона Шешонка (II) Міамуна, яка жила у другій половині X ст. до н. е. [Berlev, Hodge 1998, 11]. Господарка наших саркофагів, найімовірніше, померла ще до кінця царювання Сіамуна (959–945 рр. до н. е.), за правління якого було зроблено схованку в Баб ель-Газус. Тобто, вочевидь, час життя Несі-та-уджа-ахет приходився на правління в Фівах верховного жерця Амона Менхеперура (1039–993 рр. до н. е.). Саркофаг Несмут О. Д. Берлев датує кінцем XXI династії, часом правління верховного жерця Амона Псусеннеса, сина Пінуджема I, тобто, також фактично царюванням Сіамуна [Берлев, Доконт, Коллекция, Саркофаги. № 18; Berlev, Hodge 1998, 14]. Відзначимо, що російськомовний рукопис каталогу було підписано до друку в 1982 році, у зв’язку з чим помилкове датування двох саркофагів у одеського співавтора О. Д. Берлева, Н. Г. Доконт, у виданні альбому музею в 1983 році виглядає досить дивним (до того ж, й сама XXII “лівійська” династія некоректно віднесена нею до IX ст. до н. е., тоді як її панування почалось у 945 р. до

н. е.) [Одесский 1983, 96–97 (193), 98–99 (196–197)]. Взагалі, якщо погодитись із таким датуванням саркофагів Несі-та-уджат-ахет і Несмут, виникає логічне запитання: яким чином саркофаги жриць XXII династії спромоглись потрапити до схованки, зачищеної за попередньої XXI династії, й відкритої по тому лише 1891 року? Повне видання саркофагів із “другої” схованки в Баб ель-Газус у зібранні Каїрського музею старожитностей див.: [Niwiński 1996; Niwiński 1999].

¹⁵ Ці роботи проводились в 1970-ті рр. ленінградськими спеціалістами ВЦНИЛКР. Останній Акт реставраційних робіт, який мені вдалось віднайти, підписано 15 червня 1978 р.

¹⁶ Див. рец. О. В. Томашевич у ВДИ. 2003, №4. – С. 91–101.

¹⁷ В каталозі О. Д. Берлева та С. І. Ходжаш приведені тільки чотири [Berlev, Hodjash 1998, 137–138 (3, 5–7)], тоді як в одеському рукопису каталогу – всі шість [Берлев, Доконт, Коллекция, Папирусы. № 130–135).

¹⁸ Зі встановленням точної дати цього надходження є певні складнощі. С. В. Доніч, який безпосередньо працював над консервацією папірусних фрагментів в ОАМ у 1930-ті рр., наводить 1922 рік [Донич, Отдел древностей, л. 1]. Л. П. Латишева, яка базується на архівних матеріалах ООДА та Н. Г. Доконт – 1923 р. [Латышева 1963, 124; Доконт 1965, 206], О. Д. Берлев вказує на 1924 р. [Berlev, Hodjash 1998, 137 (3)].

¹⁹ По суті, єдиний професійний єгиптолог на цій посаді в ОАМ за весь час його існування. Другий одеський єгиптолог, учень Б. О. Тураєва, О. Л. Кацейовський помер у грудні 1919 р. [Романова 2003, 82].

²⁰ З 1943 по 1944 рр. – Завідувач нумізматичного кабінету, а з 1945 по 1950 рр. – старший науковий співробітник музею (Донич С. В. Личный листок по учету кадров. С. 2 (з особової справи С. В. Доніча в архіві НФ ОАМ).

²¹ Я вдячний д-ру Ірмтраут Мунро (Бонн) за допомогу.

²² З моменту заснування проекту у 1994 році й до 2005 року в його базі даних кількість врахованих екземплярів Книги Мертвих і її фрагментів зросла з 864 до 3514 [Kockelman 2006, 162].

СКОРОЧЕННЯ

ВДИ – Вестник Древней истории. Москва.

ЗВОРАО – Записки Восточного Отделения Императорского Русского археологического Общества. Санкт-Петербург.

ЗОИД – Пропемтирія. Записки Одесского Общества истории и древностей, Одесса.

ASAE – Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.

AVDAIK – Archäologische Veröffentlichungen / Deutsches archäologisches Institut. Abteilung Kairo. Mainz am Rhein.

OBO – Orbis Biblicus et Orientales. Freiburg, – Göttingen.

PM²I. 1–2 – Porter B., Moss R. **Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings.** 2nd Ed. Vol. I: The Theban Necropolis. Part 1–2. Oxford, 1970.

SAK – Studien zur altägyptischen Kultur. Hamburg.

SAT – Studien zum altägyptischen Totenbuch. Wiesbaden.

ЛІТЕРАТУРА

Доконт Н. Г. Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // **ВДИ.** 1965. № 2.

Латышева Л. П. К истории египетской коллекции Одесского археологического музея // **Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея 1961 года.** Одесса, 1963.

Одесский археологический музей АН УССР. Альбом. Киев, 1983.

Одесский археологический музей. Путеводитель. Одесса, 1970.

Одесский археологический музей. Путеводитель. Одесса, 1975.

Одеський державний археологічний музей. Короткий путівник. Одеса, 1959.

Постовская Н. М. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917–1959 гг.). Москва, 1961.

Романова О. О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень на Україні // **Східний світ.** № 4. 2003.

Романова О. О. Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // **Східний світ.** № 2. 2004.

Тарасенко Н. А. Египетские папирусы Одесского археологического музея НАН Украины: история, исследование и перспекти-

вы реконструкции // **1-я Международная научно-практическая конференция “Исследование, консервация и реставрация рукописных и печатных памятников Востока”, 17–19 апреля 2007 г. Материалы.** Москва, 2007.

Тураев Б. А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // **ЗВОРАО.** Т. XII, Вып. 2–3. 1899.

Тураев Б. А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях, Ч. VII: Музей древностей при Имп. Казанском университете // **ЗВОРАО.** Т. XV. 1904.

Тураев Б. А. Описание египетского отдела Имп. Одесского Общества Истории и Древностей // **ЗОИД.** Т. XXX. 1912.

Тураев Б. А. Провинциальные собрания египетских древностей // **Экскурсионный Вестник.** Кн. 1. Санкт-Петербург, 1914.

Урсу Д. 3 історії сходознавства на півдні України // **Східний світ.** № 1. 1994.

Чегодаев М. А. **Папирусная графика Древнего Египта.** Москва, 2004.

Berlev O., Hodjash Sv. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / **OBO.** Vol. 17. Fribourg, Göttingen, 1998.

Daressy G. Les cercueils des prêtres d’Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari) // **ASAÉ.** Т. 8. 1908.

Kockelman H. From One to Ten: The Book of the Dead Project after its First Decade // Totenbuch-Forschungen: Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums, Bonn September 2005 / Hrsg. von B. Backes, I. Munro, S. Stöhr / **SAT.** Bd. 11. Wiesbaden, 2006.

Munro I. From Nine to One: Scattered Manuscripts Rejoined // Totenbuch-Forschungen: Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums, Bonn September 2005 / Hrsg. von B. Backes, I. Munro, S. Stöhr / **SAT.** Bd. 11. Wiesbaden, 2006.

Niwiński A. **Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Nos 6029–6068. La Seconde Trouvaille de Deir El-Bahari (Sarcophages).** T. I. Le Caire, 1996.

Niwiński A. **Catalogue General of Egyptian Antiquities of the Cairo Museum. Nos 6069–6082. The Second Find of Deir El-Bahari (Coffins).** T. 2. Cairo, 1999.

Niwiński A. 21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and

Typological Studies / **Theben**. Bd. V. Mainz am Rhein, 1988.

Romanova O. History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine // **SAK**. Bd. 37. 2008.

Saleh M. Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengrabern des neuen Reiches: Texte und Vignetten / **AVDAIK**. Bd. 46. Mainz am Rhein, 1984.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Берлев О. Д. Список вещей, подаренных Египтом России. Сопроводительный документ к дару хедива Египта России // Рукописный архив научного фонда ОАМ (= РА НФ ОАМ), рукопись.

Берлев О. Д., Доконт Н. Г. Коллекция памятников Древнего Египта Одесского археологического музея (рукопись) // РА НФ ОАМ, рукопись.

Донич С. В. Отдел древностей Египта Одесского археологического музея. Историческая справка // РА НФ ОАМ, И.А. п. 410, № 59410, рукопись.

МЕТОДОЛОГІЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД В ТЮРКОЛОГІЇ

Тімкова Т. М.

Когнітивна лінгвістика, поряд із функціональною, прийшла на зміну структуралізму, що займав у середині минулого століття найпотужнішу позицію у світовому мовознавстві й розглядав мову як суворо організовану формальну систему, в якій кожне мовне явище отримує свою цінність залежно від місця, яке воно займає в цій системі, і де було проведено чіткі межі між мовною синхронією й діахронією [6], мовою і мовленням, звуком і фонемою, морфом і морфемою, словом і лексемою, значенням і смислом, висловленням і реченням тощо, внаслідок чого лінгвістика стала подібною до математики й кібернетики. Когнітивна ж лінгвістика розглядає мову не як “систему в самій собі й для самої себе”, а у зв’язку з людиною (так званий *антропоцентричний підхід* [9]), без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим. Таким чином, лінгвістика ніби повернулася назад, до тих парадигм, де мова розглядалася як явище суспільне, явище, тісно пов’язане з історією народу, його культурою й, навіть, до концепцій В. фон Гумбольдта. Іншими словами, на сучасному етапі відбувається гуманізація мовознавства.

Когнітивна лінгвістика виникла в 70-х роках ХХ століття (у 1975 р. у назві статті американських мовознавців Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з’явився термін “когнітивна граматика”), хоча деякі науковці думають, що часом виникнення когнітивної лінгвістики слід вважати організований у 1989 р. Р. Дірвеном у Дуйсбурзькому університеті (Німеччина) симпозіум, на якому було засновано журнал “Когнітивна лінгвістика”.

Когнітивна лінгвістика (від англ. *cognition* – “знання, пізнання”) – це мовознавчий напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [14, 169]. Вона входить як складова частина до когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов’язані з процесами пізнання, з набуттям,

виробленням, зберіганням, використанням, передачею людиною знань, з репрезентацією знань й обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, з прийняттям рішень, з розумінням людської мови, з логічними висновками, з аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності [16, 175].

Поняття *методології*, прийняте нами, узгоджується з думкою тих вчених і філософів, що вбачають у методології підстави теоретичної евристики, тобто вчення про принципові основи пізнавальної діяльності й основних критеріїв вибору і визначення об'єкта, критеріїв його дослідження, включаючи і вибір тих або інших прийомів і методів (М. Ярошевський, Н. Наливайко, Е. Юдін), а не тільки сукупність методичних прийомів.

Когнітологія є комплексною наукою. Значення мови для поставлених когнітологією завдань є надзвичайно великим, бо саме через мову можна об'єктивізувати розумову (ментальну, мовленнєву) діяльність, тобто вербалізувати. З іншого боку, вивчення мови – це опосередкований шлях дослідження пізнання, бо когнітивні й мовні структури перебувають у певних співвідношеннях. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною в межах когнітології. Вона досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як ті й інші представлені в свідомості людини. Зокрема, предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови в здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його концептуалізації й категоризації, проблема співвідношення концептуальних систем з мовними й науковою та звичайною (наївною) картин світу з мовною. Когнітивісти порушили широкий спектр питань, які, безумовно, заслуговують на увагу. Варте уваги й загальне спрямування когнітивістів на дослідження мови у зв'язку з людиною, яка думає і пізнає, на що звернула увагу О. С. Кубрякова [10, 3–12].

Відомо, що кожний новий напрямок у мовознавстві пов'язаний з новим методом дослідження мови. Що стосується методу когнітивної лінгвістики, то тут однозначної думки немає. Більше того, невизначеність методу дослідження стала причиною заперечення когнітивної лінгвістики як окремої парадигми в мовознавстві. Так, зокрема, В. Б. Касевич стверджує, що “хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, проте

вони зовсім не створюють ані новий предмет дослідження, ані навіть мовний метод” [4, 20]. О. С. Кубрякова, заперечуючи тільки що наведену тезу В. Б. Касевича, вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який полягає “насамперед у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані й знайти смисл в їх кореляціях та співвідношенні” [10, 5–6].

Когнітивна лінгвістика є поліпарадигмальною наукою. Вона успадкувала набутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, а також від філософії й психології класичні проблеми зв’язків між мовою та мисленням, але розглядає їх у дещо іншому плані, а саме в таких категоріях, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам’ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо). Головна ідея, що виокремлює когнітивну лінгвістику як новий напрям, – та, що мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Узагальнюючи сказане, можна сказати, що для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципові настанови, як експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови) та експланаторність (пояснення мовних явищ). Якщо лінгвістику ХХ століття можна представити як “як-лінгвістику” (як побудована мова), то когнітивну лінгвістику як “для чого/ чому-лінгвістику”, в основі якої лежатиме примат пояснення [5, 91].

Функціональна (у термінах Празької школи), діяльнісна (у термінах школи Л. Виготського) чи прагматична (у термінах І. Канта чи В. Джемса) методологія лінгвістики поки ще слабо розроблена. Найбільш яскравими її виразниками були представники Казанської, Празької і Лондонської шкіл та Ф. де Соссюр. Близькими до функціоналізму є московські ономаціологи (В. Гак, О. Кубрякова, Н. Телія) та воронезька словотвірна школа І. Торопцева. Філософські підстави функціоналізму були закладені в роботах І. Канта, В. Джемса, Ф. К. С. Шіллера, Д. Дьюї, Л. Виготського, В. Франкла, частково К. Поппера, С. Тулміна, Т. Куна та ін. Серед вітчизняних мовознавців цю проблематику досліджували Н. Арутюнова, Т. Булигіна, О. Шмельов, К. Рахіліна, Т. Радзієвська, Г. Яворська, С. Жаботинська та ін.

Функціоналізм одночасно протистоїть кожній з трьох вище названих методологічних течій і зближується з ними в деяких принципових методологічних моментах. Так, у питаннях локалізації об'єкта лінгвістичного дослідження, яким ми вважаємо індивідуальну мовну діяльність, функціональна методологія досить близька до індивідуалізму і настільки ж істотно розходиться з феноменалізмом і метафізикою. Зате в питаннях темпорально-атрибутивного плану функціональна методологія найближча саме до феноменалізму, оскільки припускає наявність у свого об'єкта такої іманентної властивості, як каузативність – детермінованість досвідом (дійсним і можливим). За цією ж позицією функціоналізм різко протистоїть як апіоризму індивідуалізму, так і апіоризму метафізики.

Головна відмінна риса когнітивної лінгвістики в її сучасному вигляді полягає в методологічній зміні *пізнавальних установок* (евристик). Виникнення когнітивної лінгвістики – це один з епізодів загального методологічного зрушення, що почалося в лінгвістиці з кінця 1950-х років і зводиться до зняття заборони на введення в розгляд “далеких від поверхні”, недоступних для безпосереднього спостереження теоретичних (модельних) конструктів. Складовими частинами цього фундаментального зрушення було виникнення генеративної граматики Н. Хомського з її поняттям “глибинної структури”, бурхливий розвиток лінгвістичної семантики, виникнення лінгвістичної прагматики, теорії тексту, а також сучасної теорії граматикикалізації з її інтересом до закономірностей поведінки мовних одиниць у реальному дискурсі.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є “концепт”, і саме цим когнітивна лінгвістика відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо).

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Можна констатувати, що нині існує декілька різновидів аналізу концепту (словосполучення *концептуальний аналіз* набуває функції терміна, і концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики). Як правило, концепти досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори) [7, 146]. Уже досліджено

чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: “свобода”, “справедливість”, “істина”, “доля”, “душа”, “дух”, “серце”, “шлях”, “жінка”, “чоловік” тощо (дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, О. Шмельова, К. Рахіліної, Т. Радзівєвської, Г. Яворської, С. Жаботинської та ін.).

Серед різних методик концептуального аналізу вирізняється етноцентрична концепція А. Вежбицької, яка виходить із того, що значення зумовлене ментальністю певного етносу. Кожна мова специфічна, в ній відображений своєрідний національний характер. Способи концептуалізації світу закладені в мові. Завдання лінгвіста – реконструювати властивості національного характеру через мову. Оскільки різні мови концептуалізують світ неоднаково, то через зіставлення мов виявляються відмінні концептуальні структури світу.

Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню *метафори*, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі мови центральне місце. Так, Дж. Лакофф і М. Джонсон указують, що повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності й керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками [7, 150]. Водночас, метафора є знаряддям формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, формування нового знання. У когнітивній семантиці метафора стала робочим інструментом, методом опису полісемії, її типів, способів, переходу від одного значення до іншого. Більше того, за допомогою метафори відтворюється історія значень, причини і послідовність їх появи, тобто досліджується діахронічна семантика.

Вільний асоціативний експеримент [12, 126] – широко відомий та давно використовується у психолінгвістиці, в семасіології, а останнім часом – у когнітивній лінгвістиці. Вільний асоціативний експеримент використовується з метою виявлення специфіки концепта. Отримані дані дозволяють перевірити деякі теоретичні положення, що розглядаються в когнітивній лінгвістиці. Відомо, що вчені пропонують різноманітні моделі структури концепта (проф. З. Д. Попова – у вигляді хмарки, проф. Н. Н. Болдирев – у вигляді снігової кулі, проф. І. А. Стернін – у вигляді плоду). Наприклад, за Стерніним, концепт – це декілька шарів, що покривають центральне ядро. Базовий шар закодований у чуттєвій формі.

На базовий шар “наростає” когнітивний шар, компоненти якого з’являються в процесі пізнання, культурного розвитку.

Наступні шари, більш “тонкі”, представлені регіонально-груповими та індивідуальними концептуальними ознаками.

Таким чином, асоціативний експеримент є досить ефективним методом дослідження структури різноманітних концептів у когнітивній лінгвістиці.

Метод прототипа в аналізі категорії об’єкта. Досліджуючи категорію об’єкта, у якості одної з цілей ми ставимо перед собою виявлення змісту та структури категорії. З цією метою нами використовується метод прототипу [12, 154], суть якого полягає в тому, щоб виявити прототипічні, ядерні елементи категорії.

Об’єкт – той елемент події, що виділяється в якості його неактивного учасника, на який дану подію спрямовано або який так чи інакше пов’язаний з даною подією. Термін “подія” використовується в широкому, узагальнюючому значенні для позначення онтологічних подій оточуючого світу, які є референтами конкретних мовних “ситуацій”, що класифікуються як дії, стани тощо [1].

Метод аналізу словникових дефініцій використовується для виявлення специфіки мовних засобів реалізації концептів.

Метод контекстуально-інтерпретаційного аналізу – у дослідженні засобів інтенсифікації міри прояву якості в найменуваннях негативних моральних якостей людини та метафоричної номінації в аналізованій тематичній групі лексики.

Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз. Компонентний аналіз – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами.

За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об’єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

Основи компонентного аналізу заклали В. Потье та А. Греймас. Поштовхом для його виникнення послужила розроблена М. С. Трубецьким методика опозитивного аналізу у фонології, за якою, шляхом протиставлення фонем, виділялись їх ознаки. Згодом цю методику застосував Р. О. Якобсон у граматиці при

описі відмінкових значень. Перенесена на вивчення лексичної семантики, ця методика отримала назву компонентного аналізу, що цілком обґрунтовано, оскільки на лексико-семантичному рівні компонентний аналіз суттєво відрізняється від подібного аналізу у фонології: тут кількість диференційних ознак значно більша і вони неоднорідні за ступенем узагальнення (що більш узагальнені ознаки, то менше їх число, що конкретніші семантичні ознаки, то більше їх число).

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Структурна організація компонентів у значенні слова визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення – частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем. Тому нині компонентний аналіз застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. У дослідженні семантичних ознак конкретних, логічно зіставляваних слів невеликих (особливо, закритих) лексико-семантичних груп (терміни спорідненості, види транспорту, темпоральна, метеорологічна лексика, дієслова переміщення тощо) доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу, а у вивченні синонімічних і абстрактних слів ефективнішим є компонентний аналіз, поєднаний з дистрибутивно-статистичним.

Методика компонентного аналізу передбачає не тільки розщеплення значень на складники, а й їх синтез [2].

Метод когнітивного мапування використовується для побудови когнітивної мапи-схеми.

Когнітивний підхід в тюркології.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років психологи, яких надихали успіхи у сфері створення комп'ютерів, почали інтенсивно досліджувати процеси переробки інформації людиною та пропонувати для їх пояснення моделі, побудовані на комп'ютерній метафорі. Так зародився інформаційний підхід.

Характерними рисами інформаційного підходу є моделювання пізнавальних процесів у термінах переробки та зберігання інформації по аналогії з комп'ютерними пристроями. Сильною стороною інформаційного підходу є точність та конкретність теоретичних описів, що наближає дослідження представників інформаційного підходу до ідеалу “точної” науки. Разом з тим, вимога точності моделювання часто змушує спрощувати моделі та відмовлятися від опису складних феноменів. Найбільш поширеним та класичним варіантом інформаційного підходу є символічний підхід, який розуміє когнітивну систему людини як оперування над дискретними елементами інформації – символами.

Когнітивний підхід зародився в області дослідження пізнавальних процесів, що призвело до утворення когнітивної психології. Однак він поступово проникнув і в інші сфери.

Кібрік А. О. вважає, що когнітивний підхід передбачає те, що мовна діяльність являє собою один із різновидів когнітивної діяльності людини, і мовні явища можна адекватно зрозуміти лише в контексті інших когнітивних процесів, таких як представлення знань, пам'ять, увага, свідомість. Когнітивний підхід в лінгвістиці відноситься до класу функціональних підходів у лінгвістиці. Тобто, він являє собою пояснювальний підхід і намагається не лише констатувати мовні явища, а й пояснити, чому вони реалізуються саме так, а не інакше.

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Тамі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі та ін.

Внесок у розвиток когнітивної лінгвістики зробили такі мовознавці Дагестанського державного університету, як Абакаров І. М. (Когнитивный аспект при восприятии звуков) та Алахвердиева Л. Г. (Эмоциональный концепт “страх” и его объективация в художественном тексте).

Різноманітні аспекти категорії обумовленості в мовній картині світу неодноразово ставали предметом дослідження у чуваському мовознавстві (Л. Л. Бабалова, В. Б. Євтюхін А. П. Комаров, М. В. Ляпон, Р. М. Теремова та ін.).

У татарському мовознавстві безліч робіт присвячено лінгвокультурологічним дослідженням, які виявляють національну специфіку того чи іншого етносу (Р. Р. Замалетдинов, Е. М. Зиангірова, Е. Н. Гілязева, А. Ш. Василова, Л. Р. Гарипова, А. Г. Шай-

хулов, З. М. Раемгужина, Ф. С. Сафіулліна та ін.), але ще залишається немало невирішених питань у рамках даного напрямку.

Кримськотатарська мова давно привертає до себе увагу тюркологів (В. А. Радлов, А. Н. Самойлович, А. Е. Кримський, Е. В. Севортян, М. А. Баскаков та ін.). У 80-х роках ХХ ст. почали з'являтися роботи, присвячені окремим проблемам кримськотатарської мови (С. Р. Іздінова, А. М. Меметов, Е. С. Акмолаєв, А. Н. Гаркавець та ін.). Та існують лише окремі роботи, присвячені дослідженню окремих мовних проблем. Область когнітивної лінгвістики є досить новим та малодослідженим напрямком.

Професор Башкірського державного університету Т. А. Кільдібекова керує роботою по створенню трьохмовного (російсько-башкірсько-англійського) “функціонально-когнітивного словника”.

Важливе значення мають праці таких тюркологів-лінгвістів, як Н. К. Дмитрієв, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, Дж. Г. Кієкбаєв, А. А. Юлдашев, К. М. Мусаєв, М. В. Зайнуллін, Н. Х. Ішбулатов, Э. Ф. Ішбердін, М. Х. Ахтямов, І. В. Кормушин, Берке Вардар, Ахмет Коджаман, Осман Фікрі Серткая та ін.

Одним із найбільших внесків у розвиток когнітивної лінгвістики у турецькому мовознавстві зробив турецький академік, мовознавець та письменник Озджан Башкан [15]. Він першим торкнувся теми, якою взагалі не цікавились тюркологи, і дав їй назву “‘dil içi dünya görüşü’ – мовна картина світу”. Його дослідження торкнулись багатьох аспектів турецької мови і чітко окреслюють турецьке бачення мовної картини світу. У його працях тюркологи знаходять нові погляди на мову взагалі та особливо на турецьку мову. Результати, яких він досяг у дослідженні сучасного лінгвістичного методу, та які він переніс у турецьке мовознавство, сформували фундамент в базових дослідженнях турецької мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Болдырев Н. Н. Функциональная категоризация английского глагола.** С.-Петербург – Тамбов, 1995.
2. **Гулыга Е. В., Шендельс Е. И.** О компонентном анализе значимых единиц языка // **Принципы и методы семантических исследований.** Москва, 1976.
3. **Залевская А. А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике.** Калинин, 1979.

4. *Касевич В. Б.* О когнитивной лингвистике // **Общее языкознание и теория грамматики.** С.-Петербург, 1998.
5. *Кибрик А. А.* Современная лингвистика: откуда и куда? // **Вестник Московского университета.** Серия 9. Филология. 1995. № 5.
6. *Косериу Э.* Синхрония, диахрония и история // **Новое в лингвистике.** Москва, 1963.
7. *Кочерган М. П.* **Загальне мовознавство:** підручник, 3-тє видання. Київ, 2008.
8. *Кубрякова Е. С.* Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика // **Вопросы языкознания.** 1994. № 4.
9. *Кубрякова Е. С., Шахнарович А. М., Сахарный Л. В.* **Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи.** Москва, 1991.
10. *Кубрякова Е. С.* Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) // **Известия РАН. Серия литературы и языка.** 1999. Т. 58. № 6.
11. *Левицкий В. В., Стернин И. А.* **Экспериментальные методы в семасиологии.** Воронеж, 1989.
12. Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И. А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001.
13. *Сосюр Ф.* **Курс загальної лінгвістики.** Київ, 1998.
14. *Штерн І. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ, 1998.
15. *BAŞKAN Özcan,* *Bildirişim İnsan Dili ve Ötesi, Altın Kitaplar* Yay. İstanbul, 1988.
16. *Shepard R. N.* Georg Miller's Data and Development of Methods for Representing Cognitive Structures // *The Making of Cognitive Science: Essays in Honor of George Miller.* Cambrige, 1988.

ЮРИДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА

Усенко І. Б.

В історії вітчизняного сходознавства, незважаючи на всі зусилля її дослідників, є ще чимало “білих плям”. Однією з них є правові здобутки Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), створеної 10 січня 1926 р. шляхом об’єднання Всеукраїнського центру наукового сходознавства у Києві та сходознавчої секції Харківського наукового товариства. Суттєвим чинником цього процесу було заснування в Харкові Українсько-Східної торговельної палати з представництвами у Києві й Одесі. Відповідно, й Асоціація, яка нараховувала близько двохсот дійсних членів та понад півтораєста членів-прихильників (“співстарателів”), мала центр у Харкові та філії в Києві і Одесі. У перспективі передбачалося створення осередку і в Катеринославі¹.

Підготовчу роботу перед скликанням установчих зборів ВУНАС упродовж кількох місяців 1925 р. здійснювало організаційне бюро, найактивнішу роль у якому відігравав правознавець-міжнародник, професор Харківського інституту народного господарства О. М. Гладстерн.

Статутним завданням ВУНАС стало вивчення країн і народів Сходу, підготовка наукових кадрів, видання наукової та просвітницької літератури, зміцнення наукових і культурних зв’язків з цими країнами. У перших програмних документах ВУНАС можна знайти згадки і про намір здійснити збирання і систематизацію законодавчих актів і судових рішень з метою написання нарисів чинного права східних країн².

Структура ВУНАС передбачала існування двох відділів: політико-економічного (саме до його компетенції належали державно-правові дослідження) та історико-етнологічного, а також окремих секцій і комісій. Вищим керівним органом ВУНАС вважався з’їзд Асоціації, і в травні 1927 р. та в листопаді 1929 р. у Харкові відбулося два таких представницьких форуми сходознавців за участю численних гостей, у т. ч. учених Туреччини і Персії. Безпосереднє керівництво Асоціацією здійснювало правління, почесним головою якого був Х. Г. Раковський, головою – О. Г. Шліхтер, заступниками голови – заступник нарко-

ма освіти Я. П. Ряппо і фактичний керівник ВУНАС професор О. М. Гладстерн (він же з лютого 1926 р. очолював і політико-економічний відділ).

У зв'язку з цим доцільно докладніше зупинитися на науковій біографії цієї людини, яка зробила істотний внесок в організацію правових досліджень у ВУНАС.

Олександр Миколайович Гладстерн народився у Варшаві 16 березня 1887 р. у сім'ї дрібного службовця (керуючого будинком). Закінчив Симферопольську гімназію. У 1904–1911 рр. перебував за кордоном, де слухав лекції з природничих і юридичних наук: у Політехнічній школі (Фрібург, Швейцарія) та Лілльському університеті (Франція). Також займався підприємницькою діяльністю. У 1912–1916 рр. навчався на юридичному факультеті Харківського університету. З 1917 р. – в Іркутську, був помічником присяжного повіреного, а у радянський час – членом колегії захисників, читав лекції з різних галузей права в Народному університеті (з 1918 р.) і в Іркутському державному університеті (з 1920 р.), де працював на кафедрі міжнародного права (з 1924 р. – професор). Також служив юрисконсультантом Управління Забайкальської залізниці (1917–1920 рр.). З метою вивчення історії міжнародних відносин Китаю з капіталістичними державами півроку провів в Китаї (кінець 1922 р. – початок 1923 р.) – в Шанхаї, Пекіні та ін. Результатом роботи стала праця “Китай и иностранные державы в первый период Китайской революции”. Згодом, у 1924–1930 рр. – професор Харківського інституту народного господарства, викладав міжнародне право, історію міжнародних відносин, Конституцію РСФРР. Водночас, у 1925–1926 рр. – консультант кодифікаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, у 1928–1930 рр. – член комісії теорії і історії права кафедри права Українського інституту марксизму-ленінізму³. Був одним з організаторів Харківського товариства сходознавців та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Очолював делегацію ВУНАС у Туреччині (листопад 1928 р. – січень 1929 р.). Під час цієї поїздки прочитав французькою мовою в Анкарі для турецьких учених дві лекції про принципи радянського законодавства та принципи сучасного міжнародного права.

Опублікував у часопису “Східний Світ” статті “1927 рік у Монголії” (1927, №1); “Взаємовідносини Китаю з іноземними країнами в європейсько-американській науці міжнародного права” (1928, №2, доповідь на з'їзді сходознавців 1927 р.); “Монгольська

політика тимчасового російського уряду” (1928, №5); “Афганська проблема з погляду міжнародного (1839–1929)” (1929, № 1–2); “Світова війна 1914–1917 рр. та Схід” (1928, №3); “Проблема Хінської східної залізниці” (1930, №1/2); а також низку рецензій. Окрім того, у фаховому журналі “Вестник Советской юстиции” правознавець опублікував статтю “Давность в гражданском праве” (1928, №15/16).

Вчений був одним із організаторів Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС), в якому з 1 січня 1930 р. обійняв посаду заступника директора (директором вважався заступник наркома освіти О. А. Полоцький). Утворення інституту співпало з масштабною кампанією критики як Всесоюзної, так і Всеукраїнської асоціацій сходознавців, яка призвела до остаточної ліквідації обох асоціацій наприкінці 1930 р. Сам О. М. Гладстерн ще в квітні 1930 р. заявив на засіданні Президії ВУНАС про необхідність припинення діяльності цієї організації і заснування замість неї Українського товариства марксистів-сходознавців. Це, до речі, був типовий для того часу процес. Так, абсолютно аналогічно доволі авторитетне Українське юридичне товариство поступилося місцем Товариству марксистів-державників⁴.

Вчений направляв роботу УНДІС трохи більше року, а у середині 1931 р. “за ідеологічні помилки” він був фактично відсторонений від роботи, а в січні 1932 р. і офіційно звільнений з інституту. (Сам правознавець причиною своїх негараздів вважав передусім конфлікт з іншим авторитетним вченим-міжнародником професором Харківського інституту народного господарства М. М. Лозинським, підручник якого він публічно розкритикував “за невігластво і контрреволюційність”). Того ж року виїхав до Москви, де почав працювати у Всесоюзній академії зовнішньої торгівлі. Втім, як виявилось, про нього не забули і на прохання НКВС УСРР 16 березня 1937 р. вченого заарештували за звинуваченням у причетності до контрреволюційної організації і етапували до Харкова.

Цікаво, що під час допиту О. М. Гладстерн назвав серед своїх знайомих В. М. Корецького, який 1935 р. був у нього гостем на квартирі у Москві. Втім, для майбутнього засновника Інституту держави і права АН УРСР, на щастя, це не мало сумних наслідків, хоча, за спогадами сучасників, йому в цю страшну добу репресій,

у жорна яких потрапив ряд добрих знайомих В. М. Корецького, й довелося певний час переховуватися від можливого арешту.

Справа О. М. Гладстерна розглядалася Особливою нарадою при НКВС СРСР 22 жовтня 1937 р. і була направлена на дослідження, а 11 грудня 1937 р. її повторно розглянула так звана двійка (комісія у складі наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР). На цей раз вчений був засуджений “за шпигунство” по першій категорії, себто до розстрілу. Був реабілітований 15 грудня 1956 р.⁵

Проте повернемося до організації наукових досліджень у ВУНАС.

У політико-економічному відділі було створено дві секції, які мали займатися відповідно вивченням економіки й політики “зарубіжного Сходу” та “Радянського Сходу”. При цьому план роботи секції Радянського Сходу поділявся на п’ять циклів, останній з яких передбачав наступну тематику дослідження: “право й законодавство, радянське будівництво на Радянському Сході”⁶.

Проте цього, мабуть, видавалося недостатнім для розвитку юридичних досліджень і 31 березня 1928 р. у Харкові відбулося організаційне засідання секції права східних країн⁷, на якому були присутні О. М. Гладстерн (він став головою секції), А. Р. Гюнтер (був обраний заступником голови секції), В. Г. Федоров (член Президії і секретар) та Василевський, особу якого достовірно встановити не вдалося (можливо, йдеться про Л. Василевського – автора кількох рецензій на книги іноземних сходознавців у часопису “Східний Світ” (1928 р. №3/4; 1930 р., №4/5)). Певним стимулом для створення секції, ймовірно, було те, що в Київській філії ВУНАС на цей час вже існувала комісія з аналогічними завданнями.

Зберігся також протокол засідання секції від 24 вересня 1928 р., на якому були присутні О. М. Гладстерн (головуючий), О. Ф. Євтихійєв, А. Каплан, М. Спаський (секретар) та Л. Р. Волож. На цьому засіданні О. М. Гладстерн доповів про завдання секції, до числа яких було, зокрема, віднесено підготовку наукових статей до органу ВУНАС часопису “Східний Світ”, а у перспективі – до спеціального збірника праць секції.

Було також зафіксовано, що О. Ф. Євтихійєв бажає працювати в галузі земельного та адміністративного права, А. Каплан – досліджувати право сучасної Палестини, М. Спаський – право Радянського Сходу, зокрема подружнє право, а Л. Р. Волож –

вчасини Туреччини з Антантою після Лозаннського договору 1923 р.

Було домовлено наступного разу зустрітися 10 жовтня 1928 р. для обговорення доповіді “Націоналізовані землі у східних державах”⁸.

Цими документами вичерпується вся інформація про засідання секції права східних країн, яку вдалося відшукати на сьогоднішній день. Ймовірно, вона фактично припинила свою діяльність десь у середині 1929 р., коли спеціальне вивчення в осередках ВУНАС юридичної догматики стало вважатися недоцільним.

Що ж стосується творчого доробку членів секції, то вище вже наводився перелік праць її голови, професора О. М. Гладстерна. На окрему увагу заслуговує і заступник голови секції професор Олександр (Герман) Ріхардович Гюнтер, ім’я якого нині фактично невідоме юридичному загалу (вченому досі присвячена лише одна стаття в “Енциклопедії Сучасної України”⁹). Біографія цього вченого справді феєрична.

Він народився 26 жовтня (7 листопада) 1890 р. у Харкові. Вважав себе корінним харків’янином, мав німецьке походження. Закінчив 4-ту Харківську гімназію, згодом, 1915 р. – юридичний факультет Харківського університету. Був залишений при університеті професорським стипендіатом і асистентом професора М. І. Палієнка. Проводив практичні заняття зі студентами. Водночас займався адвокатською практикою. Під час лікування у Швейцарії познайомився з єврейським письменником Шолом-Алейхемом, який зробив його прототипом персонажа одного зі своїх оповідань.

Після Лютневої революції О. Р. Гюнтеру, як активному члену меншовицької партії, запропонували очолити харківську міліцію, але він відмовився. Цього ж року він став кандидатом на виборах до Всеросійських установчих зборів від соціал-демократичної організації “Єдність”. Водночас продовжував викладацьку діяльність в університеті. Окрім того, 1917 р. був обраний професором Харківського народного університету, читав курс державного права. Також викладав у 1918–1920 рр. державне право та основи правознавства у Харківському комерційному інституті та Харківському жіночому університеті. Навесні 1919 р. був обраний і професором державного права рідного Харківського університету. Підготував наукові праці: “Избирательное право” (1917 р.),

“Субъективно-публичные права граждан” (1917 р.), “Монархия и республика” (1918 р.), “К учению о юридической природе государства” (1918 р.), “Власть и право” (1919 р.), “Формы правления и формы государственного устройства” (1919 р.) та інші¹⁰.

Влітку 1920 р. переїхав до Владикавказу. Працював у Горському політехнічному інституті і Владикавказькому народному університеті. Захистив дисертацію на тему “Радянська влада і Радянська конституція”, хоча загалом в Росії якраз у ці роки відбулося скасування вчених ступенів і звань. Досліджував також кровну помсту та інші звичаї горців.

У 1923 р. був запрошений до Харківського інституту народного господарства на посаду професора (читав курси вчень про державу і право та історію філософії права). Однак незабезпеченість житлом та невеликі прибутки змусили вченого вже наступного року повернутися до Владикавказу на посаду професора державного права Горського політехнічного інституту. У 1925 р. був обраний на посаду ректора Горського сільськогосподарського інституту. У 1927 р. став професором Бакинського університету, але вже через кілька місяців обійняв посаду професора державного права Харківського інституту народного господарства. Крім основної дисципліни, викладав курс загальних вчень про державу і право. Разом з тим підготував розділи “Должностные преступления”, “Хозяйственные преступления” та “Общая часть Уголовного кодекса” для колективного видання “Уголовные кодексы УССР и РСФСР. Сравнительный текст и комментарий / Под ред. М. Е. Шаргея, С. А. Пригова и Ю. П. Мазуренко” (Х., 1929 р.; праця спочатку виходила окремими випусками у 1928–1929 рр.). Тоді ж приєднався до ВУНАС. Наслідком його творчої діяльності в Асоціації стала, зокрема, наукова стаття “Радянське право в боротьбі з відсталістю побутом мусульманських верховинців Північного Кавказу” у часопису “Східний Світ” (1929 р., №1/2). А 1931 р. вчений був заарештований за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної меншовицької організації і півтора року пробув в ув’язненні. Після звільнення переїхав до Москви, працював Вченим секретарем Інституту економіки будівництва (згодом – Центральний дослідницький інститут промислових споруд), консультантом Наркомату важкої промисловості СРСР. У 1938 р. заарештований за звинуваченням у шпигунській діяльності. Від цього страшного звинувачення його виправдали, але все одно направили на заслання

до Самарканду, звідки 1946 р. переїхав до Ташкенту, де зміг відновити викладацьку діяльність. У 1955 р. повернувся до Москви і до 1974 р. працював у архітектурному інституті, читав курс економіки будівництва. Помер 1984 р.¹¹

Непотребує особливих коментарів ім'я Олександра Федоровича Євтихієва – одного з найвідоміших українських правознавців тієї доби¹². Втім, учений був фахівцем передусім у галузі вітчизняного адміністративного права, і праць на сходознавчу тематику у його доробку відшукати не вдалося.

Досить різнопланову наукову спадщину залишив Л. Р. Волож. Окрім однієї з перших в радянській науці публікації про юридичні аспекти лікарської діяльності¹³, він підготував низку статей з міжнародного права в часописах “Вісник радянської юстиції” та “Червоне право”. Вони переважно стосувалися Ліги Націй та інших міжнародних організацій, але була серед них і суто сходознавча публікація “Міжнародно-правова характеристика радянсько-хінського конфлікту” (“Вісник радянської юстиції”, 1929, №18).

Про життєвий шлях Л. Р. Воложа, якого сучасні автори періодично згадують у зв'язку з його аргументованою критикою застосування гіпнозу в судовому процесі та працями з міжнародного права, інформація майже відсутня. Достовірно відомо лише те, що він був серед перших викладачів (доцентів) відновленого юридичного факультету Київського університету і загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Харківський правознавець А. Каплан відомий нині передусім як упорядник видання “Гражданский кодекс УССР. С изменениями на 1 июня 1936 г.” (К., 1936 р.) і автор кількох публікацій з цивільного процесу в українських правничих часописах¹⁴. А от його сходознавчих праць відшукати не вдалося.

Лише кілька публікацій у правових часописах залишив М. Спаський, але майже всі вони стосувалися правових проблем охорони здоров'я та соціального забезпечення і не вкладались у тематику секції східного права¹⁵.

В. Г. Федоров зробив доповідь “Шаріат і адат в житті мусульманського Сходу”, тези якої були опубліковані у часописі “Східний Світ” (1928 р., №2). Наступного року в цьому ж журналі під назвою “Сучасна Персія” була опублікована його доповідь на другому з'їзді сходознавців “Економіка і право Персії”.

Таким чином, активно розгорнути свою діяльність секції східного права ВУНАС як творчому колективу не вдалося, але певні наукові здобутки (принаймні на індивідуальному рівні) вона все ж мала.

Поруч з цим над юридичними проблемами працювали і київські сходознавці. Ще на стадії започаткування Київського відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавців делегатом установчої конференції 14 липня 1925 р. були професор Інституту зовнішніх зносин О. О. Жилін¹⁶ та професор юридичного факультету Київського інституту народного господарства (КІНГ) В. Т. Яновський¹⁷. Після заснування ВУНАС київські сходознавці перепідпорядкували свій осередок не всесоюзній, а українській організації. До київської філії ВУНАС входило, окрім названих, багато інших відомих правознавців, в т. ч. академік М. П. Василенко, юрист і музикознавець, чоловік Лесі Українки К. В. Квітка, велика група співробітників правничих установ Всеукраїнської Академії наук та викладачів КІНГ. Філія організувала сходознавчі курси, на яких викладалися питання міжнародного права.

А 16 листопада 1927 р. з ініціативи правління філії відбулось організаційне засідання Комісії з вивчення державного устрою і права східних країн при Київській філії ВУНАС. Організаторами Комісії правління доручило стати професору КІНГ В. І. Бошку та відомому сходознавцю І. Л. Тригубову. Крім цих осіб, які відповідно стали головою і секретарем Комісії, до її складу увійшли Л. С. Карум, Є. І. Кельман, В. Т. Яновський (усі – професори юридичного факультету КІНГ), а також випускник цього факультету С. М. Братусь (у повоєнний час – один з найвідоміших радянських цивілістів) і правознавець-адміністративіст, член Комісії радянського права ВУАН В. А. Завадський.

Передбачалося, що В. І. Бошко буде досліджувати стародавнє право Сходу, В. Т. Яновський – мандати і гарантійні угоди на Сході; В. А. Завадський – торговельні угоди східних країн, Л. С. Карум – конституції країн Сходу; І. Л. Тригубов – проблеми концесії в Китаї, а Є. І. Кельман – цивільне право сучасних східних країн.

На другому засіданні комісії, яке відбулося лише через півроку, 12 травня 1928 р. було повідомлено, що членами Комісії погодилися стати ще ряд відомих правознавців О. О. Жилін, А. Е. Кристер, О. С. Добров, М. М. Товстоліс та М. А. Чельцов-Бебутов (двоє останніх, однаке, реальної участі в роботі Комісії так і не взяли).

Відтоді, загалом, на засіданнях комісії були присутні, як правило, 12–15 осіб. Функції секретаря Комісії фактично став виконувати секретар правління Київської філії ВУНАС І. М. Фалькович.

Згідно з протоколами засідань комісії 12 травня 1928 р. відбулось обговорення доповіді В. С. Завадського про Лозаннську угоду, далі ще на двох засіданнях (26 травня і 2 червня 1928 р.) заслухали і обговорили доповідь І. Л. Тригунова про Китайську Конституцію 1923 р. А 16 червня комісія заслухала і обговорила доповідь Б. О. Язловського про проект Китайського цивільного уложення¹⁸.

Після літніх вакацій Комісія відновила свою роботу, але протоколів її засідань за 1928/1929 академічний рік не збереглося. Проте зі звіту Комісії за цей період можна дізнатися, що станом на червень 1929 р. Комісія заслухала і обговорила ще дві наукові доповіді: І. Л. Тригунова про радянсько-китайську угоду 1924 р. та О. С. Доброва “Система мандатного управління на Сході”¹⁹.

У подальших планах Комісії, яка у звіті вже іменувалася Правничою комісією при Київській філії (КФ) ВУНАС, передбачалися доповіді Л. С. Карума про Тибетську Конституцію, В. І. Бошка – про стародавнє право Сходу, В. Т. Яновського – про радянсько-турецьку угоду 1921 р. Продовжити опрацювання попередньої тематики планували Б. О. Язловський та О. С. Добров.

Проте реалізувати ці плани, схоже, не вдалося, оскільки восени 1929 р. всі зусилля КФ ВУНАС були спрямовані на підготовку другого з’їзду сходознавців, на якому з доповідями, вже апробованими на засіданнях Комісії, мали виступити і деякі київські вчені. Зокрема, відомо, що на з’їзді, який відбувся 1–6 листопада 1929 р., в секції економіки, політики і права було заслухано доповідь О. С. Доброва “Система мандатного управління на Сході”²⁰.

А відразу після з’їзду, де вже було заявлено про створення Науково-дослідного інституту сходознавства, 7 листопада 1929 р. відбулися Загальні збори Політично-економічного відділу КФ ВУНАС, найважливішим питанням порядку денного яких стало обговорення пропозицій щодо реорганізації структури філії. На цьому засіданні О. С. Добров заявив про недоцільність подальшого існування Правничої комісії, оскільки, на його думку, догматичного вивчення права в межах ВУНАС не повинно бути, а слід лише “проводити висвітлення правових форм і норм у світлі економіки та політики Сходу”. О. С. Доброва підтримав учений секретар філії В. І. Юденич, який навів додатковий аргумент, що

структурою Науково-дослідного інституту сходознавства теж не передбачається ніякої Правничої частини²¹.

Правничу комісію було вирішено розформувати, а її членів відповідно до їх бажання розподілити по окремих секціях. Відтоді юридичні дослідження у КФ ВУНАС припинилися. Втім, на індивідуальному рівні деякі київські правознавці, передусім І. Л. Тригубов та О. С. Добров, брали найактивнішу участь в організаційній діяльності філії до самого кінця її існування. Так, О. С. Добров входив до останнього складу правління Київської філії і її ліквідаційної комісії, а І. Л. Тригубов очолив оргбюро зі створення альтернативного київського осередку “войовничих марксистів сходознавців”²².

Підбиваючи підсумки діяльності Правничої комісії КФ ВУНАС, можна зробити висновок, що і організаційно, і творчо київські юристи-сходознавці досягли дещо більших успіхів, ніж їхні харківські колеги. Так, і сьогодні значний інтерес викликають дослідження І. Л. Тригубова, зокрема його стаття (на основі згаданої раніше доповіді) “Основні моменти Китайської конституції 1923 р.” у часописі “Червоне право” (1928 р., №22) та численні рецензії на праці, присвячені праву Китаю, що публікувалися у часопису “Східний Світ” упродовж 1928–1929 рр. Заслуговує на вивчення і наукова доповідь В. А. Завадського “Міжнародно-правові постанови Лозаннської угоди 24 липня 1923 р. між Туреччиною і союзними державами” (“Червоне право”, 1929 р., №2). Сходознавчі дослідження зайняли певне місце у дуже великому і різноплановому доробку голови Комісії професора В. І. Бошка²³, який ще 1925 р. опублікував у журналі “Вестник советской юстиции” (№5) статтю “Новая турецкая Конституция”. У матеріалах Комісії збереглися й тези доповіді О. С. Доброва “Система мандатного управління на Сході”²⁴, яка не була опублікована і не згадується в жодній науковій біографії вченого²⁵. Сучасним дослідникам будуть доволі цікавими і думки, висловлені під час обговорення доповідей Л. С. Карумом, В. Т. Яновським та іншими членами Комісії, які відображені в її протоколах²⁶. Запорукою успіхів Комісії було те, що, як відзначалося у її звіті за 1928/1929 академічний рік, до її діяльності було залучено переважну більшість професорів і викладачів юридичного факультету КІНГ. Додамо до цього, що, водночас, ці вчені відзначились і як активні співробітники правничих установ ВУАН.

Були в Київській філії і певні творчі невдачі, хоча і не у членів Правничої комісії. Так, 1927 р. скарбник правління філії

В. І. Лисовський випустив під грифом КФ ВУНАС брошуру “Государственный строй стран мусульманского Востока (Турция, Персия и Афганистан)”, яку було офіційно визнано низькоякісною у науковому відношенні і вилучено з обігу²⁷. Проте один з примірників цієї праці, яка стала бібліографічною рідкістю, зберігся в Національній бібліотеці Росії. А молодий дослідник, який у рік видання згаданої брошури щойно закінчив юридичний факультет КІНГ, згодом досяг помітних успіхів у кар’єрному рості, зокрема тривалий час працював юрисконсультом у зовнішньоторговельних організаціях, був у 1945–1952 рр. заступником начальника юридичного відділу Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, надалі займався науково-викладацькою діяльністю, у 1953 р. навіть очолював кафедру теорії та історії держави і права Київського університету, опублікував доволі багато праць з різних питань міжнародного права і 1962 р. (з четвертої спроби!) став доктором юридичних наук²⁸.

В Одесі, де теж існувала філія ВУНАС, не було створено спеціальних структур юридичного профілю. Але й тут юристи помітно впливали як на організацію роботи філії, так і на її творчу діяльність. Зокрема, одним із членів оргбюро по створенню філії був відомий історик права професор О. Я. Шпаков²⁹ (пішов з життя у липні 1927 р.), а з лютого 1927 р. членом правління філії став майбутній академік ВУАН М. Є. Слабченко. Дослідники творчості цього видатного правознавця, історика й економіста визначають, що саме під егідою ВУНАС М. Є. Слабченко здійснив два цікавих дослідження “Проблеми сучасної Албанії” та “Впливи турецького права на земельні відносини у вольностях запорозьких”³⁰.

Вочевидь, юридичні сходознавчі дослідження мали в Одесі певну перспективу, але, як відомо, 20 січня 1930 р. М. Є. Слабченко був заарештований у справі “Спілки визволення України”, а у жовтні 1930 р. Одеська філія офіційно припинила своє існування.

У наступні роки у вирі ідеологічної боротьби вся правознавча діяльність ВУНАС діставала виключно негативну оцінку. Як приклад варто навести цитату із одного документа ВУАМЛІН, написаного наприкінці 1931 р.: «На українському сходознавчому фронті ми маємо засилля буржуазної науки, правоопортуністичні та “ліві” погляди, поруч з протаскуванням контрреволюційної троцькістської контрабанди. Буржуазну “сходознавчу науку” на Україні репрезентують академіки Кримський та Левицький...,

проф. Гладстерн (буржуазно-ліберальне розуміння рухомих сил хінської революції, протаскування теорії деколонізації, культрегерства російського царизму в Маньчжурії та ін.)»³¹.

Втім, час все розставляє на свої місця і сприяє відновленню історичної справедливості, а тому сьогодні ми маємо всі підстави віддати належне як українській сходознавчій науці 20-х років ХХ ст., так і відповідним зусиллям наших колег-правознавців.

¹ Докладно про заснування і діяльність ВУНАС див.: Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – Київ, 2007. – 292 с.

² Там само. – С.146.

³ Біографічні відомості взято з особової справи вченого, див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 288, оп. 7, спр. 322.

⁴ Див.: Усенко І. Б. Українське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – Т. 6. – К., 2004. – С. 200.

⁵ Архівно-слідчу справу вченого див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 37943 (кор. 392).

⁶ Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні ... – С.148.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського(далі – ІР НБУВ). – Ф. 10, од. зб. 28361.

⁸ Там само. – Од. зб. 28362.

⁹ Усенко І. Б. Гюнтер Олександр (Герман) Ріхардович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 6. – К., 2006 – С. 705.

¹⁰ Перелік праць взято з особової справи вченого, див.: ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 1990, арк. 1–11.

¹¹ Докладніше див.: Федорова Е. Безымянное поколение: Записки правоведа, адвоката, бывшего меньшевика А. Гюнтера. – М., 2004. – 448 с.

¹² Біографію вченого див.: Касяненко Ю. Я., Гавриленко О. А., Белік В. П. Євтихіїв Олександр Федорович // Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К., 1999. – С. 405; Усенко І. Б. Євтихіїв Олександр Федорович // Антологія української юридичної думки. Т. 5. Поліцейське та адміністративне право. – К., 2003. – С. 452–454.

¹³ Волож Л. Р. Врач и закон // Труд и быт советского врача. – Х., 1928.

¹⁴ Каплан А. Про один із засобів розвантаження камер нарсудів // Червоне право. 1928. – №5. – С. 267–268; Спірні питання цивільного процесу // Там же. – 1930 – №6. – С. 274–275.

¹⁵ Спаський М. Про особливий фонд соцзабезу, що знаходиться в ОТВ // Червоне право. – 1927. – №5. – С. 152–153; Про право на пенсію від органів соцстраху жінок і дітей застрахованих // Там же. – 1928. – №11. – С. 559–561; Забезпечення розвитку національної культури в законодавстві УСРР // Там же. – 1930. – №7/8. – С. 318–323; До проекту кодексу законів про охорону здоров'я УСРР // Там же. – 1930. – №18/19. – С. 780–782; Про лікарську таємницю // Там же. – 1930. – №20. – С. 861–863.

¹⁶ Тимошенко В. І., Усенко І. Б. Жилін Олександр Олексійович // Антологія української юридичної думки. Т.1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002. – С. 541–543.

¹⁷ Усенко І. Б. Яновський Віктор Теофілович // Юридична енциклопедія. – Т. 6. – К., 2004. – С. 512.

¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10, од. зб. 21379–21386.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 21393–21394.

²⁰ Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні... – С. 208.

²¹ ІР НБУВ. – Од. зб. 21763.

²² Там само. – С. 182–184.

²³ Усенко І. Б. Бошко Володимир Ілліч // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 266–267.

²⁴ ІР НБУВ. – Од. зб. 21387.

²⁵ Див., наприклад: Усенко І. Б. Добров Олександр Соломонович (Семенович) // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 8 – К., 2008 – С. 108.

²⁶ ІР НБУВ. – Од. зб. 21380, 21383.

²⁷ Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні... – С. 179.

²⁸ Касяненко Ю. Я., Савчук К. О. Лисовський Вадим Іванович // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2004. – С. 477–478.

²⁹ Усенко І. Б. Шпаков Олексій Якович // Юридична енциклопедія. – Т. 6. – К., 2004. – С. 512.

³⁰ Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 127.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 1249, оп. 1, спр. 570, арк. 40.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ КРИМУ І КАВКАЗУ

Циганкова Е. Г.

Крим і Кавказ, народи, що там мешкали, їх мова, культура, історія, побут, природа, господарство – завжди викликали інтерес в Україні, особливо у зв'язку з розвитком орієнталістичного напрямку в українській науці. Сходознавчі пошукові роботи в Криму стали особливо популярними в 20-ті рр. ХХ ст. Створення у 1921 р. Кримської АРСР, проведення політики татаризації, сприяли появі кримсько-татарських періодичних видань, літератури, базованій на мові кримсько-татарських народів¹, а також активізації досліджень пам'ятників архітектури, археологічних розкопок, предметів ужиткового мистецтва. Великою мірою тому сприяв відомий візантолог, а також дослідник археології і мистецтва Криму, майбутній академік УАН Ф. І. Шміт. Ф. І. Шміт після повернення з Константинополя, де він працював на посаді секретаря Російського археологічного інституту, в 1912–1920 рр. був професором історико-філологічного факультету Харківського університету, а у 1921 р. переїхав до Києва, і тут на початку 20-х рр. організував і очолив Археологічний інститут. З тим Інститутом, в той чи інший спосіб, пов'язана діяльність багатьох піонерів орієнтального мистецтва в Україні – В. М. Зуммера, М. І. Вязьмітіної, М. О. Новицької тощо.

В. М. Зуммер, мистецтвознавець і археолог, викладач Археологічного інституту, після закриття якого на початку 20-х рр. мешкав у Баку. Він в Азербайджанському університеті започаткував читання спеціальних курсів візантійського мистецтва і мистецтва тюркських народів, а до того ж організував наукові відрядження в Тифліс і Ганджу, Бахчисарай, Карасубазар тощо, досліджував пам'ятки Хидир–Зинда, Шемаха, Куби, Нагорного Карабаху і ін., відкриваючи світовому мистецтвознавству зовсім невідомий світ мистецтва Азербайджану; сформулював як окремий напрям мистецтво ісламу. В той самий час Д. П. Гордєєв, учень Шміта по Харківському університету, ще з дореволюційних часів працював у Тифлісі, де під керівництвом М. Я. Марра досліджував в стінах Кавказького історико-археологічного інституту старовинне грузинське мистецтво². Отже, мистецтвознавство і археологія Криму

і Кавказу розвивалися в двох напрямках – як мистецтво християнського Сходу і як мистецтво ісламу. В 20-ті рр. ХХ ст. відбулися значні форуми: Перший всеазербайджанський краєзнавчий з'їзд в Баку (1924) і Перший краєзнавчий з'їзд в Батумі (1925), Археологічна конференція в Керчі (1926), Московська нарада з вивчення культури і мистецтва тюркських народів (1927) і ін. На них українські дослідники гідно представляли результати своєї праці і зробили низку публікацій.

Інтерес до сходознавства в Україні значно посилювався після організації у 1926 р. Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), в програмних документах якої підкреслювалась нагальна потреба вивчення східних країн зарубіжжя, республік радянського Сходу, особливо Криму і Кавказу³. Таким чином, дослідження Зуммера і Гордєєва ставали актуальними на батьківщині.

У середині 1920-х обидва вчені, повернувшись в Україну, заснували тут східний напрям у мистецтвознавстві і організували секцію загального мистецтвознавства при Київській науково-дослідній кафедрі. Секцію очолював Гордєєв, а підсекцію мистецтва мусульманського Сходу – Зуммер. Першою ластівкою їх співпраці став збірник “Мистецтвознавство”⁴, присвячений М. Я. Маррові з нагоди 40-річчя його наукової і літературної діяльності. На кінець 20-х рр. вже згуртувався невеликий, але дружний колектив українських мистецтвознавців-орієнталістів, що складався з учнів і колег метрів, які заявили про себе, у тому числі й організацією резонансної виставки “Мистецтво Сходу (бронза, кераміка, дерево, мініатюри, килими, тканини)”⁵. Путівник до виставки, експозиції в Харківському художньо-історичному музеї, в Київському музеї ВУАН, доповіді на сходознавчих з'їздах (1927 і 1929 рр.), численні публікації ставали відомими, викликали інтерес у суспільстві.

Отже, орієнтальне мистецтвознавство в Україні реально заявило про себе і потребувало певного організаційного оформлення. Це питання було поставлено перед Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК). Чергові збори 12.XII.1928 р. на засіданні Пленуму ВУАК ухвалили заснувати Кавказьку комісію, а Д. П. Гордєєву доручалося провести всі попередні роботи. Перше організаційне засідання комісії відбулося 25.I.1929р., на якому крім її засновників присутні були їх учні і колеги: М. І. Вязьмітіна – археолог, знавець та збирач тюркського ужиткового мистецтва, К. Я Берладіна, знавець кавказького орнаменту, художнього

гапування, О. О. Нікольська – дослідниця давньогрузинського і давньовірменського мистецтва, Т. О. Івановська, яка переважно вивчала художню бронзу Кавказу доісторичних часів та ін.

Першим завданням Кавказької комісії стало видання збірника “*Ars Caucasica*” (на той час майже готового), а перспективними планами передбачалося вести розкопки в Азербайджані, досліджувати художні промисли і ужиткове мистецтво. У березні 1929 на засіданні ВУАК було затверджено її тимчасовий статут.

Майже в ті самі дні інша ініціативна група виступила з пропозицією заснувати Товариство дослідників Криму і Кавказу зі значно ширшими завданнями, які були визначені в проекті статуту, за яким це Товариство мало всебічно вивчати Крим і Кавказ, сприяти культурному та економічному розвитку регіонів, поширювати знання про них. Пропонувалося досліджувати історію, мови, етнографію, природознавство, сільське господарство, економіку, промисловість. Передбачалася організація бібліотек, збирання колекцій, влаштування виставок тощо.

Відповідно до завдань нового товариства був і дещо інший його персональний склад. Членами його стали вчені: О. Яната, який віддав не один рік свого життя вивченню рослинного світу Криму, П. М. Супруненко – фахівець з будівництва залізничного транспорту, історики В. В. Дубровський, А. П. Ковалевський, М. Яворський, наркомосівські високопосадовці Я. Ряппо, Ю. Озерський, секретар ВУЦК А. Буценко та ін.

Концептуально Товариство у загальних рисах віддзеркалювало програмну промову М. Скрипника, виголошену ним на II сходознавчому з’їзді наприкінці 1929 р. Нарком відводив сходознавству взагалі суто прагматичну роль виконавця завдань, що полягали у вивченні матеріальних і природних ресурсів східних країн, з метою використання їх у господарській діяльності, а також сприяння торговельним відносинам.

На засіданні 8.VI.1929 Товариство обрало своє Бюро, затвердило програму дій, прослухало доповідь В. Дубровського “Розроблення історії Криму в попередній літературі”. До кінця року відбулося ще декілька засідань, а під час II сходознавчого з’їзду його історична секція затвердила “Наукове товариство дослідників Криму і Кавказу”⁶.

Створення товариства прийшлося на самісінький пік адміністративної лихоманки, що панувала тоді в країні. Після “суду” у справі СБУ, ідеологічних “чисток”, у тому числі в Наркоматах і

підлеглих установах, спантеличені урядовці то з'єднували окремі інституції, то роздрібняли, створювали нові або знищували старі. Страх заважав зверхникам приймати рішення. Отож ніяк не вдавалося отримати “дозвіл” на публікацію збірників “Ars Caucasica”, 2-го числа “Мистецтвознавства”. З особистого листування членів товариства стало відомо, скільки зусиль і енергії потрібно було прикладати, щоб видати вищезгадані наукові і мистецькі матеріали. Так 8.XII.1930 М. І. Вязьмітіна повідомляла Д. П. Гордєєву: «Я уже не знаю, какие употребляют усилия, чтобы сдвинуть с места “Ars Caucasica”, Новицкий [О. П. Новицкий – акад., голова Н/Д кафедры мистецтвознавства, – *Е.Ц.*] никак не мог встретиться с Л. Камышаном [Камишан – вчений секретар соціально-економічного відділу ВУАН, – *Е.Ц.*] – неуловимая личность...» Зустріч з Камишаном не відбулася, і Вязьмітіна знов повідомляє: “Новицкий решил провести “Ars Caucasica” через ВУАК; после долгих проволочек ВУАК роздал статьи на рецензии и вынес общее постановление – вернуть статьи авторам для переработки, добавит социальную базу... главное отсюда – печатание сборника откладывается. Вы, должно быть, скоро получите официальное сообщение от ВУАК’а”⁷. Ще важче було визначити відомчу приналежність “Товариства дослідників Криму і Кавказу”. Наприкінці 1930 була спроба приєднати його до Харківського наукового товариства у статусі секції, пізніше зверталися за підтримкою навіть до НКВС⁸, аж поки масові репресії 30-х рр. поглинули всіх дійових осіб тих подій.

¹ *Непомнящий А. А.* Подвижники кримоведения. Т. II. Taurica orientalia. – Симферополь, 2008, с. 422.

² *Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г.* Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В.М. Зумер (1885–1970). – К., 2005, 314 с.

³ *Циганкова Е. Г.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період) – К., 2007. – 292 с.

⁴ Мистецтвознавство. Зб. 1. – Харків, 1928–1929.

⁵ *Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г.* Названа праця, с. 19.

⁶ ЦДА МЛМ, ф. 208, оп. 1, спр. 301, арк. 2, 5, 70.

⁷ Вязьмітіна М. І. до Гордєєва Д. П., лист від 8.XII.1930; лист від 11.III.1931 // ЦДАМЛМ, ф. 208, оп. 1. спр. 139, арк. 7, 9–10.

⁸ ЦДА МЛМ, ф. 208, оп. 1, спр. 301, арк. 105, 120.

КОНЦЕПТ *СЕРЦЕ* У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ФОРУГ ФАРРОХЗАД

Яремчук І. В.

У лінгвістичній поезії посилився інтерес до розмежування і виявлення співвідношення “колективної” та “індивідуально-творчої” мовної свідомості. Поезія створює наукову картину світу, яка є проекцією наукової парадигми на світ здорового глузду за допомогою метафори [Никитина 1987]. Для лінгвістичної теорії тексту і комунікації антропність проекції світу є у діалогічній єдності загального та індивідуального. Створюючи текст, адресант вступає у діалогічні відносини не лише з адресатом, але й зі світом речей, “олюднюючи” його, а також із попереднім людським досвідом, в тому числі й текстово-комунікативним, і з наступними текстами [Селиванова 2004, 18]. Будь-який текст, і художній зокрема, є, по-перше, самодостатнім об’єктом, об’єктом матеріальної культури; по-друге, пов’язаний із особистістю свого творця, з часом і місцем написання, з конкретною ситуацією [Бабенко 2008, 30–31].

Художній дискурс має свої власні закономірності будови і функціонування, є складним комунікаційним явищем, яке включає окрім тексту ще й екстралінгвістичні фактори (знання про світ, думки, певні установки, цілі адресата), які є необхідними для розуміння тексту [Ван Дейк 1989, 8–9].

Змістово-концептуальна інформація художнього тексту, на думку Гальперіна І. Р., повідомляє читачу індивідуальне, авторське розуміння відношень між явищами, описаними засобами змістово-фактуальної інформації, розуміння їх причинно-наслідкових зв’язків, їх значимості у соціальному, економічному, політичному та культурному житті народу, включаючи відношення між окремими індивідами, їх складну психологічну і естетико-пізнавальну взаємодію [Гальперин 1981, 28].

Концептуальна інформація семантично виводиться із усього тексту як структурно-змістового і комунікативного цілого. Для виявлення та інтерпретації концептів художнього твору використовується концептуальний аналіз, який є головним методом логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики, що передбачає моделювання та опис концептів [Селиванова 2006, 261]. Існує багато підходів до визначення поняття концепту:

а) системно-мовний, сутність якого полягає в осмисленні концепту в єдності його системно-мовних вимірів за осями синтагматики, парадигматики та асоціативних зв'язків, що в сукупності дозволяє відтворити типові пропозиції (лінгвістичні моделі ситуації), у центрі яких стоїть даний концепт;

б) денотативний підхід, який передбачає посилену увагу до опису позамовного кореляту пропозиції – ситуації укладання переліку таких корелятів пропозицій, які дозволяють коректне використання концепту;

в) при сигніфікативному підході концепт осмислюється через аналіз його сигніфікативного поля; варіаціями сигніфікативного підходу є наївно-мовний, лінгвоенциклопедичний, лінгвоміфопоетичний тощо [Селіванова 2006, 465–466].

Згадані теорії розкривають здатність концепту виступати маркером етнічної мовної картини світу, причому мовні парадигми вбирають культурологічні, виступають єдністю світських та релігійних, профанних і міфопоетичних смислів, що дає підстави іменувати концепт не лише феноменом мовно-культурного, але й культурно-семіотичного плану, оскільки концепт здатен відображати і “мовчазні смисли” культурних даностей найширшого кола семіотичних систем, основною з яких є мовна [Слухай 2002, 468]. Концепт є фрагментом знання, досвіду особистості, частиною її концептуальної системи, тобто системи знань, способів їхньої обробки, переробки й використання [Мазепова 2008, 8]. Для концептуального аналізу необхідно враховувати той факт, що концепти є багатокомпонентними, вони є полем знань, понять, асоціацій, які мають ядро і периферію [Бабенко 2008, 58].

Ступінь адекватності розуміння тексту читачем, на думку науковця Попівської Л. В. (Лисиченко), залежить від ступеня співпадіння (відповідності) “сміслових сфер” або картин світу письменника, який синтезував мовні форми з їх значеннями і функціями у ціле, яке називається текстом, а також читача, який проаналізував і знову синтезував ці ж мовні форми з їх значеннями і функціями за допомогою власної свідомості як інструмента аналізу і синтезу [Поповська (Лисиченко) 2006, 87]. Кожен літературний твір втілює індивідуально-авторський спосіб сприйняття і організації світу – власний варіант концептуалізації світу. Знання автора про світ, які він виражає у художній формі, є системою уявлень, скерованою до адресата. Ступінь відповідності універ-

сальних та індивідуально-авторських знань в художній картині світу може бути різним – від повного співпадіння до повної невідповідності. З огляду на це, концепти художнього світу важко чітко визначити та описати, бо концептосфера художнього тексту може містити багато індивідуальних змістів. За методикою науковця Бабенко Л. Г., за допомогою концептуального аналізу виявляють набір ключових слів тексту, визначають базовий концепт (концепти) цього простору та описують їх. Взявши за основу методiku Бабенко Л. Г., у статті буде проаналізовано концепт СЕРЦЕ у поетичній картині світу іранської поетеси і режисера Форуг Фаррохзад, представниці літературної течії “Ше’ре ноу” в Ірані, на матеріалі віршів збірок *اسیر* “Полонянка”, *ديوار* “Стіна” та *عصيان* “Бунт”. Опис концептосфери тексту або сукупності текстів одного автора, який передбачає узагальнення всіх контекстів, у яких вживаються ключові слова – носії концептуального змісту, з метою виявлення характерних властивостей концепту: його атрибутів, образних асоціацій. Для моделювання структури концептосфери виділяється її ядро (базова когнітивно-пропозиційна структура), приядерна зона (основні лексичні репрезентації), ближча (образні асоціації) та дальша периферія (суб’єктивно-модальні смисли) [Бабенко 2008, 61].

Матеріалом дослідження стали 83 поезії збірок Форуг Фаррохзад *اسیر* “Полонянка” (це була перша збірка поезій поетеси, яка вийшла 1955-го року), *ديوار* “Стіна” (збірка вийшла у 1956-му році, передмовою до неї були подані цитати із Гафіза, Хаяма, Гете і Мільтона, що свідчило про поглиблення філософських пошуків автора) та *عصيان* “Бунт” (вийшла 1958-го року). У той час, коли була видана перша збірка поезій Ф. Фаррохзад, в Ірані після державного перевороту 1953-го року почались репресії, страти учасників демократичного руху. Тогочасна поезія відображала складні процеси, які відбувались у свідомості різних прошарків іранського народу у період наступу політичної реакції [Кулієва 1968, 10]. Кляшторіна В. Б. зазначає, що ці вірші характеризуються похмурим песимізмом, який узяв верх над іншими почуттями. Поезія відходить від спроб вирішення питань суспільного життя в суб’єктивний світ підсвідомого, зосереджує увагу на ледве вловимих порухах та імпульсах душі однієї людини і береться поза усілякими суспільними зв’язками [Кляшторина 1962, 20]. Поява збірки “Полонянка” Форуг Фаррохзад спричинила багато

суперечок у іранському літературознавстві. Поряд із високими оцінками таланту поетеси було багато критичних висловів про її поезію, де сміливо трактувались любовні теми. Еротизм її віршів кидав виклик тогочасному іранському суспільству, коли питання щодо права жінки на освіту, участь в суспільному і політичному житті країни були доволі гострими [Кляшторина 1975, 75]. Поезії Фаррохзад, представниці літературної течії “Ше’ре ноу” в Ірані, характеризуються підсиленням ліричного начала, передаванням своєрідності своєї епохи і часу кризь призму руху людського духу, емоційністю тексту та образністю [Яукачева 1978, 61]. Іранський дослідник Абдулалі Дастгейб у книзі “Світоч нової перської поезії” (1969) підкреслив зв’язок лірики Фаррохзад і духовної атмосфери Ірану 60-х років. Розглядаючи творчість поетеси у руслі течії “Ше’ре ноу”, Дастгейб підкреслює чутливе реагування поетеси на все, що відбувається у житті і свідомості тогочасного покоління іранців, і визначає її поезію як “суспільну лірику” [Кляшторина 1975, 172].

У віршах Форуг Фаррохзад лексичні одиниці دل del ‘серце, душа’ і قلب qalb ‘серце’ є одними із найчастіше вживаних. Взявши їх за ключові, було виділено концептуальне поле СЕРЦЕ, ядром якого є висловлювання з іменниками دل і قلب, приядерною зоною – основні регулярні та найтиповіші для поезій Ф. Фаррохзад їх лексичні репрезентації.

Концепт СЕРЦЕ супроводжується у віршах емоційно-оціночними конотаціями, які виявляються за допомогою епітетів. Частіше – це негативно-оцінні конотації: *серце ліричної героїні божевільне, сповнене печалі, гріха, забруднене пристрастю, коханням, скривавлене. Серце чоловіка зображається холодним, чистим і кам’яним. Рідше зустрічаються позитивні конотації – серце радує кохання.*

‘Серце моє, о **серце моє божевільне,**
Що **гориш** від цієї відчуженості
Не кричи уже через чужинця,
Заради Бога, **припини ці**
божевілля...
(“Налякана”) [1383 مجمعه, 20];

دل من، ای دل دیوانه ی من
که می سوزی از این بیگانگی ها
مکن دیگر ز دست غیر فریاد
خدا را، بس کن این دیوانگی ها...

‘У закутку грудей є моє **божевільне серце**
У закутку серця маю тисячу бажань.

در کنج سینه یک دل دیوانه
در کنج دل هزار هوس دارم

Серце твоє **чисте**, а мій поділ брудний
Я свідок усамітнення чужинця
Ти п’яний від вина поцілунку мого
Я хмільна від мого вина і чаші...’
 (“Блудниця”) [1383 مجمعه, 28];

قلب تو پاک و دامن من ناپاک
من شاهد به خلوت بیگانه
تو از شراب بوسه ی من مستی
من سرخوش از شرابم و
پیمانه...

‘Все-таки серце впало до моїх ніг
Все-таки очі втупились у моє обличчя
Все-таки хтось не переміг у бою
Моє кохання пильно дивилось **на**
холодне серце...’
 (“Незнайомець”) [1383 , 32 – 33];

باز هم قلبی به پایم افتاد
باز هم چشمی به رویم خیره شد
باز هم در گیر و دار یک نبرد
عشق من بر قلب سردی خیره شد...

‘Іду, посмішка на губах,
скривавлене серце
Іду, від серця мого руку забори
О надії даремна...’
 (“Прощання”) [1383 مجمعه, 38].

می روم، خنده به لب، **خونین دل**
می روم، از دل من دست بدار
ای امید عبث بی حاصل...

Індивідуально-авторські знання поетеси про серце виявляються за допомогою аналізу функціонування іменника “серце” в поетичних контекстах, що показує різноманітність образного осмислення концепту СЕРЦЕ у ліриці Форуг Фаррохзад. Основні образні репрезентації концепту СЕРЦЕ :

- 1) “Серце – жива істота”:
 - а) яка здатна говорити, кричати, стогнати:

‘Згадую ту ніч, коли тебе побачила і
розповіло
Моє **серце** твоєму казку кохання...’
 (“Думки”) [1383 مجمعه, 22–23];

یاد آن شب که تو را دیدم و **گفت**
دل من با دلت افسانه ی عشق...

‘Як можу я сховати цей біль
Той подих, коли серце моє через
тебе важко лякалось
Ці вірші, що душу твою образили
Це **крики серця**, що пройшло
випробування...’
(“Повернення”) [1383, 75];

این درد را چگونه توانم نهان کنم
آن دم که قلبم از تو به سختی رمیده است
این شعرها که روح تو را رنج داده است
فریادهای یک دل محنت کشیده است...

‘Мої губи із їх солодким поцілунком твоїм,
Моє тіло із його запахом ароматним твоїм,
Мій погляд із іскрами прихованими,
Моє **серце із його кривавим стогоном** про
тебе...’
(“Бунт”) [1383, 50];

لبم با بوسه ی شیرینش از تو
تتم با بوی عطر آگینش از تو
نگاهم با شررهای نهانش
دلّم با ناله ی خونینش از تو....

б) яка може відчувати спрагу, бажання:

‘Я хочу тебе і знаю, що ніколи
У **бажанні серця** у обійми твої не впаду
Ти є тим небом чистим і світлим
Я у цьому кутку клітки, є полоненою
птахою...’
(“Полонянка”) [1383, 30];

تو را می خواهم و دانم که هر گز
به کام دل در اغوش نگیرم
تویی آن آسمان صاف و روشن
من این کنج قفس، مرغی
اسیرم...

‘Не йди! Хай в цю останню мить
Моє **серце насититься побаченням** з тобою
Силует сховався і двері зачинились...’
(“Печальна казка”) [1383, 41];

مرو! بگذار در این
واپسین دم
ز دیدارت دلّم سیراب
گردد
شیخ پنهان شد و در
خورد بر هم...

в) яка здатна тремтіти і лякатись:

‘**Серце моє тремтіло** від надміру суму
Як шкода, що я була божевільною...’
(“Марево”) [1383, 26];

قلبم از فرط اندوه لرزید
وای بر من، که دیوانه بودم...

‘Як можу я сховати цей біль,
Той подих, коли **серце** моє через
тебе важко **злякалось...**’
[“Повернення”) [1383مجمعه, 75];

این درد را چگونه توانم نهان کنم
آن دم که **قلبم** از تو به سختی **رمیده**
است...

г) яку можна звеселити:

‘Ні надія, що нею **серце** звеселяю
Ні звістка, ні посланець приятеля
Ні погляд у очах бунтівний
Ні мелодія із звуків хвиль...’
[“Печальна казка”) [1383مجمعه, 41];

نه امیدی که بر آن **خوش کنم دل**
نه پیغامی، نه بیک آشنایی
نه در چشمی نگاه **فتنه** سازی
نه آهنگ پر از موج صدایی...

д) яка здатна діяти певним чином на людину чи вірші:

‘Якось вночі втомлений погляд
якогось чоловіка на моєму обличчі
Тремтів й ослаб та залишився
тихим,
Доки захотіла перервати цю нитку
погляду
Моє **серце** стукотіло і знову мене
кинуло до нього...’
[“Незнайомець”) [1383مجمعه, 62];

یک شب نگاه خسته ی مردی به روی
من
لغزید و سست گشت و همانجا خموش
ماند
تا خواستم که بگسلم این رشته ی نگاه
قلبم تپید و باز مرا سوی او **کشاند...**

‘Скаржусь на **серце**, яке у крові
втопило
Ці вірші, що воно дало мені, окрім
образи мого друга?...’
[“Повернення”) [1383مجمعه, 75];

می نالم از **دلی که به خون غرقه**
گشته است
این شعر، غیر رنجش یارم به من
چه داد؟...

е) яка має пам’ять:

‘Беру [серце],
(...) Щоб потім **не згадувало** воно
побачень із коханим...’
[“Прощання”) [1383مجمعه, 39];

می برم [دل]
(...) تا از این پس **نکند یاد**
وصال...

є) яку можна полонити:

‘Кольором його очей що питаєш у мене
Колір його очей мені коли ноги зв’язав
Вогонь, який із його очей виривається
Це **серце божевільне полонив...**’
 (“Вино і кров”) [1383مجمعہ, 52];

رنگ چشمش را چه می پرسى
ز من
رنگ چشمش کی مرا پا بند کرد
آتشى کز دیدگانش سر کشید
این دل دیوانه را در بند کرد...

ж) яку можна поховати:

‘Беру [серце], щоби від тебе
віддалить його
Від тебе, о красо нереальної надії,
Беру, щоби **живе до могили**
покласти,
Щоб потім **не згадувало воно**
побачень із коханим...’
 (“Прощання”) [1383مجمعہ, 39];

می برم [دل] تا ز تو دورش سازم
ز تو، ای جلوه ی امید محال
می برم زنده به گورش سازم
تا از این پس نکند یاد وصال...

з) має певний тягар:

‘Вірші читала, щоб **вийняти із серця**
Важку ношу печалі його кохання...’
 (“Забуте”) [1383مجمعہ, 61].

شعر گفتم که ز دل بر دارم
بار سنگین غم عشقش را...

2) “Серце –предмет”, який:
а) можна вручити, подарувати:

‘Він **вручив** мені **серце** і окрім
страждання,
Коли був його врожай із мого кохання
Із ілюзією, що мої очі закрила,
Я наступила на його серце...’
 (“Марево”) [1383مجمعہ, 26];

اوبه من دل سپرد و به جز رنج
کی شد از عشق من حاصل او
با غروری که چشم مرا بست
پا نهادم به روی دل او...

‘Все, що дала йому, хай буде прощено
Окрім **серця**, що **подарувала йому**
задарма...’
 (“Загублена”) [1383مجمعہ, 57];

هر چه دادم به او حلاش باد
غیر از آن که مفت بخشیدم...

б) може впасти і розбитись:

‘Нещасне **серце**, з усією надією й бажанням
Розбилося і стало через тебе в’язницею кохання мого...’
من...
بیچاره دل که با همه امید و اشتیاق
شکست و شد به دست تو زندان عشق

‘Розбилося і стало через тебе в’язницею кохання мого...’
[1383 مجمعه, 99];

в) має колір і може забруднюватись, його можна очистити:

‘Серце **божевільне** і закохане своє
Беру, щоб у далекій місцині
Відмити його від кольору гріха
Відмити його від плями кохання...’
[1383 مجمعه, 39];
دل شوریده و دیوانه ی خویش
می برم، تا که در آن نقطه ی دور
شستشویش دهم از رنگ گناه
شستشویش دهم از لکه ی عشق...

г) може горіти:

‘Серце моє, о **серце** моє **божевільне**,
Що **гориш** від цієї відчуженості
Не кричи уже через чужого,
Заради Бога, **припини ці божевілля...**’
[1383 مجمعه, 21];
دل من، ای دل دیوانه ی من
که می سوزی از این بیگانگی ها
مکن دیگر ز دست غیر فریاد
خدا را، بس کن این دیوانگی ها...

д) може плавитись:

‘Крик помирає і у болю вогні
Розтоплюється **серце** як **залізо** моє
Стогну – бажання! Бажання!...’
[1383 مجمعه, 47];
بانگ می میرد و در آتش درد
می گدازد دل چون آهن من
می کنم ناله که کامی! کامی!

е) має запах:

‘Із **серцем**, яке не пахне вірністю
Насилля безмежне і відмовки кращі
є...’
[1383 مجمعه, 94].
..با دلی که بویی از وفا نبرده
است
جور بیکرانه و بهانه خوشتر است

є) на нього можна наступити:

‘Наступивши на **серце**, кажу:
“Пройти повз того сварливого краще”...’
[1383 مجمعه, 83].
پا بر سر دل نهاده، می گویم
«بگذشتن از آن ستیزه جو
خوش تر»...

3) “Серце – поле”:

‘Його кайдани на ногах, чому, о Боже мій?
Рука на **серця мого поле засіяла болю зерно**
Сльоза котилась й наспівувала я крізь сльози:
“Його кайдани на ногах, й не можу їх порвати”...’
 (“Незнайомець”) [63, مجمعہ 1383].

زنجیرش بیاست، چرا ای خدای من؟
دستی به کشتزار دلم تخم درد ریخت
اشگی دوید و زمزمه کردم میان اشک:
«زنجیرش بیاست که نتوانمش گسیخت»...

4) “Серце – в’язниця”:

‘Нещасне **серце**, з усією надією й бажанням
Розбилось і стало через тебе
в’язницею кохання мого...’
 (“Печаль”) [99, مجمعہ 1383].

بیچاره دل که با همه امید و اشتیاق
شکست و شد به دست تو
زندان عشق من...

5) «Серце – рослина»:

‘Не знаю, чого хочу, о Боже
Чого домагаюсь ніч і день
Що шукає мій втомлений погляд
Чому **зів’яло це серце**, сповнене печалі...’
 [31, 1383, مجمعہ (“Налякана”)]

نمی دانم چه می خواهم خدایا
به دنبال چه می گردم شب و روز
چه می جوید نگاه خسته ی من
چرا افسرده است این قلب پر سوز...

6) “Серце – вмістилище гріха, чуттєвості, задоволення”:

‘Тей **серце, спокуснику гріха**
Напевно ти заспокоїш подих від спокуси...’
 [71, 1383, مجمعہ (“Тремтливе полум’я”)]

ای قلب فتنه جوی گنه کرده
شاید دمی ز فتنه بیارامی

‘Ах! О Боже всемогутній
(...) Покажи лик і з **серця** мого забери
Задоволення гріха і чуттєвість...
 (“Віч-на-віч з богом”) [1383مجمعه, 91].

آه! ای خدا که دست توانایت
(...) بنمای روی و از دل
من بستان
شوق گناه و نفس پرستی
را...

Аналіз поетичних контекстів, які репрезентують ключові лексичні одиниці для концептуального поля СЕРЦЕ – когнітивно-пропозиційної структури, показує відношення ліричного суб’єкта до нього. У серці містяться почуття, пристрасті, бажання кохати, чуттєвість, які у ісламському суспільстві вважались гріховними, що тісно пов’язує концепт СЕРЦЕ із концептами ГРІХ і КОХАННЯ.

Образні асоціації серця із різними предметами реального та уявного світу дозволяють актуалізувати ті його якості, які не передаються прямими номінаціями: а) активність, здатність діяти певним чином на людину – *серце кинуло в обійми, втопило у крові віриш*; б) стан – *серце плавиться*; в) опредмечення, просторові параметри – *поле серця* тощо. У художньому тексті здійснюється естетична концептуалізація світу, автор, як творча особистість, разом із загальноприйнятими законами привносить у твір свої власні, індивідуальні знання. Концептуальний аналіз художнього твору при розгляді способів мовної репрезентації концептів дозволяє виявити ці аспекти концептуалізації.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – 5-е изд. Москва, 2008.

Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. С англ. / Сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова. Москва, 1989.

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1981.

Кляшторина В. Б. “Новая поэзия” в Иране. Москва, 1975.

Кляшторина В. Б. Современная персидская поэзия. Очерки. Москва, 1962.

Кулиева Х. А. Характерные особенности прогрессивной персидской поэзии 50-х годов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1968.

Мазепова О. В. Лінгвістичні особливості ідіостилю Сохраба Сепехрі: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. Київ, 2008.

Никитина С. Е. Семантический анализ языка науки. – Москва, 1987.

Поповская (Лисоченко) Л. В. Лингвистический анализ художественного текста в вузе. Ростов-на-Дону, 2006.

Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Киев, 2004.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Київ, 2006.

Слухай Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену // Мовні і концептуальні картини світу. Київ, 2002.

Яукачева М. Я. Современные прогрессивные поэтессы Ирана. Ташкент, 1978.

مجمعه اشعار: فروغ فرخزاد. تهران: شادان، 1383.

АНОТАЦІЇ. ANNOTATIONS. АННОТАЦИИ

ІНДІЙСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ ГРЕКО-БАКТРІЙСЬКОГО ЦАРСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ЙОГО ЗАГАЛЬНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Гусаков В. В.

Стаття присвячена дослідженню експансії царів Греко-Бактрійського царства на Індійському субконтиненті. Розпочавшись у 80-ті роки II ст. до н. е., грецький наступ в Індії успішно продовжувався практично до самого розгрому елліністичної державності в Бактрії туранськими племенами юєчжів в третій чверті означеного століття. Не до кінця з'ясована хронологія Греко-Бактрійської держави не тільки не дозволяє впевнено датувати той чи інший епізод з її військово-політичної історії, але навіть точно персоніфікувати царя, в чий період правління цей епізод мав місце. Шляхом порівняння даних з різних джерел, автор робить спробу відтворити об'єктивну картину політичного розвитку Греко-Бактрійського царства в контексті активної індійської політики його правителів.

INDIAN POLICY VECTOR OF THE GREEK-BACTRIAN KINGDOM IN THE CONTEXT OF ITS GENERAL CHRONOLOGY PROBLEMS

Gusakov V. V.

The article presents research of the development of Greek-Bactrian expansion on the Indian subcontinent. Starting in the 80-s of the II century B.C., Greek offensive in India successfully proceeded practically up to the smashing of the Hellenic state system in Bactria by the Turan tribes of yuechzhey in the third quarter of the abovementioned century. Unsure chronology of Greek-Bactrian state does not always allow us to date episodes from its military-political history, even to name the ruler in whose reign this episode took place. By comparison of the different sources, an author undertakes an attempt to recreate the objective picture of political development of Greek-Bactrian kingdom in the context of active Indian policy of its sovereigns.

ИНДИЙСКИЙ ВЕКТОР ПОЛИТИКИ ГРЕКО-БАКТРИЙСКОГО ЦАРСТВА В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМНЫХ ВОПРОСОВ ЕГО ОБЩЕЙ ХРОНОЛОГИИ

Гусаков В. В.

Статья посвящена исследованию развития экспансии царей Греко-Бактрийского царства на Индийском субконтиненте. Начавшись в 80-е годы II в. до н. э., греческое наступление в Индии успешно продолжалось практически до самого сокрушения эллинистической государственности в Бактрии туранскими племенами юечжей в третьей четверти указанного столетия. Не до конца выясненная хронология Греко-Бактрийского государства не только не всегда позволяет уверенно датировать тот или иной эпизод из его военно-политической истории, но даже точно персонифицировать царя, в чье правление этот эпизод имел место. Путем сопоставления данных самых различных источников, автор делает попытку воссоздать объективную картину политического развития Греко-Бактрийского царства в контексте активной индийской политики его государей.

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОГУЗЬКИХ МОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ДОБИ СЕЛЬДЖУКІВ ЗА ТЕКСТОМ *شجره تراکمه* (список О. Г. Туманського – О. М. Самойловича)

Дрига І. М.

Стаття ставить на меті виявити ступінь наявності огузьких мовних елементів у списку «Родословного дерева туркмен» Ебульгазі Бахадир-хана за списком О. Самойловича та порівняти його мову з наявними публікаціями пам'ятки. Подано транслітерацію та переклад опублікованого Самойловичем уривку, а також ревізію його лінгвістичних поглядів на класифікацію літературних тюркських мов в світлі досягнень сучасної порівняльно-історичної граматики тюркських мов.

**ON THE RECONSTRUCTION OF OGUZ LANGUAGE
ELEMENTS FROM SELJUK'S PERIOD ACCORDING
TO THE COPY OF شجره تراکمه**

(A. Tumansky – A. Samojlovitch's copy)

Dryga I. M.

The paper aims to find out how the Oguz language elements were presented in A. Samojlovitch's handwritten copy of 'Family tree of Turkmens' written by Abulgazi Bahadyr Khan. It also comprises its language peculiarities with existing copies of the literary monument. Transliteration and translation of two fragments published in Arabic letters by A. Samojlovitch are proposed. A set of figures shows the direct connection and revision of Samojlovitch's linguistic views from the point of view of the modern classification of literary Turkic languages in the light of the newest achievements of historical comparative Turkic grammar.

**К РЕКОНСТРУКЦИИ ОГУЗСКИХ ЯЗЫКОВЫХ ЭЛЕМЕН-
ТОВ ЭПОХИ СЕЛЬДЖУКОВ ПО ТЕКСТУ شجره تراکمه**

(список А. Г. Туманского – А. Н. Самойловича)

Дрыга И. Н.

Статья преследует целью определить степень присутствия огузских языковых элементов в списке «Родословного дерева туркмен» Эбульгази Бахадыр-хана по списку А. Н. Самойловича и сравнить его язык с имеющимися публикациями письменного памятника. Предлагается транслитерация и перевод опубликованного Самойловичем отрывка, а также ревизия его лингвистических взглядов на классификацию литературных тюркских языков в свете достижений современной сравнительно-исторической грамматики тюркских языков.

**ЩО НАМ ВІДОМО ПРО ІНДОЛОГІЧНИЙ ІНТЕРЕС
АКАДЕМІКА МИХАЙЛА КАЛИНОВИЧА**

(до 120-річчя від дня народження)

Завгородній Ю. Ю.

У статті робиться спроба проаналізувати наявні відомості про індологічний інтерес видатного українського вченого-академіка Михайла Калиновича (1888–1949), які представлені в дослідницьких публікаціях (статтях, монографіях), енциклопедичних виданнях, архівних матеріалах як українських, так і російських авторів.

ACADEMICIAN MYKHAILO KALYNOVYCH AND HIS INDOLOGICAL INTEREST

Zavhorodniy Yu. Yu.

The article deals with the analysis of the works (including articles and books) of the Ukrainian and Russian authors dedicated to Mykhailo Kalynovich (1888–1949), academician, a prominent Ukrainian scholar, and his indological interest.

ЧТО НАМ ИЗВЕСТНО ПРО ИНДОЛОГИЧЕСКИЙ ИНТЕРЕС АКАДЕМИКА МИХАИЛА КАЛИНОВИЧА (к 120-летию со дня рождения)

Завгородний Ю. Ю.

В статье анализируются свидетельства индологического интереса выдающегося украинского ученого-академика Михаила Калиновича (1888–1949), которые представлены в исследовательских публикациях (статьях, монографиях), энциклопедических изданиях, архивных материалах как украинских, так и российских авторов.

ШИРИНИ В РАННІЙ ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (КАРАЧІ-БЕЇ МАМАК І ЕМІНЕК)

Мавріна О. С.

У статті досліджуються окремі питання генеалогії баш-карачів Мамака та Емінека із роду Ширін, їх діяльність та вплив на події в Криму в другій половині XV століття.

THE SHIRINS IN EARLY HISTORY OF THE CRIMEAN KHANATE (KARACHEE-BEYS MAMAK AND EMINEK)

Mavrina O. S.

In the article some issues of genealogy of karachee-beys Mamak and Eminek of the Shyrins' kin, their activities and influence on events in the Crimea in the second half of XV century have been investigated.

ШИРИНЫ В РАННЕЙ ИСТОРИИ КРЫМСКОГО ХАНСТВА (КАРАЧИ-БЕИ МАМАК И ЕМИНЕК)

Маврина О. С.

В статье исследуются некоторые вопросы генеалогии баш-карачей Мамака и Еминека из рода Ширин, их деятельность и влияние на события в Крыму во второй половине XV века.

**ПРОХІД КРЕЙСЕРІВ “ГЕБЕНА” ТА “БРЕСЛАУ”
ДО ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК І ПРОБЛЕМА ВСТУПУ
ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШО СВІТОВУ ВІЙНУ**

Машевський О. П.

В статті на основі широкого кола джерел та мемуарної літератури досліджено важливий чинник визначення зовнішньополітичної орієнтації Османської імперії на початку Першої світової війни, а саме – вхід до Дарданелл німецьких крейсерів. Автор зробив спробу переглянути усталені стереотипи щодо обставин, які дозволили “Гебену” та “Бреслау”, незважаючи на протидію потужних британського та французького флотів у Середземному морі, прорватися до Чорноморських проток.

**ENTERING OF CRUISERS “GOEBEN” AND “BRESLAU”
INTO BLACK SEA STRAITS AND OTTOMAN EMPIRE’S
INVOLVING IN WORLD WAR I**

Mashevskiy O. P.

Based on numerous historical records and memoirs the author explores the problem of the entering of the Ottoman Empire into World War I. The special attention is paid to cruisers “Goeben” and “Breslau” “case” and details of their entering into Dardanelles. The role of British and French navies has been pushed into limelight. The author tries to review the well-known interpretation of these events.

**ПРОХОД КРЕЙСЕРОВ “ГЕБЕНА” И “БРЕСЛАУ”
В ЧЕРНОМОРСКИЕ ПРОЛИВЫ И ПРОБЛЕМА
ВСТУПЛЕНИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
В ПЕРВУЮ МИРОВУЮ ВОЙНУ**

Машевский О. П.

В статье на основе широкого круга источников и мемуарной литературы исследован важный фактор определения внешнеполитической ориентации Османской империи в начале Первой мировой войны, а именно – вход в Дарданеллы немецких крейсеров. Автор сделал попытку пересмотреть устоявшиеся стереотипы относительно обстоятельств, которые разрешили “Гебену” и “Бреслау”, несмотря на противодействие мощных британского и французского флотов в Средиземном море, прорваться к Черноморским проливам.

КОНСТРУКЦІЇ МОДАЛЬНОСТІ В ЯПОНСЬКІЙ МОВІ

Москальов Д. П.

В статті піднімаються проблеми, пов'язані зі структурою, синтаксичним положенням, компонентним складом та модальними значеннями усталених граматичних конструкцій японської мови.

MODAL CONSTRUCTIONS IN THE JAPANESE LANGUAGE

Moskalyov D. P.

The article addresses issues relating to syntactic position, componential structure and modal meaning of set grammatical expressions in the Japanese language.

КОНСТРУКЦИИ МОДАЛЬНОСТИ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Москалёв Д. П.

В статье поднимаются проблемы, связанные со структурой, синтаксической позицией, компонентным составом и модальными значениями устойчивых грамматических конструкций японского языка.

ЛЮБОВНА ТА ПЕЙЗАЖНА ЛІРИКА У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ ЛЮ ДА-БАЯ

Мурашевич К. Г.

У статті досліджуються головні риси вживання образів природи у поезії відомого китайського поета XX століття Лю Да-бая та розглядаються особливості любовної лірики поета. Також висвітлюються характерні риси та головні ідеї китайської поезії «4 травня». У творах Лю Да-бая яскраво простежується синтез традиційних і новаторських образів. Поезія цього автора виділяється особливістю форми написання, що аналізується на прикладі його віршів.

LOVE AND SCENERY LYRIC POEMS IN THE EARLY WORKS OF LIU DA-BAI

Murashevych K. G.

The article depicts special features of using the natural images in the poems of the famous poet of the XX century Liu Da-bai. It also reveals peculiarity of author's love poems. The article also mentions features and main ideas of the new poetry, which is called The May

Fourth Poetry. Works of Liu Da-bai are the synthesis of traditional and new images. Poems of this author were special by their form, which was analyzed on the examples of his poetry.

ЛЮБОВНАЯ И ПЕЙЗАЖНАЯ ЛИРИКА В РАННЕМ ТВОРЧЕСТВЕ ЛЮ ДА-БАЯ

Мурашевич К. Г.

В статье исследуются особенности употребления образов природы в поэзии известного китайского поэта XX столетия Лю Да-бая и рассматриваются особенности любовной лирики поэта. Также изображаются характерные черты и основные идеи китайской поэзии «4 мая». В творчестве Лю Да-бая прослеживается синтез традиций и новаторства образов. Поэзия этого автора имеет особенности формы написания стиха, что анализируется на примерах его стихотворений.

Е.-Д. РИНЧИНО ТА Т. РИСКУЛОВ: ДИСКУСІЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВНУТРІШНІЙ МОНГОЛІЇ

Отрощенко І. В.

У статті аналізуються політичні позиції двох непересічних радянських суспільно-політичних постатей, які активно діяли на монгольській політичній сцені в середині 1920-х рр. Обидва були прихильниками активної революційної роботи на теренах Внутрішньої Монголії. Проте один із них уважав, що керувати цією роботою мусить Улан-Батор, а другий підтримував провідну роль Комінтерну. Зіткнення цих двох позицій, а також ставлення радянських структур до монгольського національного руху, висвітлюється за допомогою архівних матеріалів та оприлюднених документів. Дослідження ілюструє тогочасну політичну ситуацію в монгольській правлячій еліті, тенденції дипломатичної та революційної боротьби на Далекому Сході.

E. RINCHINO AND T. RISKULOV: DISCUSSION ABOUT REVOLUTIONARY ACTIVITY IN THE INNER MONGOLIA

Otroshchenko I. V.

In the article political positions of two not ordinary Soviet political figures which actively worked on the Mongolian political scene in the middle 1920-th years have been analyzed. Both were supporters of active revolutionary work on the territory of the Inner Mongolia. One

of them considered that Ulan Bator had to supervise over this work. The second defended a supervising role of Komintern. Collision of these two positions and also the point of view of the Soviet structures concerning the Mongolian national movement are studied by means of archival materials and the published documents. Research illustrates the political situation in the Mongolian ruling elite at that time, the tendency of diplomatic and revolutionary struggle in the Far East.

Э.-Д. РИНЧИНО И Т. РЫСКУЛОВ: ДИСКУССИЯ О РЕВОЛЮЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВО ВНУТРЕННЕЙ МОНГОЛИИ

Отрощенко И. В.

В статье анализируются политические позиции двух неординарных советских общественно-политических фигур, которые активно действовали на монгольской политической сцене в середине 1920-х гг. Оба были сторонниками активной революционной работы на территории Внутренней Монголии. Один из них считал, что руководить этой работой должен Улан-Батор. Второй отстаивал руководящую роль Коминтерна. Столкновение этих двух позиций, а также точка зрения советских структур относительно монгольского национального движения, освещается при помощи архивных материалов и опубликованных документов. Исследование иллюстрирует тогдашнюю политическую ситуацию в монгольской правящей элите, тенденции дипломатической и революционной борьбы на Дальнем Востоке.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ВІМІРИ ТУРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: КООРДИНАТИ КАНОНУ

Рог Г. В.

У статті простежується генеза творчих пошуків турецьких письменників другої половини ХХ століття в контексті мультикультурної проблематики. Робиться спроба проаналізувати формування літературного канону в турецькій словесності через призму офіційно задекларованого переліку обов'язкових творів для прочитання та наративного дискурсу, окресленого орієнтальною та оксидентальною світоглядними системами. Ключові концепти розглядаються на тлі дихотомії Схід-Захід.

MULTICULTURALISM IN TURKISH LITERATURE: COORDINATES OF CANON

Rog H. V.

The article traces the genesis of creative searches of Turkish writers of the second half of the twentieth century in the context of multiculturalism. The article attempts to present the formation of a literary canon in the Turkish literature through the prism of officially declared list of fundamental works required for reading and narrative discourse, defined by Occidental and Oriental paradigm. Key concepts are studied on the ground of East-West dichotomy.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: КООРДИНАТЫ КАНОНА

Рог А. В.

В статье прослеживается генезис творческих поисков турецких писателей второй половины XX века в контексте мультикультурной проблематики. Предпринимается попытка проанализировать формирование литературного канона через призму задекларированного списка обязательных для прочтения произведений и нарративного дискурса, очерченного ориентальной и оксидентальной мировоззренческими системами. Ключевые концепты рассматриваются на основе дихотомии Восток-Запад.

АМЕРИКАНСЬКО-САУДІВСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ПАДІННЯ НАФТОВИХ ЦІН У 1985 РОЦІ

Сайчук М. М.

У статті досліджено можливість впливу адміністрації президента США Рональда Рейгана на обвал нафтових цін в 1985 році з метою економічного послаблення СРСР шляхом досягнення секретної угоди з Саудівською Аравією по збільшенню поставок її нафти на світовий ринок. З'ясовано, що обвал цін мав глобальні економічні причини, а розповсюджена серед дослідників точка зору про наявність таємної американсько-саудівської нафтової угоди не має фактичних підстав.

SAUDI-AMERICAN COOPERATION AND LANDSLIDE OF OIL PRICES IN 1985

Saychuk M. M.

The article investigated the possibility of US President Ronald Reagan's administration influence on the oil prices downfall in 1985

by means of conclusion of secret agreement with Saudi Arabia on increasing its oil supply on the world market for the purpose of Soviet Union's economic weakening. It is found out that the oil prices downfall was caused by global economic reasons, and that viewpoint concerning the existence of secret US-Saudi oil agreement, which is spread among researchers, has no factual basis.

АМЕРИКАНО-САУДОВСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ПАДЕНИЕ ЦЕН НА НЕФТЬ В 1985 ГОДУ

Сайчук М. М.

В статье исследована возможность влияния администрации президента США Р. Рейгана на обвал цен на нефть в 1985 году с целью экономического ослабления СССР путем достижения секретного соглашения с Саудовской Аравией по увеличению поставок ее нефти на мировой рынок. Установлено, что обвал цен имел глобальные экономические причины, а распространенная среди исследователей точка зрения о наличии секретной американо-саудовской нефтяной договоренности не имеет фактических оснований.

БРЕНД «УКРАЇНА» ТА АРАБСЬКЕ СУПУТНИКОВЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Сирінська О. А.

Це дослідження аналізує теоретичні та практичні питання формування позитивного бренду «Україна» в програмах арабського супутникового телебачення. Автор оцінює сучасний український державний брендинг у світі. Представлено попередні результати моніторингу інформаційних матеріалів арабського супутникового телебачення, присвячених Україні.

BRAND 'UKRAINE' AND ARABIC SATELLITE TV

Syrinska O. A.

This study analyses the theoretical and practical problems of the formation of the positive brand 'Ukraine' in the programs of Arabic Satellite TV. The author estimates the present Ukraine's state branding in the world. The preliminary results of monitoring the informational materials of the Arabic Satellite TV dedicated to Ukraine are presented.

БРЕНД «УКРАИНА» И АРАБСКОЕ СПУТНИКОВОЕ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Сыринская О. А.

В этом исследовании рассматриваются теоретические и практические вопросы формирования позитивного бренда «Украина» в программах арабского спутникового телевидения. Автор дает оценку современному украинскому государственному брендингу в мире. Представлены предварительные результаты мониторинга информационных материалов арабского спутникового телевидения, посвященных Украине.

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ ПАПІРУСИ В ЗІБРАННІ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Тарасенко М. О.

Єгипетська колекція Одеського археологічного музею – це найбільше зібрання давньоєгипетських артефактів в Україні і третє після ДМОМ ім. О. С. Пушкіна в Москві та Ермітажу в Петербурзі. В одеському музеї зберігається шість ушкоджених фрагментів папірусів. Переважно вони є копіями Книги Мертвих т. зв. «Фіванської редакції» Нового царства. Всі вони походять з колекції А. А. Рафаловича (пізніше – Новоросійського університету). Фрагмент папірусу Па-неб(у) ОАМ № 52974 є найкраще збереженим і викликає найбільший інтерес.

ANCIENT EGYPTIAN PAPYRI IN THE ODESSA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Tarasenko M. O.

Egyptian collection of Odessa Archaeological Museum is the biggest in Ukraine and the third after Pushkin Museum of Fine Art in Moscow and Saint-Peterburg State Hermitage in the former USSR. There are six damaged fragments of the Egyptian papyri in the collection. Most of them belong to the Book of the Dead of the Theban redaction (New Kingdom). All originate from the collection of A. A. Rafalovitch (later the Museum of Novorossiyski University). The fragment of the papyrus of Pa-neb(u) OAM № 52974 is the most interesting and well preserved.

ДРЕВНЕЕГИПЕТСКИЕ ПАПИРУСЫ В СОБРАНИИ ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Тарасенко Н. А.

Египетская коллекция Одесского археологического музея – наибольшее собрание древнеегипетских артефактов на Украине и третье на территории бывшего СССР после ГМИИ им. А. С. Пушкина в Москве и Эрмитажа в Санкт-Петербурге. В одесском музее хранятся шесть поврежденных фрагментов папирусов. В большинстве своем это копии Книги Мертвых т. н. «Фиванской редакции» Нового царства. Все они происходят из коллекции А. А. Рафаловича (позднее – Новороссийского университета). Фрагмент папируса Па-неб(у) ОАМ № 52974 – наиболее сохранившийся и представляет для нас особый интерес.

МЕТОДОЛОГІЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД В ТЮРКОЛОГІЇ

Тімкова Т. М.

Стаття присвячена вивченню методів дослідження когнітивної лінгвістики, для якої характерні такі загальні принципи настанови, як експансіонізм, антропоцентризм, функціоналізм та експланаторність.

Виділено та досліджено такі основні методи когнітивної лінгвістики: концептуальний аналіз, метафора, вільний асоціативний експеримент, метод прототипу в аналізі категорії об'єкта, метод аналізу словникових дефініцій, метод контекстуально-інтерпретаційного аналізу, компонентний аналіз, метод когнітивного мапування.

Досліджено особливості зародження та розвитку когнітивного підходу, а також зроблено аналіз дослідження когнітивного підходу мовознавцями світу в загальному та в тюркських мовах зокрема.

METHODOLOGY OF COGNITIVE LINGUISTICS. COGNITIVE APPROACH IN TURKIC LANGUAGES

Timkova T. M.

The article focuses on methods of cognitive linguistics research. There are such main methods of cognitive linguistics as conceptual analysis, metaphor, free associative experiment, method of prototype in object category analysis, method of dictionary definitions analysis,

method of contextual-interpretational analysis, component analysis, method of cognitive mapping.

The research focuses on the features of appearance and development of cognitive approach, and also presents analysis of research of cognitive approach investigated by world linguists in common and also in Turkic languages.

МЕТОДОЛОГИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ. КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД В ТЮРКОЛОГИИ

Тимкова Т. Н.

В статье исследуются методы когнитивной лингвистики, отличительными чертами которой являются такие общие принципиальные установки, как экспансионизм, антропоцентризм, функционализм и экспланаторность. Выделены и исследованы такие основные методы когнитивной лингвистики: концептуальный анализ, изучение метафоры, вольный ассоциативный эксперимент, метод прототипа в анализе категории объекта, метод контекстуально-интерпретационного анализа, компонентный анализ.

Исследованы особенности появления и развития когнитивного подхода, а также проведен анализ исследования когнитивного подхода лингвистами мира в общем и в тюркских языках в частности.

ЮРИДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА

Усенко І. Б.

Статтю присвячено маловивченому досвіду правових досліджень, що здійснювались у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. До наукового обігу вводяться нові факти досягнень юристів-сходознавців Києва, Харкова та Одеси.

LEGAL RESEARCHES AT ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC ASSOCIATION OF ORIENTALISTS

Usenko I. B.

The article deals with earlier unexplored experience of legal researches of All-Ukrainian Scientific Association of Orientalists, and

introduces new facts on achievements of lawyers-orientalists from Kyiv, Kharkiv and Odessa.

**ЮРИДИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ВСЕУКРАИНСКОЙ НАУЧНОЙ АССОЦИАЦИИ
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

Усенко И. Б.

Статья посвящена ранее неизученному опыту правовых исследований, осуществлявшихся во Всеукраинской научной ассоциации востоковедения. В научный оборот вводятся новые факты достижений юристов-востоковедов Киева, Харькова и Одессы.

**УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ КРИМУ
І КАВКАЗУ**

Циганкова Е. Г.

У статті висвітлено історію одного з проєктів української орієнталістики початку 30-х рр. минулого століття, який не був реалізований в умовах ідеологічного і політичного тиску тоталітарної держави.

**UKRAINIAN RESEARCHERS OF THE CRIMEA
AND CAUCASUS SOCIETY**

Tsygankova E. G.

The article reveals the history of the project that wasn't realized by Ukrainian orientalists in the circumstances of totalitarian state's ideological and political pressure in the early 30-s of the last century.

**УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КРЫМА И КАВКАЗА**

Циганкова Э. Г.

В статье освещается история одного из проектов украинской ориенталистики начала 30-х гг. прошлого столетия, который остался нереализованным в условиях идеологического и политического давления тоталитарного государства.

КОНЦЕПТ СЕРЦЕ У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ФОРУГ ФАРРОХЗАД

Яремчук І. В.

У статті розглянуто основні підходи до вивчення поняття концепту у світлі сучасної лінгвістичної парадигми, окреслено особливості концептуального аналізу при дослідженні поетичного тексту. Проаналізовано концепт СЕРЦЕ у поетичній картині світу іранської поетеси ХХ ст. Форуг Фаррохзад, представниці літературної течії «Ше'ре ноу», на матеріалі збірок «Полонянка», «Стіна» та «Бунт».

THE CONCEPT OF HEART IN FORUG FARROKHZAD'S POETIC PICTURE OF WORLD

Yaremchuk I. V.

The article deals with main approaches to studying a concept in modern linguistic paradigm and specificity of concept analysis for studying poetic text. The concept of HEART in poetic picture of world of the Iranian poetess of XX c. Forug Farrokhzad who represents literature trend 'She're new' have been analyzed on the basis of the material from collections 'Jailbird', 'Mutinity', 'Wall'.

КОНЦЕПТ СЕРДЦЕ В ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА ФОРУГ ФАРРОХЗАД

Яремчук И. В.

В статье рассматриваются основные подходы к изучению понятия *концепт* в свете современной лингвистической парадигмы, очерчены особенности концептуального анализа при исследовании поэтического текста. Автор анализирует концепт СЕРДЦЕ в поэтической картине мира иранской поэтессы ХХ в. Форуг Фаррохзад, представительницы литературного течения «Ше'ре ноу», на материале поэтических сборников «Пленница», «Стена», «Бунт».

ЗМІСТ

Гусаков В. В.

Індійський вектор політики Греко-Бактрійського царства
в контексті проблемних питань його загальної хронології..... 3

Дрига І. М.

До реконструкції огузьких мовних елементів
доби сельджуків за текстом *شجره تراکمه*
(список О. Г. Туманського – О. М. Самойловича) 18

Завгородній Ю. Ю.

Що нам відомо про індологічний інтерес академіка Михайла
Калиновича (до 120-річчя від дня народження) 29

Мавріна О. С.

Ширіни в ранній історії Кримського ханату
(карачі-беї Мамак і Емінек)..... 53

Машевський О. П.

Прохід крейсерів “Гебена” та “Бреслау”
до Чорноморських проток і проблема вступу Османської
імперії у Першу світову війну..... 66

Москальов Д. П.

Конструкції модальності в сучасній японській мові 82

Мурашевич К. Г.

Любовна та пейзажна лірика
у ранній творчості Лю Да-бая..... 92

Отроценко І. В.

Е.-Д. Рінчино та Т. Рискулов: дискусія про революційну
діяльність у Внутрішній Монголії 107

Рог Г. В.

Мультикультурні виміри турецької літератури:
координати канону..... 120

Сайчук М. М.

Американсько-саудівське співробітництво та падіння нафтових
цін в 1985 році 130

Сирінська О. А.

Бренд “Україна” та арабське супутникове телебачення..... 143

<i>Тарасенко М. О.</i> Давньоєгипетські папіруси в зібранні Одеського археологічного музею	156
<i>Тімкова Т. М.</i> Методологія когнітивної лінгвістики. Когнітивний підхід в тюркології	171
<i>Усенко І. Б.</i> Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства	181
<i>Циганкова Е. Г.</i> Українське товариство дослідників Криму і Кавказу	194
<i>Яремчук І. В.</i> Концепт <i>серце</i> у поетичній картині світу Форуг Фаррохзад.....	198
<i>Анотації. Annotations. Аннотации</i>	210

Підписано до друку 15.10.2009. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Трафаретний друк. Умов. друк. арк. 10. Наклад 200 прим. Зам. 97.
Видавництво Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 215, тел. 279-99-71